

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

A MAGYAR NYELV HETE 1982-BEN

Németh Károly: Megnyitó beszéd

Benkő Loránd: A név és az ember

Tózsér Ágnes: Szarvas Gábor akadémiai működése dokumentokban

Fodorné Csányi Piroska—Fábián Pál: A magyar kémiai elnevezés és helyesírás

Máté Jakab: A felsőfokú hungarológiai oktatás és tudományos kutatás a Román Szocialista Köztársaságban

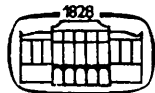
Szigethi Gábor Miklós: Az ormánsági nyelvjárás Kodolányi prózájában

Papp Mária: A szépség szomorúsága

Szende Tamás: A hangtani kutatások újabb eredményei és alkalmazási lehetőségeik a közoktatásban

Bencze Lóránt: „A metaforáló állat”

Kemény Gábor: Szöveg és jelentés

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

106. ÉVFOLYAM 1982. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LÓRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

A MAGYAR NYELV HETE 1982-BEN

<i>Németh Károly</i> : Megnyitó beszéd	386
<i>Benkő Loránd</i> : A név és az ember	391
<i>Tózsér Ágnes</i> : Szarvas Gábor akadémiai működése dokumentumokban	399
<i>Fodorné Csányi Piroska—Fábián Pál</i> : A magyar kémiai elnevezés és helyesírás ...	410
<i>Máté Jakab</i> : A felsőfokú hungarológiai oktatás és tudományos kutatás a Román Szocialista Köztársaságban	419

Íróink nyelve

<i>Szigethi Gábor Miklós</i> : Az ormánsági nyelvjárás Kodolányi prózájában	431
<i>Papp Mária</i> : A szépség szomorúsága	439

Nyelv és iskola

<i>Szende Tamás</i> : A hangtani kutatások újabb eredményei és alkalmazási lehetőségeik a közoktatásban	444
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bencze Ióránt</i> : „A metaforáló állat”	455
<i>Kemény Gábor</i> : Szöveg és jelentés	465

Szó- és szólásmagyarzatok

<i>Kiss Lajos</i> : Régi földrajzi nevek, régi térképek	477
<i>Ördög Ferenc</i> : A pusztá helynevekből keletkezett családnevek kérdéséhez	484

Imre Samu

(1917—1990)

MAGYAR NYELVŐR

106. ÉVFOLYAM * 1982. OKTÓBER–DECEMBER * 4. SZÁM

A MAGYAR NYELV HETE 1982-BEN

A TIT magyar nyelvi választmánya április 18-tól 23-ig — immár tizenhatodik alkalommal — rendezte meg a magyar nyelv ünnepi hetét. A központi rendezvényt ezúttal Zala megye vállalta. Megnyitására — ezúttal első ízben — nem a megyeszékhelyen, hanem Lentiben került sor.

Hagyományos módon ez alkalommal is közéleti személyiség, politikus nyitotta meg az ünnepi hetet: Németh Károly, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a KB titkára. A politika és a nyelv összefüggéseiről, a nyelvi nevelés feladatairól és a nyelvhasználat vétségeinek káros voltáról szólt. Ezután Benkő Loránd akadémikus tartott előadást a név és az ember kapcsolatáról, majd Ördög Ferenc kandidátus korreferátuma következett ugyanebből a tárgykörből. Az ünnepélyes megnyitó a Magyar Rádió nyilvános irodalmi műsorával zárult „Írók, költők a nyelvről” címmel.

Az 1982-i rendezvények központi tárgyköre a nevek világa volt. Az előadásoknak mintegy kétharmada névtani kérdésekkel foglalkozott: az irodalmi névadással, a helynevek történelmi és művelődéstörténeti tanulságaival, az utónevek divatjával stb.

Egy hét alatt mintegy hetven nyelvész vállalt előadást az ország minden tájáról: egyetemi oktatók, tudományos kutatók, tanárok. Körülbelül százhetven alkalommal rendeztek előadásokat, rendhagyó nyelvi órákat, játékos vetélkedőket, szépkiejtési versenyeket.

A színes perogramú rendezvényt mintaszerű szervezés tette sikeressé. Nagy úgyszeretettel és felelősséggel vették ki részüket benne a megye párt- és állami vezetői, az iskolák, a művelődési intézmények, a társadalmi szervezetek, az üzemek, a városok és falvak.

Alább Németh Károly és Benkő Loránd előadását közöljük.

I.

Megnyitó beszéd

Tisztelt Barátaim!
Kedves Elvtársak!

Amikor Lőrincze Lajos barátunk felkért a Magyar nyelv hete megnyitó beszédének elmondására, bevallom, szabódtam. Még olyan kérdést is fölvettem magamnak: mi keresnivalóm van az elhivatott nyelvészek szónoki emelvényén? Aztán felidéződött bennem az intelem: „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válhatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog.”

Lényegében a nagy költő, gondolkodó és politikus százötven esztendeje kifejtett szavai meggyőztek. De szerepe volt elhatározásom kialakításában annak is, hogy az országos megnyitó színhelye szűkebb pátriám.

Megtisztelő számomra, hogy kifejezhetem ezen a fórumon a Központi Bizottság megbecsülését, elismerését Önöknek, s mindazoknak, akik szívügyüknek tekintik anyanyelvünk ápolását, és féltve őrködnek tisztaságán. Élve az alkalommal, a Központi Bizottság és személy szerint Kádár János elvtárs nevében valamennyiüket üdvözlöm. Köszönetet mondok házigazdáinknak, hogy otthont adtak ennek a fontos tanácskozásnak.

Úgy érzem, kötelességem, hogy bár nagyon röviden, de néhány szót szóljak mai körülményeinkről, a munkánkat és az életünket is befolyásoló néhány fontosabb tényezőről.

Hogyan illeszkedik a magyar nyelvvel való foglalkozás nagy társadalmi feladatainkhoz, törekvéseinkhez és mindennapi gondjainkhoz?

A nemzet sorsáért érzett felelősség, a nemzet és a nyelv összefüggésében való gondolkodás és munkálkodás Bessenyei Györgytől napjainkig jellemzi a kulturális és politikai élet képviselőinek, a haladás híveinek, a hazáért élő és dolgozó millióknak a magatartását.

Pártunk az elmúlt negyedszázadban leküzdötte a korábbi súlyos hibákat, érvényesíti politikájában a szerzett történelmi jelentőségű tapasztalatokat, népünkkel együtt megteremtette a szocialista nemzeti egységet. A szocialista hazáért érzett felelősség, a közös gondolkodás fűzi szorosan egybe a párttagokat és a párton kívülieket, a hívőket és a nem hívőket a magyarokat és a nemzeti-ségieket. Ez nagy erő. S záloga annak, hogy céljainkat elérjük.

A Magyar Népköztársaságban munkára, alkotásra ösztönző a légkör. Hazai viszonyaink kiegyensúlyozottak egy olyan nemzetközi helyzetben, amikor a történelmileg kialakult egyensúlyok körül — amelyek kapcsolatosak mai világunk erőviszonyaival, biztonságával — éles küzdelem folyik a béke, a haladás hívei és az emberiség fennmaradását fenyegető, kalandorságra hajló visszahúzó erők között.

Emlékeztetni kívánok arra, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusán nagy feladatoknak gyürkőztünk neki. A lényeg — tömören szólva — az, hogy biztosítsuk népgazdaságunk helytállását az egyre fokozódó világgazdasági versenyben, képessé tegyük arra, hogy rugalmasan tudjon alkalmazkodni a számunkra is kedvezőtlenül alakuló körülményekhez. Ezt az utat járva tudjuk megőrizni vívmányainkat, népünk életszínvonalát, javítani

életkörülményeinket, és megalapozni a későbbi lendületes fejlődést. Ez nemzeti programunk, ennek megvalósítása nemzeti ügy.

A próbatétel nagy. Álljuk. És nem is topogunk egy helyben; ha szerényebb ütemben is, de haladunk előre. Egyetlen fontos társadalmi kérdést sem veszünk le a napirendről. Ezt mutatja a többi között az is, hogy pártunk Központi Bizottsága néhány napja foglalkozott az oktatás fejlesztésével és a lakásvizonyok alakításával, s ezen belül is kiemelten azzal, hogy a fiatal házások minél előbb otthonhoz juthassanak.

A nehezebb feltételek keményebb és jobb munkát követelnek tőlünk. Nem félünk a munkától, eredményeinkért eddig is megdolgoztunk. Most a tét az, hogy megtartsuk, megvédjük munkánk gyümölcseit. Erre képesek vagyunk, mert a párt és a nép egységes, egy akaraton van, egy nyelven beszél. Jó meggyőződéssel mondhatjuk, hogy az előttünk álló feladatokat most is megoldjuk, a nehezebb feltételeken úrrá leszünk, csak béke legyen. Ezért legfőbb nemzeti kötelességünk a béke ügyének a szolgálata. A békéért is azzal tehetünk a legtöbbet, ha hazai dolgainkat jól végezzük, és erre alapozva növeljük népünk szavának súlyát a nemzetközi életben.

Kedves Elvtársak!
Tisztelt Barátaim!

A nyelv ezernyi szállal kötődik gondolkodásunkhoz, kifejezi és őrzi egyéni emlékeinket, társadalmi emlékezetünket. A nyelv, a nyelvhasználat tükrözi a mindenkori társadalmi viszonyokat. Nyelvünk mai gazdagodása szorosan összefügg a felszabadulásunk óta megtett történelmi úttal.

Engedjék meg, hogy egy kis történelmi visszapillantás keretében, a magam módján emlékezzem nyelvünk fejlődésére.

— Amikor az ország felszabadult, eldőlt az ezer éves per, a magyar nyelvbe is bevonult milliók meggyőződésének kifejeződése: *a föld azé, aki megműveli*. Megszületett *újgazda* szavunk. Mekkora változást hozott a *földosztás*, mennyi reményt jelentett a nehéz sorsú parasztembernek!

— A *munkás-paraszt szövetség*, a *falugyűlés*, a *falujárók* az új élet megkezdésére, a kiszélesedő közéletre, a városi emberek segítségnyújtására emlékeztetnek az *újjáépítés* idejéből.

— Milyen szépen, tömören fejezte ki nyelvünk a nagy történelmi változás lényegét: *Tiéd az ország, magadnak építed!* Ehhez kapcsolódtak olyan szavaink, mint *munkaverseny*, *széncsata*, *tervgazdálkodás*.

— Amikor a *termelőszövetkezet*, *szövetkezeti mozgalom* szót, szókapcsolatot mondjuk, elsősorban már nem arra a lelki tusára gondolunk, amit a magyar parasztember átélt, amikor döntött új életéről, és eljegyezte magát a szövetkezéssel, és nem is arra a hatalmas méretű szervező, felvilágosító tevékenységre, melyet akkor végeztünk. Amikor azt halljuk: *szövetkezeti parasztság*, *szocialista mezőgazdasági naggyűzem*, *háztáji gazdaság*, *csirkegyár*, a magyar mezőgazdaság büszkeségre jogosító eredményeire gondolunk; ugyanakkor már-már feledésbe merülnek a milliók mostoha sorsára emlékeztető olyan szavak, kifejezések, mint a *béres*, a *nincstelen paraszt*, a *summás*.

— Az *olvasómozgalom*, a *szabadidő*, a *pártmunkás*, a *társadalmi munka* azt fejezi ki, hogy erősödnek a közösségek, becsülete van a közért végzett munkának; munka és művelődés összekapcsolódik, felszabadultunk egy emberibb életre is.

— Az *ABC-áruház* a mai nemzedékek mai életét teszi kényelmesebbé, s tükrözi azt a törekvésünket, hogy aki becsülettel megdolgozott a pénzéért, az kívánságának megfelelően tudja elkölteni.

— Új eredményekről, jövőnkért érzett felelősségről vallanak az olyan megnevezések, mint *gyermekváros, házgyár*.

— Csak a történelemkönyvek őrzik a *kalandozást*; a múltban már a szomszédos falvakba való eljutás is *világlátottá* avatta az embert, ma *IBUSZ-úton* milliók járják, kalandozzák be az egész világot.

— Ezernyi gondolat társul olyan kifejezésekhez, mint *békés egymás mellett élés, atomcsend*, a háború réme is, de egyben népünk békevágya, békeharca is.

— Közkeletű szavunkká vált a *testvérország, a testvérpárt, a KGST*. Biztonságunk szavatolását jelenti a *szocialista szövetséges*. Ezek elterjedésével párhuzamosan eltűnt az *árva nép, a társatlan, magányos nemzet*, amelynek ezen a Földön nem, csak az égben voltak *patrónusai*.

Szókincsünk gyarapodása, változása tükrözi tehát népünk anyagi, szellemi gyarapodását. A közös erőfeszítések révén született eredmények, a szocialista vívmányok hozzájárultak nyelvünk gazdagodásához is.

Nyelv és gondolkodás, nyelv és társadalom igen erős összefüggései következtében a nyelv nemcsak az eredményeket tükrözi, hanem fejlődésünk, magatartásunk zavarait is. Sajnos lépten-nyomon találkozunk olyan nyakatekert szavakkal, szókapcsolatokkal, mint *beüzemelés, lealapbérésít*, vagy minduntalan felbukkanó közhelyekkel: *nincs gond, ez van, ezt kell szeretni*. És akkor még nem szóltam a fölösleges idegen szókról, a nyelvi durvaság megannyi megnyilvánulásáról, az élőbeszédben oly gyakori s az írásban sem ritka pongyolaságról. A bürokratikus és tudálékos szóhasználat széles körben visszatetszést szül, és természetesen tiltakozást vált ki. Sajnos, mégis akadnak utánzói. És fabatkát sem ér az idegen szavakkal való bővízkedés, az olyan ismeretterjesztés, amelyről a hallgatóságnak nemegyszer az a megjegyzése: ez az ember csuda okos lehet, mert egyetlen szavát sem értettem.

Ha számba vesszük nyelvünk gyarapodását, gazdagodását, de a fejlődés kóros kinövéseit is, el kell gondolkodnunk, mi e változás mérlege, s mit kell tennünk a fejlődés elősegítése érdekében. Ebben anyanyelvünk féltő szeretete meg az a felelősség vezérel bennünket, amelyet pártunk XII. kongresszusa fogalmazott meg: „Az általános műveltség, a szaktudás színvonalának társadalmi méretű emelése szocialista fejlődésünk jelenlegi szakaszában elsőrendű fontosságú követelmény. Gazdasági előrehaladásunk igen nagy mértékben függ a termelésben dolgozók szakképzettségétől, felkészültségétől. A műveltség megalapozása, a tudásvágy felkeltése, anyanyelvünk ápolása, a kulturális értékek terjesztése, az önművelés ösztönzése nem az oktatás, a művelődés belügye, hanem elválaszthatatlan az egész társadalom fejlődésétől.”

Hogy a fejlődés menetét helyesen tudjuk megítélni, körültekintően kell számba vennünk a tényeket. Van magas fokon kiművelt irodalmi nyelvünk; a tudományok élenjáró képviselői világos fogalmazásban taglalják fontos mondanivalójukat, s elsajátították az ismeretterjesztés nem könnyű műfaját is; a párt- és az állami szervek következetes törekvései révén, nyelvészek segítségével kialakult a közéleti nyelv és beszéd szabatos válfaja. Vegyük mindehhez hozzá, hogy hazánkban milliók vesznek részt társadalmi, gazdasági ügyeink tervezésében, vitelében, a közéletben. Pártunk Központi Bizottsága ennek előmozdítása érdekében szükségesnek tartja, hogy legfontosabb dokumentumait nyelvészek is lássák, közreműködjenek azok formába öntésében.

A sokféle terület és teendő közül a közélet nyelvének jobbítását kívánom kiemelni, mert tapasztalataink szerint még meglevő fogyatékoságai zavarhatják, fékezhetik politikai törekvéseink érvényesülését is. Hivatali, mozgalmi nyelvünk mesterkéltsé szókalkotásaival, szófűzéseivel, mondatszerkesztésével, semmitmondó frázisaival fölülkerekedik a mindennapi beszéden, a köznyelven. Ezekbe az eltérésekbe, ebbe a mesterséges szétválasztásba nem szabad belenyugodnunk, hanem okaikat feltárva megszüntetésükön kell munkálkodnunk. Azt igényeljük a nyelvészektől, a nyelv művelőktől, a kultúra munkásaitól, hogy lépjenek fel határozottan a torzulások ellen, ne hagyják szó nélkül a nyelvrontást, bárki kövesse is el.

A hivatal, a közélet nyelvét a magyar nyelvű hivatali írásbeliség kezdetétől jellemezte a körmondatok, a hosszú, bonyolult szerkezetekkel megnehezített mondatok használata, a kuriális stílus. Ennek elrettentő példáitól megkímélem Önöket. Inkább a felszabadulás utáni közéletben megjelent változatáról, a sokat bírált és elemzett „színtelen, szagtalan bürokrata tolvajnyelv”-ről szólnék.

Bár nagymértékben visszaszorult mind a politikai, mind a hivatali nyelvből, még távolról sem tűnt el, különösen nem az alsó és középszintű hivatalok, társadalmi szervek életéből. Ha kézbe vesszünk egy sokszorosított jelentést, stílszerűen: „anyagot”, ha hallgatjuk a televízió, a rádió riportjait, efféle mondatokkal, szavakkal, kifejezésekkel találkozunk: „*Jog illeti meg a bizalmiakat a részvétel biztosítása mellett a kitűzött anyagi ösztönzéstől való kizárás döntésénél*” (azaz: A bizalmiaknak joga, hogy részt vegyenek a kitűzött jutalmak megvonásában). A „csatorna ellátottságba bevont lakások” helyett értetőbb lenne: *csatornázott lakások*. A *nyílászáró szerkezet* pedig becsületes magyar nevén nem más, mint ajtó, ablak. E kis példák közül az is kitetszik: a szakma, a hivatal nem tud szabadulni a maga nyelvi görcsétől, de talán nem is akar, mert fetisizált anyagot gyárt, fölfelé jelent, ahol bizonyára léteznek az efféle *elvárások*.

Erre vallanak az olyan minisztériumi, megyei jelentések is, amelyekben szakmai vagy annak látszó szavak tömegével is nagyon keveset vagy prózai dolgot mondanak. Hallgassanak meg egyet: „*E gondjaink közepette a lakásigények egyre fokozódó nagyságrendje szükségessé tette a magánérő szélesebb körű bevonását, amelyet az OTP-beruházású társasházak építésének növelésével, valamint a családi házak telekellátásának biztosításával és struktúrájának folyamatos korszerűsítésével értünk el. A több szintes lakások építésének növekvő tendenciája mellett az egyes tervidőszakokban a családiház-építés abszolút számban emelkedett*”.

Nekem úgy tűnik, akik így írnak vagy beszélnek, azoknak nincs saját mondanivalójuk; sablonokban, előre gyártott nyelvi elemekben gondolkodnak; csak a jelenséget látják, a lényeg elsikkad a szemük elől.

Mi a teendő az efféle jelenségek, hibák elkerülésére? — Kettős. Tanítsuk meg az embereket önállóan gondolkodni, elemezni, dönteni, felelősséget vállalni, hogy ne csak fölfelé figyeljenek, hanem a maguk erejére, munkatársaikra támaszkodjanak. Tanítsuk meg őket, hogy amit el lehet mondani egy lapon, két perc alatt, azt ne írják meg három lapon, ne mondják 10—15 percig. Aki a tényekkel ismerkedik, a lényegre keresi, az a megfelelő szót is megtalálja. Mert a lényegre csak találó szóval lehet kifejezni; csupán szóval, még ha divatos is, hivatalos is, mellébeszélni is lehet. „Miért jó a nép nyelve? — kérdezi Illyés Gyula. — Nem azért, mert helyes vagy szabályos; amiért teremtő erejű.” Ez nagy igazság, és már a második teendőnkre is utal.

Tanulmányozni kell a nyelvet, meg kell ismerni jelenében és múltjában, szabályvaiban és szellemében, teremtő erejében.

Erre mutat a magyar nyelv hetének idei központi témája, a nevek tanulmányozása. Zala megye tanácsa elsőnek adott példát az országban, egy hatalmas vállalkozás megvalósításával, a földrajzi, helytörténeti nevek tanulmányozására. 1964-ben adta ki a Zala megye földrajzi nevei című művet. Aki először veszi kézbe ezt a súlyra is tekintélyes könyvet, elálmélkodhat rajta, mi van a neveken ennyi tanulmányozni való. Pedig elég egy kis nézelődés, hogy rádöbbenjünk, a nevekben mennyi történelem, művelődéstörténet, településtörténet, a nép életének, munkájának, gondolkodásának mennyi emléke öröklődött századokon át napjainkra. Nekem, e megye szülőltének külön is öröm és ezernyi emlék felidézése a kötetben való tallózás. Olvashatjuk, *Zalaigricen* eredetileg királyi igricék, mulattatók laktak. *Lentiszombathely*, *Magyarszerdahely*, *Tótszerdahely* a régi vásártartás napját őrzi. Szülőfalum, *Páka* nevét a mai Alsóválicka patak korábbi megjelölése adta; s szláv eredeténél fogva tanúsítja, hogy e tájon a magyar és a más ajkú emberek már az ősi időben közösen keresték a boldogulás útját.

Vajon mi vezette a mű anyagának összegyűjtőit, elemzőit fáradságos útjaikon? Pais Dezső, Zalaegerszeg nagy szülőtte, díszpolgára írja költői szépségű visszaemlékezésében: „A zalai, közelebből az Egerszeg környéki táj szemlélete és hangulata növelte bennem a földrajzi nevek iránti érdeklődést. Fokozta a vizsgálatukra, eredetük felderítésére való törekvést. Magányos kószálásaim során sokszor fölkerestem az egerszeghegyi kápolnától délnyugatra elterülő tájéket, a *Csarit* nevű határrészt. Szelíd dombok hajladoztak ott egymás felé, és köztük kis vízerék folydogáltak szanaszét. Ha a természetben el lehetett mondani valamiről, hogy bájos, ez a zug az alkonyat óráiban csakugyan meg-ejtően az volt. A másik kép vagy képsor, amelyet igen gyakran szívtam fel magamba, a Jánka-hegy magaslatáról szemlélhető vidék északnyugati, északi és keleti karéjának látványa. Szinte kényszerítette az embert, hogy a szemét . . . legeltesse rajta. Ilyen benyomásokból egyre határozottabban éreztem, hogy a környező földrajzi nevek nem mesterséges, esetleges jelekként függeszkedtek rá a természeti tárgyakra, hanem régi élet teremtette meg őket, és küldi el bennük hozzánk emlékeit.”

Pais Dezső vallomása intelem is számunkra. Azt hallom ki belőle: ember, vigyázz a szép hazai tájra, felelős vagy érte. Nemcsak nyelvünknek, természeti környezetünknek is vannak rongálói. Óvd, ápd, gyarapítsd, miként anyanyelvünket, környezetünket is! Őrizd meg mindkettőt épnek és szépnek, hogy az utánunk jövő nemzedékek is csodálhassák. Ez is hazafias kötelesség.

Kedves Elvtársak!

Kölcsey szavaival kezdtem, azokhoz térek vissza: „... azt hinni, hogy gyermekkori nyelvünkkel az élet és tudomány legmagasb és legtítkosb tárgyait is tisztán s erőben előadhatjuk, nevetséges elbizottság.” A nyelv mélyebb megismerésére, a nyelv tanulására hív a magyar nyelv hete is. Hiszem, hogy e vonzásból, a vonzalomból marad az ünnep utánra is, anyanyelvünk, magunk és társadalmunk épülésére.

Németh Károly

II.

A név és az ember*

1. Zala megyét a magyar nyelvtudomány, közelebbről a magyar névtan művelői méltán illethetnék „a nevek megyéje” elnevezéssel. Mindenekelőtt azért, mert e táj, illetőleg az itt lakó emberek a magyar nyelvterület egyik legszínesebb, legváltozatosabb, legérdekesebb névanyagával büszkélkedhetnek, a földrajzi nevekre, a személynevekre és a tulajdonnevek egyéb régióira egyaránt értve ezt. De „a nevek megyéje” titulus a nyelvtudományi érdeklődés felől nézve is teljességgel megérdemelt, hiszen aligha van még egy olyan magyar táj, illetőleg népcsoport, amelynek a névanyaga annyi figyelemben részesült volna, annyi jeles könyv, tanulmány tárgya lett volna, mint Zaláé.

A magyar nyelv hetén, Zalában tulajdonnevekről beszélni tehát megtisztelő és hálás feladat, hiszen erre megfelelőbb helyet és alkalmat keresve sem lehetett volna találni. Zalának a nevekkel kapcsolatos nemes hagyományai, a nevek iránt való hajlandósága biztosíték arra, hogy itt értik és érzik a névanyag történelmi és társadalmi jelentőségét, a tájhoz és a néphez, a szülőföld múltjához és jelenéhez kötő erejét.

Bár ez a körülmény feladatomat nagy mértékben könnyíti, illetőleg kellemessé teszi, előadásomnak nem a tulajdonnevek egyes, konkrét problematikájához kötődő jellege, hanem inkább általánosabb témafölvetése okoz számomra némi nehézséget is. Ez elsősorban abban áll, hogy a név és az ember viszonya múlt és jelen vonatkozásában egyaránt rendkívül tág témakör, mely részleteiben is a fontos kérdések hosszú sorát veti föl. Ezek tüzetesebb taglalása a mostani keretekben természetesen nem lehetséges; be kell érnem tehát a téma bizonyos csomópontjainak fölillantásával. Szólni óhajtok mindenekelőtt a tulajdonnevek ismerethordozó jellegéről, amely a tudományos megismerés számára nagy idők távlatait is képes átfogni, és a társadalom múltjának fontos mozzanataira képes rávilágítani. Némi bepillantást szeretnék nyújtani a tulajdonneveknek a nemzeti hagyományban elfoglalt helyzetébe, múltat és jelent összekötő szerepébe. Beszélni kívánok továbbá tulajdonnévanyagunk mai állapotáról, fejlődési mozzanatairól és mindennapi társadalmi gyakorlatunkban való jelentőségéről. Végezetül egypár nyelvművelő jellegű megjegyzést teszek majd mai és közeljövőbeli névadásunk és névhasználatunk tárgyában.

2. Régóta felismert és az ide irányuló kutatásokkal sokrendbelileg igazolt tény, hogy egy-egy nyelv tulajdonnévanyaga a kérdéses nyelvet használó nép múltjának beszédes bizonyossága, sőt a nép történetének, anyagi és szellemi műveltségének olyan régmúlt mozzanatait is segíthet fölfedni, amelyeket a tudományos megismerés más útjain-módjain nem vagy csak részben lehet megközelíteni. A névtannak ez a történeti-művelődéstörténeti vetülete, amellet hogy a nemzetközi tudományosságban is rangot adott e diszciplínának, a hazai kutatásokban, a magyar tulajdonnevek vallatóra fogásával is meghozta a maga értékes eredményeit. Ide irányuló vizsgálatainknak szilárd kiindulási alapot nyújtott az a hatalmas méretű névanyag, amely részben a magyar nyelvemlékekben való fentmaradás, részben a hagyományozódás folytán

* Elhangzott a Magyar Nyelv Hete megnyitóján, Lentiben, 1982. április 18-án.

mintegy évezredet átfogó távlatokban ismeretes előttünk, s amely elsősorban a magyarság korai történetének nagybecsű forrásanyagát szolgáltatja.

Mivel a személynév-divat hullámozása eléggé gyorsan és közvetlenül tükrözteti a nevet viselő emberek mindenkori életkörülményeit és életszemléletét, a magyarság régi s z e m é l y n é v a n y a g á b a n egész sor fontos fogódzóra találunk már az Árpád-kor gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési viszonyaira és az e tekintetben minket ért idegen hatásokra vonatkozóan.

Az a tény például, hogy a honfoglalás és a kalandozások korának magyar főemberei túlnyomórészt ótörök eredetű személynéveket viseltek, mint például *Álmos, Gyula, Ajtony, Tétény, Tas, Bulcsú, Termacs* stb., jelzi azt a nagyon erős török politikai és kulturális befolyást, amely elsősorban népünk akkori vezető rétegét érte.

Az a körülmény pedig, hogy még a XII. századi magyar személynév-anyagban is jelentékeny kisebbségben voltak az egyházi eredetű nevek a korábbi, pogány kori névadási típusokkal szemben — holott a keresztységben kezdetől fogva minden személy kapott egyházi nevet —, élénken mutatja, hogy elsősorban az alsóbb néprétegekben mily nehezen tört magának utat a kereszténység eszmevilága, illetőleg, hogy a keresztény hitre térés után is még sokáig mily erős gyökerei voltak a korábbi hitvilág elemeinek. Az olyan nevek mellett, mint *Pagány, Hiltlen, Nömhisz, Nömhű* 'nem hívó' stb., a XII., de még a XIII. században is bőven találkozunk a pogány vallási hiedelmek névadásbeli lecsapódásaival, a totem, a tabu, a névmágia, a névmisztika köréből. Elég, ha talán csak az úgynevezett óvónevekre utalok, melyeknek az volt a szerepük, hogy a név viselője nemlétezőnek feltüntetésével az embert az ártó, betegség-hozó szellemektől megvédjék: *Nömvagy, Nemél, Nömváló* 'nem létező', *Mavagy, Nevetlen* stb.

Az Árpád-kor végén és az Anjou-korban ilyen személynévek tűnnek föl hazánkban: *Oliver, Roland, Hektor, Echillós, Trisztán, Lancerét* stb. Ezek a Nyugat-Európában divatos lovagregények hőseinek nevei, melyeknek magyar földön való megjelenése bizonyossága annak, hogy a világi irodalmi műveltség elemei — nyilvánvalóan közvetlen olvasottság révén is — mily hamar hatoltak el hozzánk.

A korai magyar h e l y n e v e k történeti tanulságai talán még a személynévekénél is fontosabbak. Például a magyar nyelvterületen nagy számban található szláv eredetű víz-, hegy- és helységnevek (*Balaton, Szala, Tapolca, Zagyva; Pilis, Kemenes; Csongrád, Kanizsa, Komárom* stb.) nemcsak a honfoglaláskor itt talált etnikum döntően szláv jellegét bizonyítják, hanem e nevek gócai még a hajdani szláv lakosság elhelyezkedésének területi részleteit is élénk vetítik.

A magyar nyelvterületen összesen több mint kétszázszor előforduló *Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér* és *Keszi* helységnév alapján kirajzolható egyrészt a honfoglaló magyarság törzseinek területi elhelyezkedése, másrészt a törzsi keretek felbomlása után a kirajzások jellege. Egyes, nagy kormeghatározó értékű és nagy mennyiségű helységnév-típusok — például a puszta személynévekből lett *Ják, Kaba, Szentes*-féle nevek, az *-i* képzős *Csehi, Püspöki, Pályi*-féle nevek, a *-d* képzős *Füred, Szeged, Somosd*-féle nevek tanúsága szerint nagy pontossággal állnak előttünk a Kárpát-medencének azok a területrészei, ahol a kora-középkorban a lakosság magyar etnikumú, illetőleg magyar nyelvű volt.

A zömmel a XIII. században keletkezett nagyon sok *Szent*-előtagú helységnév — hazai és külföldi szentek nevével —, valamint a felfeszített

Krisztusra utaló sok *Keresztúr* pontosan jelzi annak a Nyugat-Európából érkező kultúrhatásnak az idejét és területi érvényesülését, amely a templomok és rajtuk keresztül a helységek védőszentjeinek tiszteletével kapcsolatosak. Ezek egyik jelentős góca éppen Zala megyére esik. — Az anyagi kultúra érdekes emlékei azok a helységnevek, amelyek a középkori kereskedelmi központokra, vásáros helyekre utalnak: *Szereda, Szombathely, Martonvására* stb.

Az Árpád- és az Anjou-kor személy- és helynévanyagában igen jelentékeny számban fordulnak elő népnevek és foglalkozásnevek, melyek e kor etnikai és foglalkozási — többek között kézműipari — viszonyairól nyújtanak felvilágosítást. A ma is élő ilyenmű nevek sokasága mellett szép számban találunk kizárólag vagy nagyrészt erre a korra utaló nép- és foglalkozásneveket: *Káliz, Úz, Besenyő, Szerecsen, Böszörmény, Szavárd, Orbonász, Polyák, Talján, Vendég* stb., illetőleg *Ardó, Molnos, Csomoszló, Daróc, Lövér, Hőgyész, Dusnok, Kenéz, Igric, Tárnok* stb.

Az ilyen és hasonló, más források híján vagy gyér volta miatt nagy történeti felvilágosító értékű régi nevek mellett persze a későbbi korok magyar névadásának termékei is sok mindent elárulnak saját korukra nézve. Hadd utaljak e tekintetben is csupán két vonatkozásra. Az irodalmi névadásnak sokszor a személyek, helyek jellemzésére is szolgáló elemei különböző korok névdivatját, névízlését, névhangulatát, társadalmi miliójét állítják elénk. A XIX. századtól kezdve nagy arányokban megindult családnév-magyarosítás termékei is nagy mértékben árulkodnak a társadalom eszmevilágáról, esztétikai felfogásáról, ízléséről vagy éppen ízléstelenségéről.

És nehogy azt higgyük, hogy ma használatos vagy éppen ma születő névanyagunk nem fontos forrás a tudományos megismerés számára, még akkor is, ha a névanyagból leszűrhető következtetések mai életünk más régióiból is kiviláglanak. Mai tulajdonneveink típusai, használati módjai, divatjai, új elemei nagyonis bepillantást engednek társadalmunk mai állapotába és fejlődési tendenciáiba, és gyakran meglehetősen egzaktan állítják elénk azokat. Egypár ide vonatkozó kérdésre később még visszatérek.

3. Bár az imént emlegetett, néhány, igazán csak nagyon szemelgetve válogatott példa — úgy hiszem — képet adhatott arról, milyen nagy értékű tudományos tényanyag rejlik népünk egykori tulajdonneveiben, mennyi rendű és rangú üzenetet közvetítenek ezek elmúlt korokból a mába, nem szabad azt hinni, hogy a régi magyar névanyag csak a tudományos megismerés szempontjából fontos a jelenkor számára. Éppen a tulajdonnevek élettani sajátosságai folytán az elmúlt korok névanyaga igen nagy arányokban eljutott a máig, s a hagyományozódás révén ott él mindennapi nyelvhasználatunkban.

Ma ismert, használt helységneveink óriási többsége sokszáz éves múltra, magyar kora-középkori keletkezésre tekint vissza. Ma viselt utóneveink, keresztnéveink legnagyobb része is igen régi örökségünk, javarészt a kereszténység felvételének legkorábbi idejéből fakad; sőt egyesek (*Árpád, Zoltán, Géza, Gyula, Zsolt; Emese, Aranka, Gyöngyi* stb.) még korábbi neveknek jórészt felvilágosodás- és reformkori felújításai. Ma birtokolt családnéveinkben (vezetéknéveinkben) — amennyiben nem névváltoztatás eredményei — közvetlen családi őseink több évszázados névviselése öröklődött reánk, megszakítatlan hagyományként. De a periferikusabb névanyagban is sokszor igen régi idők elnevezési szokásai maradtak fenn; gondoljunk csak például népi csillagneveinkre: *Fiastyúk, Esthajnalcsillag, Göncölszékér* stb.

Aránylag fiatal névkegóriáink is kisebb-nagyobb részben hagyományokra tekintenek vissza. A legrégebbi falusi ragadványnevek jó része például nem régebbi egy-két évszázadnál; de még a mai változó, átalakuló falusi társadalomban is eléggé szívósan tartják magukat. És a népi életszemléletnek, emberismeretnek, humornak mennyi, helyi hagyományokra épülő, azokat megőrző érdekes, izes emléket hozzák el a mába! De egészen más területről véve a példát, még hivatalos intézményneveink között is, melyek pedig egyik legfiatalabb névkegóriánkat képezik, szép számmal találhatunk olyanokat, amelyeknek már viszonylag tekintélyes múltjuk van, amelyek sokkal előtünk járó nemzedékek névadásának eredményei: *Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Államvasútak, Országház, Egyetemi Nyomda, Nemzeti Színház* stb.

Mindezek a nevek nemzeti hagyományaink részei, összekötnek múltunkkal, népünk történetével, elhalt nemzedékek hosszú sorával, azok gondolat- és érzésvilágával, művelődési előzményeinkkel, a hazai földdel, tájakkal. Nem tekinthetünk tehát rájuk csupán úgy, mint a nyelvi jel rideg, közlési, azonosító eszközeire; sokféle szállal fűznek hozzájuk érzelmi, hangulati momentumok is.

Be kell vallanom, hogy engem, amikor időnként hazalátogatok a rég elhagyott szülőföldre, Erdélybe, mindig különös varázssal, hangulattal töltenek el az ottani izes, változatos, történelmi levegőt árasztó nevek, földrajzi nevek és személynevek egyaránt. Bárhová megyek, figyelgetem, mondogatom, ízlelgetem őket, rajtuk keresztül is megtöltődöm emlékekkel, megidézik ifjúságomat; s miután visszatérek, még mindig ott csengenek fülemben, újra elem hoznak tájakat, embereket. Gondolom, többé-kevésbé így lehetnek ezzel mások is, akik érzik a hazai föld megkötő erejét, amely sajátos elnevezéseinek varázsán át is beléjük sugárzik.

A tulajdonneveknek a szűkebb vagy tágabb szülőföld emlékeit a mába közvetítő szerepe, múlt időket megidézni képes ereje, a hazai tájakhoz, emberekhez kötő varázsa, hangulata érzésvilágunknak sajátos, értékes eleme, melyet a gyorsuló időnek, mai rohanó életünknek sem szabad elmosnia. A bennük rögződött hagyományok megismerését és ápolását nemzeti önismeretünk és önbecsülésünk szerves részeként kell tekintenünk.

4. Ma használatos neveinkre — bármennyire lényegesnek tartjuk is e szempontot — természetesen nemcsak úgy tekinthetünk, mint nemzeti műveltségünk, hagyományaink fontos, megbecsülendő elemeire, mint a népünkhöz, a hazai földhöz hangulatilag, érzelmileg is kötő tulajdonainkra, hanem úgy is, mint mindennapi életünk tartozékaira, társas érintkezésünk nélkülözhetetlen megjelölő, kifejező eszközeire. Sokszor talán nem is mérjük föl kellő tudatossággal, hogy közlési gyakorlatunkban mind funkcionális, mind pusztán mennyiségi tekintetben is milyen nagy súlya, szerepe van a nyelv tulajdonnévi elemeinek, hogy mennyire meghatározó és eligazító tényezők ezek a környező világ dolgainak a megismerésében, az egyedi jelenségek, a tájak, intézmények, személyek közti tájékozódásban, a hozzájuk fűződő tartalmi és érzelmi viszonyulásban.

A hagyományozódott tulajdonnevek mellett a modern élet, viszonyaink gyors változása szinte nap mint nap szüli az új nevek garmadáját. Azt lehet mondani, hogy jelenkorunkban valóságos névrobbanásnak vagyunk tanúi, oly dinamikus nyelvünk e részlegének alakulása. Azok között a tulajdonnevek

között, amelyek népünk saját, belső fejlődése alapján, gazdasági, társadalmi, műveltségi viszonyaink új jelenségei alapján fejlődnek ki, különösen két névkategória gyors ütemű fölszaporodása figyelemre méltó. Az egyik az intézménynevé, a másik az ipar és a kereskedelem termékeinek, árainak egyedi neveié, jórészt márkaneveié. A világ folytonos tágulása, nemzetközi kapcsolataink, érintkezéseink szaporodása persze kívülről, más nyelvek felől is szinte zúdítja ránk a nevek özönét, mégpedig mindenfajta, hagyományos és újabb névkategóriákban. Figyeljünk csak arra, hogy a sajtónak, a rádiónak, a televízió-nak akárcsak egyetlen napi közlési anyagában a világ mennyi tájának, mennyi idegen nyelvnek a tulajdonnév-anyaga halmozódik föl: helynevek, személynevek, intézménynevek, márkanévek stb. Sokuk rendszeresen ismétlődik, és így ismereteink szerves részévé válik; mások ugyan csak alkalmilag, ad hoc jelleggel tűnnek föl, de a nevek képviselte információ-özönnek azért ezek is tartozékai, nyelvi befogadó képességünk szükségszerű terhelői.

Persze a mai kornak ezt az óriási arányú néváradatát nemcsak mint maradandó vagy múltó információk közvetítőjét, mint tudatunkba mintegy „kívülről”, a tömegtájékoztatás, a tudomány, a kereskedelem stb. révén behatoló nyelvi anyagot kell tekintenünk, hanem életünk olyan szerves tartozékának, amely az ember közvetlen, részben átvett, alkalmazott, részben kreatív, alkotó nyelvi tevékenységébe vág. E nevek tekintélyes hányadát folytonosan emlegetjük, személyeket, földrajzi objektumokat, intézményeket, termékeket nevezünk meg; sőt alkotunk is vagy legalább magunk választunk is neveket, hiszen például utónévet adunk gyermekeinknek, szólító- vagy ragadványnevet közvetlen környezetünk tagjainak, elnevezük új városrészeinket, utcáinkat, tereinket, közlekedési hálózatunk egységeit, neveket formálunk sűrűn létesülő új intézményeink számára; az ipar, a kereskedelem szakemberei szinte rákényszerülnek az új terméknevek sorozatban való előállítására stb.

És természetesen nemcsak alkotunk, hanem közvetlenül vagy közvetve viselünk is vagy — ha valamilyen okból nem tetszenek nekünk — éppen elszenvedünk tulajdonneveket. Személyünkben hordozzuk örökölt családnévünket és szüleinktől választott utónévünket, valamint környezetünkől kapott szólító, becéző nevünket; személyesen is kapcsolunk, érdekelték vagyunk annak az intézménynek a nevében, ahol dolgozunk, annak az utcának, helységnek a nevében, ahol lakunk, azoknak a termékeknek a nevében, amelyeket előállítunk vagy közvetítünk stb. A neveknek tehát igenis szerepük van személyes életünkben is. Ha ma már nem is vallanánk a rómaiak egykori mondását, hogy „nomen est omen”, vagyis a név sorsmeghatározó tényező, azt aligha vonhatjuk kétségbe, hogy életünk alakulásában itt-ott van vagy lehet némi szerepe a személyünkhöz kapcsolódó neveknek, különösen azok érzelmi, hangulati velejáróinak szférájában. Erre a való életből és a szépirodalomból nem kevés példát lehetne hozni.

Névhasználati, névalakotási és névviselési tevékenységünk tehát mindennapi életünknek és benne nyelvhasználatunknak nagyon is az előterében áll. Ez a tény mutatja, hogy anyanyelvünknek a névanyag mennyire jelentékeny szerepű tartozéka, s a nyelvi elemek hierarchiájában — ha ilyenről egyáltalán lehet beszélni — éppen nem periferikus jellegű. Ha pedig mai nyelvünk dinamikáját is tekintjük, tulajdonneveink nyelvi fontossága még inkább meghatározódik, hiszen bizvást lehet azt állítani, hogy nyelvünknek kevés olyan részege van, amelynek fejlődése, átalakulása manapság olyan nagyarányú és viharos tempójú volna, mint tulajdonneveinkké. És ami ezzel magától értetődő-

en együtt jár: a szakszókincsen kívül nemigen van ma az ember nyelvi tevékenységének még egy olyan területe, amelyen az alkotás, az új elemek létrehozása és elterjesztése nagyobb jelentőségű volna, mint a nevek kategóriájában.

5. Annak, hogy a tulajdonnevek mai nyelvhasználatunknak ilyen nagyságrendű, ennyire fontos, ily mértékben változó és a nyelvi kreativitással ily szorosan érintkező elemei, természetesen megvannak a maga következményei és a maga követelményei a nyelvtudomány, valamint egyik alkalmazott ágazata, a nyelvművelés számára is. Bár nyelvtudományunk az egzakt, tudományos célú és jellegű névtani vizsgálatok terén egyre több szép, értékes eredményt produkál, tulajdonneveink életének, mai fejlődésük törvényszerűségeinek sok részlete még felfedetlen; következésképpen névtani kutatómunkánk további elmélyítését kívánja meg. S noha szépen gyarapodó gyakorlati nyelvművelő tevékenységünk sem nélkülözi a tulajdonnevekkel való foglalkozást, e tekintetben különösen sok a tennivalónk. Az az igazság, hogy a tulajdonnévanyag rohamos gyarapodása és változása, különösképpen pedig az új nevek megalkotásának és alkalmazásának egyre növekvő igénye társadalmunkat a nyelvi műveltség e szférájában eléggé készületlenül érte, következésképpen gyakorlatban a problematikus nyelvi jelenségek egész sora került felszínre. A gyors fejlődésben, változásban levő nyelvnek ezek a gyakran negatív jelenségek ugyan jórészt törvényszerű, elkerülhetetlen velejárói, s nemcsak a magyar glóbuson teremnek meg, hanem világjelenségek, irányításuk, szabályozásuk, pallérozásuk azonban a jövő érdekében nálunk is nélkülözhetetlen.

Nyelvművelő munkánkban mindenekelőtt szükség van az általános névtani műveltség erősítésére. Igen sok nem kívánatos nyelvi jelenség származik abból, hogy a névhasználók, főként pedig a névadók nincsenek teljesen tudatában a tulajdonnév lényegének, társadalmi funkciójának, a közlésben betöltött szerepének, nem ismerik a magyar névadás törvényszerűségeit, egyes típusainak sajátosságait. Hadd említsek e tekintetben csupán egy jelenséget, amely példázza, hogy a névadók sokszor mennyire nincsenek tisztában a tulajdonnévnek — mint minden nyelvi jelnek — a közlésben betöltött igényeivel, azzal tudniillik, hogy a névnek nagy legyen a hírértéke, tehát pontosan és kifejezően jelölő legyen, ugyanakkor kicsi legyen az úgynevezett redundanciája, tehát ne legyen terjengős, fontoskodó, megjegyezhetetlen. Vannak, akik azt hiszik, hogy egy új intézmény nevébe mindent bele kell zsúfolni, amivel a kérdéses intézményben csak foglalkoznak. A fővárosi meg a vidéki telefonkönyvekben százszámra akadhat bárki ilyenekre. S ha csak arra gondolunk, mennyi hely, idő kell ezek kimondására, leírására, hogy mennyi megtakarítható teret foglalnak el ügyiratokban, számlákon, felsorolásokban vagy éppen telefonkönyvekben, rögtön rájöhethetünk fölöslegességükre, céltalanságukra. E szüleményeket aztán szükségszerűen követi betűszókká való lerövidítésük; a *Termelőszövetkezetek Értékesítő, Beszerző és Szolgáltató Közös Vállalkozásából* vagy a *Fővárosi Bútor Hangszer, Sportszer Kiskereskedelmi Vállalat*-ból — pedig messze nem a legkөрmönfontabbak és legterjengősebbek közül vettem a példákat — lesz azután *TSZKER* meg *FÖBUHA*. Ezzel azonban korántsem oldódott meg minden, mert így keletkeznek az információ-értéket alig hordozó, gyakran nehezen kimondható nyelvi szörnyszülöttek, melyek alkotóikra még vissza is üthetnek, hiszen az a sznobizmus, fontoskodás, szószaporítás, amely teljes változataikat létrehozta, lerövidítéseikben nemegyszer inkább neveltségre fakaszt, mintsem egyedít és tájékoztat.

A névadásban is negatívan érezteti hatását a történeti érzék, látásmód egyéni és társadalmi tudatunkban való elhalványodásának jelensége, amely sok más mellett a múltunkhoz, hagyományainkhoz való kötődést a nevek viszonylatában is gyöngíti. A helynévadásban például még mindig tanúi lehetünk helytörténeti érdekességeket, helyi ízeket, kötődéseket, sajátos hangulatokat tartalmazó, őrző nevek elhagyásának, illetőleg sablon-elnevezésekkel való fölcserelésének; s ha már a lépést eltevesztettük, nincs buzgalmunk vagy bátorságunk a jelenség visszafordítására. Bár a családnevek megváltoztatása mindenkinek személyes joga, indokolatlannak tűnik elhagyásuk csak azért, mert érthetetlenek vagy éppen idegenül hangzók; családtörténetünk e jelképeinek, emlékeinek szétszakítása mellett kár értük amiatt is, mert gyakran ízes, változatos névváriációkat veszítünk így el, sajnos legtöbbszörre klisészerű tucatnevek felvétele kedvéért, amely egyszersmind családnévanyagunknak már amúgyis régóta tartó elszürkülését, alaki sajátosságainak és hangulati velejáróinak sablonosodását jelenti. A régi hely- és személynevek efféle jellegű elhagyásában, fölcserelésében a történeti érzék, a hagyománytisztelet hiánya mellett szintén szerepet kapnak ezek társai: a nyelvi-névi általános műveltség alacsony szintje, az akarnokság, sznobizmus stb.

Mindezzel természetesen csupán a fölösleges és céltalan névváltoztatás ellen kívánok szólni, s nem névanyagunk változásának, újításának a szükség-szerű folyamatát tagadni vagy ellenezni. Hagyomány és haladás azonban a névadásban és névhasználatban sem áll egymással szemben, s tulajdonneveinknek azt a továbbfejlődési, megújulási folyamatát, amelyet a mai élet gyors változása a hagyományosabb névkategóriákban is, de különösen az újólág kitárulókban magától értetődő szükségességgel idéz elő, nem a régi elnevezések oktalan pusztításával, hanem a felmerülő új igények helyes, tudatos, célszerű kielégítésével kell elérni.

Az újítási folyamatok irányításában véleményem szerint még két további szempontra is feltétlenül ügyelni, figyelni kell. Az egyik az ízlésbeli műveltséggel, a másik az anyanyelviséggel kapcsolatos.

Az ízlés roppant tágkörű fogalom, korok, műveltségi szintek, csoportok, egyének szerint is változó, s ezért a névesztésika nagyon sikamlós terület. Én itt csupán egyetlen nézőpontból óhajtok róla szólni, melynek egyes vonatkozásait már az előzőekben is emlegettem. A névadásban sem lehet esztétikus, következőképpen nem lehet követendő eszmény a szürkeség, az egyhangúság, a sablonos, klisészerű megoldások elburjánzása. Semmiképpen nem nevezhető pozitív jelenségnek például az, hogy a helynévadásban, különösképpen pedig az utcanévadásban már régóta elharapódzott és fokozatosan egyre jobban kiszorít minden másfajta megoldást a személyekről való elnevezés. Nem is szólva arról, hogy a névadás természetével már az is ellenkezik, ha a helynek és a személynek az égvilágon semmi köze nincs egymáshoz, pláne ha a kérdéses személyről a helyi környezet éppen semmit sem tud, e tömegesítésből az utcanévek tipológiai egyhangúsága, valamint az egyes nevek folytonos ismétlése keletkezik, ami szintén szembenáll a tulajdonnévadás egyedítő kívánalmaival; s persze valójában a névadásban szerepeltetett személyek emlékét sem igen tiszteljük az efféle sablonnal. — Hogy magára a személynévadás körére is utaljak: társadalmunkban már a múlt században elterjedt, de még ma is hat az a hamis nézet, hogy nemcsak igazán magyaros, hanem igazán előkelő is az, ha valaki helynévből *-i* képzővel alkotott családnevet visel, hát még ha *y*-os írást is hozzá lehet valahogy szerkeszteni. A gyakori névmagyarosítások folytán aztán ebből is olyan

tömegjelenség lett, amely csupán családnévanyagunk elszűrökítését fokozta, és fokozza manapság is. A névdivatnak persze nehéz ellenállni, de mondjuk a személyi utónevek adásában sem föltétlenül kedvező az éppen ható névdivat szertelen követése, mert a névadás természete ellen ható tömegesedésre vezet, s a divatnév igen hamar elkoptatott sablonná válik.

A hagyományos névkategóriákban nyelvünk annyi szép, jó, mert változatos, egyedítő típussal rendelkezik, amelyeknek fölhasználásával a névadási sablonok, klisék, egyhangúságok elkerülhetők, — csak éppen ismerniük és érzékelniük kellene ezeket a gyakorló névadóknak.

Magától értetődő, hogy a változatos névadási formák alkalmazására való ösztönzés semmiképpen nem jelent részemről valamiféle különködésre, a furcsa, gyakran lehetetlenül ízléstelen nevek hajszolására való buzdítást. Az efféle névadási magatartás legalább olyan névésztétikai veszélyeket, ízlésrontó jelenségeket rejt magában, mint a névadási tömegdivat, tömegszokás mértéktelen követése.

A névadási különködés gyakori megjelenési formája például az idegen nevek majmolása. Félreértés ne essék, itt sem önmagában az idegen eredet okoz bajt; hogy is okozna, hiszen a mai magyar tulajdonnévanyag a hagyományos névkategóriákban is nem kis mértékben idegen nyelvekből származik. Más problémák vannak itt. Egyrészt az, hogy ma főként a személyi utónevekben, az intézménynevekben és a márkanevekben divatra kelt idegen, főként angol eredetű nevek jó része hangzásban, helyesírásiilag nem illeszkedik vagy nem is nagyon illeszthető bele a magyar nyelv alaki rendszerébe; s gyakori tapasztalat, hogy használójuk vagy éppen adójuk is össze-vissza ejtegeti meg írogatja őket. Másrészt nem szerencsés e probléma társadalmi aspektusa sem, mert hamis tömegizlést, előkelősködést, nagyzólást, sznobizmust, státusszimbólum-hajszólást takar. Vannak, akik azt hiszik, hogy — mondjuk — egy szálloda vagy mozi akkor lesz előkelő, a hazaiaktól megcsodált és az ide látogató külföldiektől is elismert, ha valamilyen idegen nevet kap; hogy a gyermeknek társai közül való kitűnését, sikeres életpályájának zálogát minél kacifántosabb, idegen utóneve biztosítja majd; hogy a megtermelt áru akkor lesz itthon és külföldön elismert és jól értékesíthető, ha nem anyanyelven nevezik el.

A névadási változatosság egyébként helyes szempontja fordul itt visszájára, annál is inkább, mert ezek a nálunk egyesek szemében előkelőnek, kiemelőknek, sikeresnek tűnő nevek az idegen nyelvek felől nézve rendszerint a legelkoptatottabb tucatnevek közé tartoznak. Bizonyos mértékben az anyanyelvi érzék hiányáról vagy éppen az anyanyelvi önérzet meggyengüléséről van itt szó, ami a társadalomnak az anyanyelvhez való viszonyulása tekintetében, sőt még azon túlmenően is nem kívánatos, sőt veszélyes jelenséggé válhat.

Talán mondanom sem kell, hogy névhasználati különködésre, sznobizmusra nemcsak az idegen tulajdonnevek szertelen alkalmazása esetén kerülhet sor. Van erre példa az ellenkező végletben is, mondjuk a személynév-választás romantikus magyarkodásában, a legtöbbszőr hamisan vélt ősi magyar személynevek alkalmazásában. Sem a névadási változatosságot, sem a hagyományok felelevenítését nem így kell keresni. Kitűnő anyagot nyújthat viszont e szempontok kielégítésére az a sok-sok tucat, szép, változatos, patinás magyar férfi és női keresztnév (utónév) — legtöbbjük egyébként végső soron idegen, latin eredetű —, amely manapság már teljesen a feledés homályába merült, vagy esetleg csak a népi, nyelvjárási használatban lappang. Mint annyi másban, e tekintetben is példát vehetnénk a felvilágosodás korának és a reformkornak a

magyar nyelvújítóitól, akik az új nyelvi szükségletek kielégítésére elsősorban az anyanyelv anyagához fordultak, s a régi nyelvi elemek felújításával meg a népiek közhasználatba hozásával oly remekül gazdálkodtak.

E néhány névhasználati, névhelyességi probléma fölvetése természetesen nem jelenti azt, hogy tulajdonneveink mai használatában csak az itt emlegetett hiányosságok jelentkeznek. Szerencsére fölmerül jelenünk névadásában az anyanyelvi igények mindegyikét kielégítő, sok értékes, hangulatos, esztétikus, színes, változatos nyelvi fejlődmény is. Hogy ilyeneket még a leginkább problematikus kategóriákban is szép számmal találhatunk, arra csupán egy példát. A pedagógusok budapesti székházát a nagyzolók, fontoskodók bizonyára valahogy így nevezték volna el: *Magyar Óvónők, Tanítók és Tanárok Országos Központi Székháza*, vagy esetleg még körmönfontabban; majd betűszóként *MOTTOKSZ*-szá vagy valami hasonlóvá alakulhatott volna. Ezt a sorsot azonban az elnevezés szerencsére elkerülte, s lett belőle egyszerűen csak *Fáklya*. Hát így is lehet, ha az elnevezőknek legalább némi névtani alapfogalmaik vannak, s főként van nyelvi érzékük, fantáziájuk és ízlésük. Ennek általánosabbá tételéért — anyanyelvi műveltségünk nevekhez kapcsolódó részlegének továbbfejlesztéséért — azonban nyelvmevelésünknek van még mit tennie.

Mindössze ennyi az, amit ez alkalommal a név és az ember viszonyáról a feladatomból kizűzött téma nagyságához mérten nyilvánvalóan nagyon szűkösen elmondhattam. Egy hét áll még azonban rendelkezésünkre itt Zalában, hogy a tárgykört minden irányban tovább bővíthessük, s nyelvünk névadása ügyének történeti és társadalmi fontosságára a figyelmet ráirányíthassuk.

Benkő Loránd

Szarvas Gábor akadémiai működése dokumentumokban

Százötven éve született Szarvas Gábor nyelvész, akadémikus, és száztíz éve annak, hogy szerkesztésében megindult a Magyar Nyelvőr. Ebből az alkalmából gyűjtöttük össze a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának és Régi Akadémiai Levéltárának anyagában fellelhető dokumentumokat, hogy segítségükkel megpróbáljuk nyomon követni működését az Akadémián. Az eredeti jegyzőkönyvek, jelentések, levelek és egyéb kéziratok minden elemzésnél jobban mutatják törekvéseit a magyar nyelvtudományban, ugyanakkor megrajzolják egy tudós nem tipikus, a korra mégis igen jellemző életútját. Az eseményeket igyekszünk időrendben bemutatni, ettől csak akkor térünk el, ha az éppen soron levő tárgy több év összevonását kívánja. A szó szerint idézett szövegeket az eredeti helyesírással, betűhíven közöljük, az idézetek után következő betű- és számjel a MTA Könyvtárának kéziratári jelzete.

Szarvas Gábor neve az Akadémián 1869. április 13-án hangzott el először. Ekkor hirdették ki a Marczibányi-alapítványból kizűzött legutóbbi pályázat eredményét. A követelményt az 1865. évi nagygyűlésen szabták meg: „Kivánatlik a magyar igeidők elmélete a középkori, úgy a XVI. és XVII. század irodalmi — s a mennyiben vannak — népi nyelvemlékei alapján, tekintettel a legújabb kor irálytani fejleményeire.” A beérkezési határidőig — 1868. márc. 31-ig — két dolgozat került a Nyelvtudományi Osztály elé, amely ezeket három bíráló gondjaira bízta: Toldy Ferenc, Fábíán István és Mátyás Flórián mondta el írásban véleményét a két pályaműről. A bírálatok közül Toldy és Mátyásé

ma is megtalálható gyűjteményünkben. Az elsőnek beérkezett dolgozatra nem sok szót vesztegettek, annál részletesebben foglalkoztak a másodikkal (akkor még egyik szerző nevét sem ismerték, a pályázat jelíges volt). Mátyás Flórián elemzésének csak bevezetőjét és végét idézzük, a közbülső részben az egyes részletkérdésekről fejti ki véleményét:

„O tempora, o mores! jelígejű 'A magyar igeidők elmélete' című pályamű szerzője a kérdést bővebben fejtegeti. Elméleten kezd, codex- valamint ó és újabb könyvirodalmunkból vett idézetekkel bizonyít, s végül a nyert elvek szerint szabályozza Jókai, Eötvös, és Kazinczy némely műdarabját. Modora részben helyes. Magyar igeidők mivoltát és biztos használatát főleg nyelvemlékeinkből tanulhatjuk. E 270 negyedréte lapnyi pályamű, nagyobb részt ilyenmű idézetekből áll: a 600 éves Sirbeszédteől kezdve, Sylvester és Káldi korán által, Józsiika, Tompa, Jókai, és Arany koráig. Szerzőnk jó utat választott, eljárása dicséretet érdemel; de műve, jutalomra még sem érdemes. Nem érdemes, mert a kis eredmény, nagy készülétevel nem áll arányban; mert *ira* és *irt* igeidők miképi használatát nem képes részletesen és alaposan szabályozni. [...] Ismételjük, hogy a kérdés vég megoldásába nem ereszkehetünk, s a felhozottakkal csak pályázó úr forrástanulmányai hiányos, — szabályai téves voltát akarók kimutatni. Mi ha ezen igeidőre nézve sikerült, a többit ez uttal mellőzhetjük. Jobb is volna a pályakérdést e mult időalakokra szorítani; mert kezelések biztos szabályozása oly roppant előtanulmányt kíván, hogy az ezt teljesített pályázónak rövid pihenést méltán engedhetünk. Pályázó úr rögtönzött tanulmányai e célra elégtelenek. A pályamű e tekintetben hiányos, sőt téves. Jutalmazása és kiadása merész professori hangjánál fogva még jobban megtévesztené e tekintetben amugy is ingatag irodalmunkat.” (RAL 147/1869).

Toldy Ferenc véleménye nem volt ilyen egyértelműen elítélő, megjutalmazását és kiadását is ajánlotta, de bizonyos átalakításokat javasolt. Részletünk a bírálat második feléből való:

„Noha tehát bíráló nem helyeselheti feltétlenül szerző minden állítását; s noha — bár elismeri hogy az ómagyar és közép magyar nyelv helyesen és szabatosan határozta meg az időket, s egészben a meghatározáshoz híven használta azokat — e nyelvtani tény elismerése dacára, különösen a történeti múltnak minden elbeszélő előadásban kötelező alkalmazására nézve szerzővel egyet nem érthet: a teljes méltánylást tőle meg nem vonhatja, s nem késelkedik kimondani, hogy a feladat egészben jelesül van megoldva. Név szerint őszinte magasztalást érdemel azon gondos és éles megkülönböztetése az időviszonyok minden árnyalatainak; azon elfogulatlanság s teljes függetlenség, melyben őt a kérdés eddigi fejtegetői irányában látjuk, s azon komoly igyekezet melylyel feladatához lát; valamint a régi irodalom beható ismerete, melynél fogva nem szorítkozik a már kiadott s kézen forgó emlékekre, hanem kiadatlan, részben ritka még egyetlen példányokban fennmaradt emlékekhez is járul. Mindezeknél fogva nem csak megjutalmazandónak, hanem az Akademia által kiadandónak is tartom e derék munkát. Kinyomtatáskor azonban kívánatos, sőt kikötendő is, hogy szerző egyfelül a tiszta tanírálylyal össze nem egyeztethető . . . képes kifejezésmódot kerüljön, [...] — másfelül az igazság öntudatával össze nem egyeztethető, s állításai erősítésére merőben felesleges, sőt azt gyengítő szenvedelmes kikeléseket Fogarasi ellen egyszerűen mellőzze” (RAL 1365/1869).

A bírálatok alapján az I. osztály ezt a munkát — amelynek akkor még csak egy jelige: „O tempora! o mores!” volt a gazdája — 40 arany jutalomra és ki-

adásra javasolta, amint ez a véleményes jelentések összefoglalásaként az 1869. április 13-i nagygyűlésen elhangzott. A nagygyűlési jegyzőkönyv így ír róla:

„... három bíráló egyező véleménye szerint, nagy szorgalommal van kidolgozva, s bár egyik bíráló jutalomra nem tartja érdemesnek, mivel szerinte a szerző sokban nem értette jól a régi irodalmat, nem is az egészet kutatta által, s az abból elvont tanulság ellen is kifogásai vannak; bár egy másik bíráló sem helyesli szerzőnek minden állítását, polemicus kifakadásait, s ezeket kihagyatni javasolja: mindazáltal két bíráló nagybecsű dolgozatnak itéli e munkát, mert az igeidők fogalmát, helyesen határozván meg, a magyar igeidők valódi jelentését a régi irodalomból — még pedig ennek nem csak közkezen forgó, hanem ritka, sőt néha legkritkább emlékeiből is — merített felette számos példával igyekszik kimutatni, melyek irányában az új és újabb írók eljárása nagy bizonytalanságot tüntet fel; tárgyát soha sem téveszti szem elől, s minden oldalról élesen megvizsgálja; a régi irodalom nyelvében tökéletesen otthonos; előadása világos; és így a feladatot egészben jelesen oldván meg, mind jutalomra, mind kiadásra érdemes. Az osztály ajánlata elfogadtatván, a II-ik számú pályamunka jeligés levele felbontatott, melyből Szarvas Gábor pozsonyi kir. gymn. tanár neve tűnt ki” (K 1364).

A jeligés boríték Szarvas Gábor névjegyével együtt máig megmaradt (RAL 147/1869.), ugyanígy Arany János főtitkár levelének fogalmazványa is, amelyben értesítette a nyertest a határozatról. Az akkoriban szokásos pár soros levelet Arany a következőkkel toldotta meg: „Egyszersmind értesítnem kell a Tek. urat, hogy mielőtt a munka sajtó alá adatnék, szükséges leszén, az Akadémia határozata szerint, az abban előforduló némely polemicus részek hangját mérsékelni, mivégett a pályamunkát, a bírálatokkal együtt, későbbben Tekintetes urhoz át fogom küldeni.” (RAL 1400 : 281/1869).

1870. október 6-án Szarvas Gábor a következőket írta Aranynak:

„Tekintetes Titkár Úr! Becses felszólítására, hogy „A magyar igeidők” című, pályadíjt nyert értekezésemet, melyet módosítás végett visszakértem, minélelőbb visszaküldjem, hogy az még ez év folytán kinyomathassék, van szerencsém a következőket válaszolni. Nekem az említett művet nemcsak módosítani, hanem teljesen átdolgozni szándokom s ehhez már hozzá is fogtam, úgy, hogy a nyomást november hónapban meg lehet kezdeni. Minthogy azonban ez átdolgozás nem csekély fáradsággal van egybekötve s épen azon időmtől foszt meg, melyet mellék keresetre szoktam fordítani, fölkérem a Tek. Titkár urat, kegyeskedjék a Nagytekintetű Akadémia elé alázatos kérésemet pártolólággal fölterjeszteni, hogy a Nagytek. Akadémia tekintetbe véve az ezen átdolgozással járó fáradságot, az arra fordított időt s a másolással járó költséget, ezen, teljesen átdolgozott s bővített munkát az akadémiai nyomtatványokért járó díjazásban részesíteni kegyeskedjék” (RAL 1297/1870).

A levélben foglalt kérelmet 1870. november 14-én tárgyalta a Nyelvtudományi Osztály, és azt javasolta, „hogy az átdolgozott, bővített s mintegy tizenkét nyomtatott ívre menő pályamű ivenként legalább 10 forintjával díjazassék részint a pályadíj csekély volta miatt, részint az átdolgozás és bővítés fáradságaiért.” Ezután a javaslatot az összes ülés jóváhagyta, majd az Igazgató Tanács kiutalta az összeget. A mű nyomtatásban 1872-ben jelent meg, és mint minden akadémiai kiadványból, ebből is tiszteletpéldányokat küldtek bizonyos külföldi akadémiaknak és tudományos intézményeknek. Az I. osztály 1872. február 17-i értekezletének jegyzőkönyve így ír erről: „Az ára két forintra határoztatik; tiszteletpéldányok küldendők az akadémiai ügyrendben elősorolt

akademiák-társulatokon és közintézeteken kívül, az I-ső osztály minden tagjainak, kik febr. 19-től számítandó hat hét alatt ebbeli kéréssel fordulnak az osztálytitkárhoz, továbbá mindazon folyóiratok- és lapoknak, melyek a „Kalevala”-ból is tiszteletpéldányban részesültek” (K 1486).

A pályamunka megjelenésének említésével azonban kissé előreszaladtunk az időben, az eltelt esztendő alatt ugyanis elég sok említésre méltó dolog történt. Szarvas Gábor a Marczibányi-jutalom elnyerése után nem vesztette el a kapcsolatot az Akadémiával. A Nyelvtudományi Közlemények X. kötetében a magyar nyelvben előforduló latinosságokról írt. Hasonló témájú értekezését Szász Károly olvasta fel az I. osztály 1871. március 13-i ülésén, az ügyrendi szabályok értelmében ugyanis vendéglelőadó dolgozatát csak már megválasztott akadémiai tag mutathatta be a tudós testületnek.

Akadémiai taggá választása sem sokáig váratott magára. 1871-ben Gyulai Pál, a Nyelvtudományi Osztály titkára ajánlotta levelező tagnak: „Ajánlom I-ső osztálybeli lev. tagnak Szarvas Gábor tanár urat, ki részint a klasszikai irodalom, részint a szorosb értelemben vett magyar nyelvtudomány terén évek óta sikerrel munkálkodik. A lapokban számos czikk jelent meg tőle, melyekben a magyar syntaxis némely nevezeteseb kérdéseit fejtegeti. 1870-ben a „Magyar Igeidőkről” írt értekezése akadémiai jutalmat nyert. Ajánlom különösen azért, mert a magyar syntaxis szerencsés művelője s e tér meglehetősen el van hanyagolva mind az akadémiában mind az irodalomban, holott a szabatos és magyar stylusra a nyelvtudomány ez ágának van legtöbb befolyása” (RAL 294/1871).

A tagajánlást többen is aláírták (Ballagi Mór, Tóth Kálmán, Greguss Ágost, Barna Ferdinánd és Szász Károly), de mint Gyulai a lap aljára vetett soráiban megjegyzi: „Ballagi M. Tóth K. Greguss Á. Barna F. Szász K. Gyulai Pál ajánlatát csak az értekezletti ülésben irván alá, ez részökről nem törvényes ajánlatnak, csak egyszerű helyeslő nyilatkozatnak vétetik.” Az 1871. május 17-i nagygyűlésen választották meg levelező tagnak az első osztályba „30 szavazattal 3 ellen”, amint ez a jegyzőkönyvből kiderül. Székfoglaló értekezését október 23-án olvasta fel, pár nap elteltével megkapta tagsági oklevelét. Szinte ezzel egyidejűleg választotta a Nyelvtudományi Bizottság is tagjává, amikor december 1-én Gyulai Pál erre vonatkozó javaslatát elfogadta.

Ugyanebben az évben, 1871-ben született meg egy új folyóirat gondolata. A Nyelvtudományi Bizottság március 10-i ülésének jegyzőkönyve így idézi Szilády Áron indítványát: „Az I-ső osztály vagy a’ Nyelvtud. bizottság a’ Nyelvtudományi Közlemények mellett indítson egy kisebb folyóiratot, mely kizárólag a’ magyar Nyelvészetnek legyen közlönye, s mindennemű néphagyományi és tájszólási adalék gyűjtő tára. A’ Nyelvtudományi Bizottság magáévá teszi az indítványt, s hónaponként 1 ívet szándékoznék kiadni, úgy hogy a’ folyóirat 12 ívet tenne, s arra előfizetést is fogna nyitni, — ha a’ kért 500 forintot megkapja az igazgatótanácstól, addig csak előkészítheti a’ vállalatot, az által, hogy érleli a gondolatot” (K 1567).

December 1-én a Bizottság ismét foglalkozott az új folyóirat ügyével. Akkorra már nevet is kapott, és mint kiderül, az Igazgató Tanács határozata szerint 1000 forintot szántak rá az 1872. évi költségvetésben. Nézzük tehát a születését megörökítő jegyzőkönyvet (Nyelvtudományi Bizottság ülése: 1871. dec. 1.): „Gyulai Pál felolvasá a’ Magyar Nyelvőr czimű leendő folyóirat programját, a’ mellyre az igazgató tanácstól bizton lehet 1000 for. segélypénzt várni, a’ melly tehát a’ jövő év elején kezdhetné meg pályafutását. A programot

átvizsgálván, némi javasolt változtatások mellett jóvá hagyta a' bizottság. A' változtatások megtételére pedig a' leendő, és még e' bizottsági ülésben megválasztatandó szerkesztővel együtt Gyulai Pál és Hunfalvy Pál l. tagok kérték meg. Kérdés lévén, hogy a' Magyar Nyelvőr mint jelenjen meg, vajjon a' leendő szerkesztő azt a' Nyelvtudományi bizottság megbízásából szerkessze-e, a' mikor a' bizottság némi ellenőrzést tartana fenn magának, vagy pusztán a' Szerkesztő neve alatt, a' mikor is a' Szerkesztő egészen függetlenül a' bizottságtul járna el? A' tanácskozásban azon vélemény lett határozattá, a' melly azt akarja, hogy a' leendő szerkesztő a' Magyar Nyelvőrt a' Nyelvtudományi bizottság megbízásából szerkessze; mert a' bizottság köteles némi ellenőrzést fentartani magának, valamint köteles úgy most, mint jövőben is, ha kell, a' szerkesztőről gondoskodni. [...] Azután a' Bizottság a' Magyar Nyelvőr szerkesztőjének Szarvas Gábort egyhangulag választja meg'' (K 1567).

A Magyar Nyelvőr nem volt akadémiai kiadvány, csupán az Akadémia megbízásából és anyagi támogatásával működő folyóirat, az évente megjelenő Almanachok is így tartották számon. A fenti jegyzőkönyvi részletben említett program a jegyzőkönyv mellé kötve Szarvas Gábor kézírásával maradt ránk, feltehetően saját fogalmazása, mint ahogy ő írta a Nyelvőr legelső számának „Mit akarunk?” című programeikkét is (Nyr. 1:1—4). A kettő szövege nem teljesen azonos, érdemes tehát megismernünk az első változatot, abból is az első részt, mert ez tér el legjobban a nyomtatásban megjelent formától:

„A szép, nemes célra törekvő, de kissé ingadozó alapra fektetett, s hozzá még rögtönözve létesített nyelvújítás, a magyarral már hosszú idő oltá érintkezésben álló idegen, különösen a latin, német s szláv nyelvek befolyása, egy a követelményeknek teljesen megfelelő tudományos magyar nyelvtannak hiánya, az ellenőrzésnek tartós ideig való szünetelése, mindezek együtt véve oly hatalmas tényezőt képeznek, a melynek nyomasztó hatása alatt nyelvünknek szükségképen szenvednie kellett, szenvednie oly mértékben, hogy ez ellenséges erők működése folytán támadt kinövések már magát a nyelv szervezetét fenyegetik rombolással. S e szenvedő állapotnak jelenségei már oly szembeötlők, hogy további terjedésének meggátlása s orvoslása többszörösen s nyomtatékkal ismételt ohajtásban nyert kifejezést. E folyóiratnak célja tehát a világos tévedésekre, a már teljesen forgalomba hozott vagy terjedni készülő idegen-szerűségekre rámutatva a helyesség s tisztaság terjedését előmozdítani; továbbá anyaggyűjtés s a még függőben levő kérdéseknek tüzetes megvitatása által a magyar tudományos nyelvtannak összeállítását megkönnyíteni s részben előkészíteni. E célunknak elérését leginkább a magyar nyelv életéből merített eszközök segítségével kívánjuk megvalósítani. E végből kutatni fogjuk 1. a történeti, 2. a népnyelvet; e mellett 3. kiváló figyelmünk tárgyát fogja képezni az újabb irodalom, különösen pedig a benne található nyelvi tévedések.”

Ebből az időből származik (1871. dec. 15-i keltezésű) Szarvas Gábornak Szilády Áronhoz írt levele, amely bizonyítja, hogy a Nyelvőr gondolata Sziládytól való. A levelet egyébként maga a címzett már közölte az Irodalomtörténeti Közlemények 1906. évfolyamában, a szakirodalmat lapozgatva azonban úgy tűnik, lényege még ma sem eléggé ismert, ezért itt is idézzük: „Igen tisztelt úggytárs! Hogy ne volna Kegyed előtt ismeretes az ó világ egyik klasszi-népének[?] ama szokása, hogy a családapa az ujonszülött gyermeket karjára vevés által ismerte el magáénak? Megtagadhatná-e tehát ez elismerést attól, a ki mindegyikünk tudomása szerint Kegyednek köszöni, ha a napvilágot meglátja?

Legyen tehát igazi édes apja a kisdednek s ölelje őt mindjárt születésekor szertő karjára!” (Ms 4445/166).

Ezzel tehát elindult útjára a kor második nyelvészeti folyóirata, a Magyar Nyelvőr. Havonként egyszer jelent meg, kivéve a nyári kéthónapos akadémiai szünetét. Szarvas Gábor már az első év végén változtatni akart a megjelenés rendszerén. A Nyelvtudományi Bizottság 1872. október 4-i ülésének jegyzőkönyve szerint javaslatot tett a sűrűbb kiadásra, de próbálkozása anyagi nehézségek miatt meddő maradt: „Szarvas Gábor a' Nyelvőrre nézve azt a' tapasztalást adja elő, hogy nem hasznosnak mutatkozik a' szünetidőbeli félbenschakasztás, sőt ellenkezőleg a' Nyelvőrnek sűrűbb megjelenése látszik előnyösnek lenni. Azon óhaját fejezi ki tehát, hogy, ha lehetne, havonként kétszer, s a' szünetidő elhagyásával, évenként tehát huszonnégyszer jelenhetne meg a' Nyelvőr, mi azonban a' költséget nevelné” (K 1567).

Jóval később, 1884-ben ismét megkísérelte a folyóiratot kibővíteni, de a költségvetésben az évek óta szokásos összeget, 1500 forintot szavazták meg a Nyelvőr segélyezésére, tehát ez a kísérlet sem járt eredménnyel. Mégis érdemes az 1884. december 13-án kelt előterjesztést végigolvasnunk, mert segítségével bepillantást nyerhetünk a korabeli nyelvi műhely gondjaiba és a szenvedélyes érvelést látva képet alkothatunk arról a lelkesedéstről és felelősségérzetről, amely Szarvas Gábor működését mindvégig meghatározta:

„Tisztelt Nyelvtudományi Bizottság! A magyar nyelvészeti dolgozatok és közlemények az utóbbi időben annyira felszaporodtak, hogy a Nyelvőr hasábjai elégtelenekké váltak befogadásukra s a szerkesztő térhiány miatt kénytelen volt a közlemények nagy számát néha hónapok hosszú során át hevertetni, mielőtt napvilágot láthattak volna; oly körülmény, mely a munkakedvet tetemesen csökkenti s a további kutatás folytatására legkevésbé sem hat buzdítólag.

Ehhez járul, hogy a hosszabb tanulmányon alapuló, nagyobb terjedelmű fejtegetések a tartalom változatosságának rövidege nélkül csak is megszagatva, apróbb részekben közölhetők; a mi az okulás, a célba vett hatás érezhető kárával van egybekötve; mert az olvasó, a mint már ez megtörtént, a néha három évfolyamon végig nyuló tanulmány követésébe belefárad, s minthogy figyelme, érdeklődése a visszaemlékezés folyton növekvő nehézségein hajótörést szenved, inkább abbahagyja, mint hogy elülről kelljen kezdenie az olvasást.

Ezeknél nagyobb fontosságú azonban a *népnyelvahagyományok* kérdése, a melyek napról napra fogynak, ritkulnak; minden évtized egy-egy seregnyt ad át a feledés sötétének. Itt nincs idő a halogatásra, ezeket meg kell mentenünk az enyészettől, megmentenünk, még pedig a lehető legrövidebb idő alatt, s átadnunk az életnek. Mindegyik, de legkivált az utolsó ok hathatósan sürgeti a Nyelvőr évi folyamának megnagyobbítását, minthogy azonban az erre szükséges költség a csekély előfizetési összegből nem fedezhető, az előfizetési ár fölemelése pedig nem mutatkozik célszerűnek, kérem a t. Bizottságot, kegyeskedjék a t. osztálynak ajánlani, hogy a Nyelvőr füzetenként egy ívvel megbővíttessék s a 12 ív nyomása (ívenként 30 forintjával = 360 forint) s tiszteletdíja fejében (ívenként 12 forintjával = 140 forint) 500 forintnyi összeg a költségvetésbe fölvetessék, vagyis, hogy az évi 1500 forintnyi segély 2000 forintra emeltessék.

Tisztelt Bizottság! Midőn a nagylelkű hazafiak e tudományos intézet alapját megvetették s adományaikkal később is egyre gyámolították, a tuda-

mányok egyéb ágainak művelését is, de első rendben a magyar nyelvtudomány ápolását s a magyar nyelv fejlesztésére irányzott törekvések gyámolítását tűzte ki feladatául. S intézkedése, célzata bölcs vala, mert míg a tudományok egyéb ágaiban az előbbre haladott külföld hathatósan gyámolít bennünket, a magyar nyelv dolgában egészen a magunk erejére vagyunk utalva; ha magunk nem teszünk, e téren másoktól hiába várunk segítséget. Ennek tudata ösztönzött, a hazai nyelvünk iránti kötelességérzet szavának engedtem, midőn föntebbi kéresemmel a t. Bizottság elé járultam; ennek engedek most is, midőn kérelmemet ismétlem s esedezem, kegyeskedjék azt a t. Bizottság jóakaró pártfogásával gyámolítani” (RAL 966/1884).

A Magyar Nyelvőr az évek folyamán sok vita színtere volt, lapjain hosszú ideig harcolt egymással a nyelvújítást pártolók és ellenzők tábora, demonstrálva a kor talán legégetőbb nyelvészeti kérdését. Csak a legfontosabbakat ragadjuk ki, amikor emlékeztetünk Volf György értekezéseire, amelyekben a nyelvújítás egyes módjait támadta (Nyr. 3—4.) és Szarvas Gábor ötrészes cikksorozatára (A nyelvújítás apológiája, Nyr. 4.), amellyel Toldy Ferencnek és Fogarasi Jánosnak az I. osztály 1875. március 15-i ülésén felolvasott dolgozataira válaszolt. Az ellentétes nézetek összecsapása jó hatással volt a magyar nyelv ügyére, a lap munkatársai tartották kezükben a korabeli nyelvművelést.

A Magyar Nyelvőrnek építő-javító hatásához szolgálhat adalékul egy 1880-ból ránk maradt irat: Fraknói Vilmos helyettes főtitkár Szarvas Gáborhoz írt levelének fogalmazványa: „Igen tisztelt Tekintetes Ur! Az akadémiai iroda tiszti személyzete azon ohajtást fejezte ki előttem, hogy a Nyelvőrt az akadémiai kéziratok javításánál való fölhasználás céljából tanulmányozhassa. Azon kéréssel fordulok tehát Tekintetes uraságodhoz, szíveskedjék rendelkezni, hogy a Nyelvőr 1880 januártól kezdve az akadémiai irodának megküldessék. Igen lekötelezne minket, ha a korábbi évfolyamokat is, melyekből fölös példányok vannak szintén megküldeni szíveskednék” (RAL 253/1880).

A Magyar Nyelvőr célkitűzései között volt a tájnyelv kutatása is. Szarvas Gábor maga is többször részt vett ilyen tanulmányúton éppen a sokat támogatott Fogarasi jóvoltából. Fogarasi János 1871. november 19-én levelet intézett a Nyelvtudományi Osztályhoz, és ebben évi 500 forintot ajánlott fel az osztály által meghatározandó célra. A Nyelvtudományi Bizottság tagjai december 15-én tárgyaltak az ajánlatról, de többféle javaslat lévén nem tudtak megegyezni. 1872. január 22-én döntött az osztályülés: fordítsák az összeget a göcseji és ormánsági tájnyelv vizsgálatára. A két megbízott kutató Budenz József és Szarvas Gábor volt. Ők a nyári szünetben el is utaztak, októberben pedig az osztályülésen beszámoltak a bejárt vidék nyelvi sajátosságairól.

1872. december 5-én már a következő évre esedékes összeg felhasználásáról tanácskozott a Nyelvtudományi Bizottság: „Az elnöklő Fogarasi nagylelkű ajánlata, t. i. 500 forint az 1873-ki évben is ki fog a' Bizottság illetőleg az Akadémia rendelkezése alá bocsáttatni. A' bizottság tehát már most tanácskozott a' felől, hova mire lenne leghasznosabban az 500 for. fordítandó? S minthogy az ajánló maga úgy nyilatkozott, hogy szeretné a' tájnyelvek kutatásának folytatását látni, s minthogy a' Csángók magyarsága látszik annak, a' mely leggyorsabban enyészni indul, tehát a' bizottság az 1873-ki akadémiai szünetidőben a' Csángók nyelvének kikutatását határozza el, a' mely javaslat az akadémiai osztályúléssel lesz közlendő, hogy annak útján a' nagy ülés elé kerüljön” (K 1567).

Az 1873. évi nagygyűlés úgy határozott, hogy Szarvas Gábor utazzon a csángó vidékre. Sok szempontból érdekes az Arany János fogalmazta levél, amelyben ajánlólevelet kér az utazónak a külügyminisztériumtól: „A Magyar Tudományos Akadémia a folyó évben tartott Nagygyűlése határozatából, Szarvas Gábor akadémiai tagot Romániába küldi a végett, hogy az ottan megtelepedett ugynevezett csángó magyarok nyelvjárásai sajátságait, s azon emlékeit a nyelvnek, melyek ezen, törzsnemzettől oly rég elszakadt nép szavaiban és szólás formáiban még hihetően található, ott a hely színén, s az élő nép ajkáról hűzamosabb ideig tanulmányozza. Ezennel tehát fölkéri az Akadémia általam a Nagyméltóságú közös külügy miniszteriumot, hogy miután e küldetésnek épen semmi politikai, vagy missionarius czélja és színezete nincs; miután továbbá az Akadémia küldöttje Szarvas úr is úgy ismeretes mint a ki politikával nem foglalkozik: méltóztassák a n. m. Ministerium Szarvas úr részére egy oly ajánló levelet kiállítatni, melylyel mind a romániai cs. k. consulságok, mind az ottani hatóságok irányában magát igazolhassa, és jóindulatukat, támogatásukat megnyerhesse. Miután Szarvas G. úr pár nap múlva — az akadémiai szűnidőt felhasználandó — már elúszik, kérem az ajánló levelet az Akadémia főttkári hivatalához czímezve — hovaelőbb leküldetni” (RAL 614/1873).

1873. július 27-én, indulásának előestéjén Szarvas Gábor a következő levelet küldte Sepsiszentgyörgyről Budenz Józsefnek: „Nagyságos barátom! A czímmel azt akarom jelenteni, hogy voltunk (Baráth barátommal) Kolozsvárott; a hol Szabó Károlytól értesültem, hogy a csángók a hunnopecsenyegek hamisítatlan utódai, a mi végtelen örömemre szolgált, kivált miután megtudtam, hogy még sátorokban — ősi módra — tanyáznak. Tegnap az előpataki fürdőben találkoztam Krizával és családjával; van neki egy takaros lánya s kitűnő bora. Holnap indulok Moldova országba; az utazás harmadfél napig fog tartani; a koplalás és ágyban nem fekvés, hiteles biztatások szerint, két hétig. Még megérem, hogy a légydongásos milej¹ éjszaka tündéralomnak fog tetszeni előttem” (Ms 5450/128).

1873-ban a Nyelvőrben Ügytársainkhoz címmel Szarvas Gábor felhívást intézett mindazokhoz, „akik a magyar nyelv előbbvitelén fáradoznak” egy nyelvtörténeti szótár összeállítására. Ezzel egyidőben megindult a munka, amelynek fontosságát csakhamar az Akadémia is belátta, és az ügyet pártfogásába vette. A nyelvtudományi Osztály 1873. december 1-i ülésén volt szó a Nyelvtudományi Bizottság jelentéséről:

„A bizottság legközelebbi teendőinek során végig tekintvén, egyelőre a legszükségesebb s már tovább alig halasztható végzendőnek tartja a magyar nyelv történeti szótárának elkészítését; szükséges, elhalaszthatatlan egyéb okon kívül főleg azért, mert nélküle a kutató magyar nyelvtudománynak több irányban s több kérdésre nézve teljességgel nincs mire támaszkodnia s így sikeres működésében akadályozva vagy; tovább nem halasztható ezen kívül még azért is, mivel az összegyűjtendő anyag tetemesen nagy mennyiségénél fogva a legbuzgóbb munkálkodás mellett is, csak évek múlva remélhetjük megjelenését. A Nyelvtudományi Bizottság ennél fogva elhatározta, hogy a magyar nyelv történeti szótárának egybe állítására szükséges előmunkálatokat rögtön megindítja s a mennyiben már tényleg megindultak, hathatósan támogatja; a mű kiadását, a szerkesztőség s a gyűjtők díjazását az osztálynak ajánlja s egyszerűen

¹ Utalás az előző évi közös útjukon felkeresett zalai Milej községre.

smind megbízta Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron nyelvbizottsági tagokat a szerkesztés vezetésével; utasítja őket, hogy az adatok gyűjtését, melyen eddig elő már is ötvenen, részint akadémiai tagok, részint tanárok dolgoznak, továbbra is folytassák s mennél szélesebb körre kiterjesszék. Ezeknek alapján a Nyelvtudományi Bizottság részint a már kész, részint az 1874-ik év lefolyása alatt készítenő munkálatokra 1400 forintot kér” (K 1487).

A munka állásáról minden év végén jelentést tettek az osztálynak, ezt a szerkesztő bizottság nevében Szarvas fogalmazta meg. Következzék most itt egymás után az 1877–78. évekről szóló, kéziratban maradt két beszámoló. Az elsőt 1877. december 15-én az osztályülésen olvasta fel Szarvas Gábor:

„Az 1877-ik év folyamában a régi irodalom műveinek a készülő szótár számára való földolgozásában egész a XVIII. század utolsó tizedéig jutottunk. E szerint, ha az okirattárakat, Faludit s a muzeumi könyvtár unicumait leszámítjuk, a melyeknek földolgozása költség hiányában a jövő évre maradt, s ha leszámítjuk a XVII. s XVIII. századnak ama számra nem sok, jelentéktelenebb, különösen vallásirodalmi műveit, a melyek tartalmuknál fogva úgy szólván semmi új anyaggal nem gazdagíthatják a már meglevő gyűjteményt, s mint ilyeneket nem is tartjuk méltóknak a földolgozásra: az anyaggyűjtés befejezettnek mondható. A jövő év föladata leszen tehát az említett, még hátralevő műveknek földolgozása s az anyagnak rendezése. E munkálatokkal úgy hisszük, ha sokat számítunk, 1878. augusztus végéig minden bizonytalansággal lehetünk; úgy hogy szeptember hóban már hozzáfoghatunk a szerkesztéshez; s a mennyire ily munkálatnál az előreszámítás lehető, remélljük, hogy, a minek tavali jelentésünkben is kifejezést adtunk, a szerkesztéssel az 1880-ik év folyamában teljesen készen leszünk” (RAL 1161/1877).

A következő jelentés a Nyelvtudományi Osztály 1878. december 21-i ülésén hangzott el:

„A 'Nyelvtörténeti szótár' anyagának feldolgozása már a lefolyt július hóban bevégeztetvén, azóta a rendezés munkája foly, s ez is oly közel áll már a befejezéshez, hogy a jövő hó folytán megkezdhetjük a szerkesztést. A szerkesztő bizottság a határidőt, a mikorára a munkát bevégezhetni reméli, egész bizossággal ugyan ki nem jelölheti, de egész buzgalommal rajta lesz, hogy a rábízott föladatot a lehető legrövidebb idő alatt teljesítse, s a mennyire hozzávető számításra építeni lehet, hiszi, hogy a szerkesztés munkájával két-három év lefolyta alatt elkészül” (RAL 1415a/1878).

A lap alján olvasható Szarvas Gábor utólag ceruzával odavetett feljegyzése: „A jövő 1879 évre a szerkesztés költségeinek fedezésére ismét kérjük az évenként megszavazott 1000 ftnyi összegnek a költségvetésbe való fölvételét.”

Az 1879. év nehéz volt: Szarvast súlyos szembetegség támadta meg, emiatt kénytelen volt a munka egy részét ideiglenesen másokra bízni. A szótár 1879. évi munkálatairól szóló jelentést későbbi szerzőtársa, Simonyi Zsigmond készítette el helyette. Az I. osztály 1879. június 14-i értekezletéről fennmaradt jegyzőkönyvi kivonatból kiderül, hogy a szótári munka érdekében a tanítástól is vissza kellett vonulnia:

„Szarvas Gábor l. t. arra kéri a [Nyelvtudományi] bizottságot, hogy a 'Magyar nyelv-történeti szótár' ő reá bízott szerkesztésének akadálytalanabb folytatása céljából a nmgu vallás oktatásügyi miniszteriumnál számára a gymnasiumi tanítástól fölmentést eszközöljön ki. E mellett különösen tekintetbe vétetni kéri, hogy szeme gyengesége miatt a lámpa melletti munka neki meg van tiltva, úgy hogy egyéb hivatalos (gymn. tanári) elfoglaltsága miatt annyi

nappali időt nem fordíthat a munkára, a mennyit a szótárnak nem nagyon sokára ohajtott elkészülése okvetetlen megkíván. A bizottság jól tudván, hogy ilyen szótárnak gondos szerkesztése egy embernek egész idejét s erejét megkívánó munka s megfontolván, hogy a szerkesztést másra sem bízhatná, a mit nem is ohajt, mert egészen szabad idővel rendelkező szerkesztőt úgy sem találna, pedig a szótárnak lehető hamar elkészülését igen fontosnak tartja; Szarvas Gábor lev. tag kérését teljesen magáévá tévén, azt az osztályhoz pártolón felterjeszti, még pedig a kérendő felmentés tartamául az egy évi időt veszi föl, remélvén, hogy ez idő alatt a már megkezdett szerkesztés java munkája elvégezhető lesz. Az osztály elfogadván a bizottság határozatát, azon kérelemmel fordul az Akadémiához, hogy méltóztassék a m. kir. vallás és közoktatási minisztériumnál Szarvas Gábor lev. tagnak a gymnasiumi tanítás alól egy évre fölmentést eszközölni, hogy a „Magyar nyelvtörténeti szótár” szerkesztésének java munkáját elvégezhesse” (RAL 540/1879).

Hamarosan megérkezett Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter aláírásával az engedély, amely, mint látjuk, bemutatja a pénzügyi gondokkal küzdő közoktatás helyzetét: „...nevezett tanárt egyúttal az 1879/80. tanév tartamára teljes szabadságra bocsátom, erről az elnökséget egyidejűleg azon hozzáadással kívántam tudósítani, hogy miután Szarvas Gábor egy a tanulm. alaphól fentartott közéletanodának rendes tanára, — a távolléte alatt szükséges helyettesének évi 800 frtos díját azonban a tanulm. alap nem fedezheti, de a tárczám sem nyújt arra javadalmat, nem vagyok azon helyzetben, hogy helyettesének díját külön kirendelhessem, hanem kénytelennek érzem magamat ezen díjnak fedezését Szarvas Gábor tanárnak rendes fizetéséből levonásba hozatni, mely irányban az illető tanker. kir. főigazgatóság útján a kellő intézkedést meg is tettem” (RAL 650/1879).

A nyelvtörténeti szótár szerkesztési munkájában már félig vakon vett részt. Felesége, Harrer Paula és régi tanítványa, Simonyi Zsigmond segítségével hallás után dolgozott. (Ennek részleteiről, nehézségeiről, Szarvas rendkívüli akaraterejéről özvegye számolt be az Új Magyar Szemle 1900. évfolyamában.) 1893-ra megjelent a Magyar Nyelvtörténeti Szótár mindhárom kötete, és mint az 1886 óta megjelent legjobb nyelvtudományi munka, rögtön elnyerte az Akadémia nagyjutalmát.

Szarvas Gábort akadémiai rendes taggá négyszer ajánlották. Először és másodszer (1876-ban és 1878-ban) Budenz József javasolta megválasztását, de ezek a tagajánlások csak a Nyelvtudományi Osztályig jutottak el, a nagygyűlésen már nem is esett róluk szó. Harmadszor, 1883-ban ismét Budenz, valamint Joannovics György volt az ajánló. Mindkettejük indoklása megjelent az Akadémiai Értesítőben (1883. 67–68.), ezeket a nagygyűlésen is előterjesztették, de a választás most sem hozott eredményt. Végre 1884-ben a júniusi nagygyűlésen választották az Akadémia rendes tagjává Hunfalvy Pál ajánlása nyomán. Most mégis Budenz József első, 1876. évi tagajánlásának szövegét idézzük, mert ez, rövidege ellenére összefoglalja Szarvas addigi működésének jelentőségét: „Rendes tagságra ajánlom Szarvas Gábor I. tagot ki 1871. óta, mint osztályunkbeli levelező tag a belső magyar nyelvtudomány terén kitűnő tevékenységet fejt ki, — s ki különösen mint a Magyar Nyelvőr szerkesztője a magyar nyelvtudomány hasznára kivált a fiatalabb nemzedékben számos munkaerőt ébresztett s czélszerű működésre vezérelt, — úgy hogy főleg őt illeti meg annak érdeme, hogy most nyelvészeti kérdések iránt országszerte oly élénk érdeklődés uralkodik” (RAL 297/1876).

A fenti tagajánlás is említi Szarvas Gábor tevékenységének egyik jelentős területét, a fiatal nemzedék támogatását. Egész életében segítette azokat a pályakezdő nyelvészeket, akikben tehetséget látott. Akkoriban a nyilvános felépésre jó alkalmat kínáltak a különféle pályázatok. Az Akadémiához külön is lehetett dolgozatokat benyújtani. Ezeket alapos vizsgálat és kedvező bírálat után felolvasták az osztályülésen. Így történt ez Putnoky Miklós gimnáziumi tanár esetében is, aki a bukaresti akadémia egyik kiadványáról írt, és értekezését Szarvas Gábornak adták bírálatra 1887-ben. A bírálat szövegéből részleteket kiragadva talán sikerül bemutatnunk a pedagógus Szarvast is, aki kritikájának minden mondatával a szerző ösztönzésére törekedett:

„Az értekezés nem egy meggyőző jelét adja annak, hogy szerzője meglehetősen tájékozva van a nyelvtudományban, elegendő készültséggel fogott föladata megoldásához, birtokában van a kellő eszközöknek, hogy a mit föladatul tűzött ki magának, szerencsésen meg is oldja. Sajnálattal kell azonban tapasztalnunk, hogy szerzőnk, a mint előbbre halad dolgozatában, mindinkább eltér voltaképi céljától, attól, a mire előkészített bennünket, hogy megismertesse velünk az új szótár elveit, hogy kifejtse, helyesek-e azok s az egyes cikkekben helyesen vannak-e alkalmazva; hanem, a mi tulajdonkép nem is tartozik tárgya keretébe, hosszas etimologiai fejtegetésekbe mélyed bele, fejtegetésekbe, a melyek tarthatatlanak s homlokukon hordják az erőszakoltság bélyegét s egyszersmind arra vallanak, hogy a bíráló maga is beleesett abba a hibába, a melyet az oláh nyelvészeknek szemükre lobbant. [...] Ha mindamellett az értekezés fölolvását ajánlandónak tartom, arra főképen azon ok ösztönöz, mert remélni lehet, hogy e körülmény a szerzőre buzdítólag fog hatni, hogy munkálkodását tovább is folytassa azon a téren, a melyre ez ismertetésével lépett s a mely nálunk még csak tíz év előtt is majdnem egészen parlagon hevert. Kívánatos volna azonban, hogy dolgozatát a föntjelzett irányban módosítsa, nevezetesen kétes értékű szófejtegetéseit elhagyva főképen az új szótár behatódóbb ismertetésével foglalkozzék s egyes, különösen meg nem állható czikkeit vegye benczoló kés alá” (RAL 884/1887).

Az elmondottak végére kívánczik egy különös dokumentum: Szarvas Gábor névjegye, amelynek hátoldalán a következő szöveg olvasható: „A szombatosok föltámadása délután 4—5 óra között kezdődik nagyszombat napján a Délibáb u. 16. száma alatt.² Budapest, 1894. márc. 21.” A szöveg érthetővé válik, ha tudjuk, hogy már 1874-ben működött egy nyelvészekből és írókból álló társaság, amely az irodalmi nyelv javításán fáradozott, és tagjai szombatonként jöttek össze. Maga Szarvas írt erről a „Hibás szók és szólások javítása” című cikkében a Nyelvőr 1875. évi I. füzetében, majd folyamatosan közölte a tanácskozások eredményét és a következő összejövetel tervét. A szakirodalmi utalások szerint ezek az összejövetelek a Nyelvőr körüli nagy viták idején megszűntek, mégis valószínű, hogy a Szinyeyi József hagyatékából előkerült névjegy az új irodalmi nyelv megtisztítására alakult kör újjászületéséről tanúskodik.

Közzéteszi: *Tózsér Ágnes*

² Sz. G. lakásának címe.

A magyar kémiai elnevezés és helyesírás

*Erdey-Grúz Tibor születésének
80. évfordulójára*

A nemzetközi kémiai nevezéktan

A kémiai elnevezések egységes rendszerének hiánya az utóbbi évtizedekben — a kémiai tudományok gyors fejlődése következtében — az egész világon mind nagyobb zavarokat okozott. Nemcsak a régen ismert vegyületeknek alakult ki több nevük, vagy több vegyületet illettek ugyanazzal a névvel, hanem sok esetben az újonnan felfedezett, illetőleg előállított vegyületeket is többé-kevésbé önkényesen neveztek el. A zavart csak részben csökkentette az, hogy a szerves vegyületek egy részére már megvolt a múlt század végén kidolgozott genfi nomenklatúra.

A kémiai elnevezések egységesítésére a Tiszta és Alkalmazott Kémia Nemzetközi Uniója (International Union of Pure and Applied Chemistry = IUPAC) hosszú évek munkájával ajánlásokat dolgozott ki a szerves és a szervetlen kémia egyes területeire. — Az 1921-ben alapított Szervetlen Kémiai Nomenklatúrabizottság szabályzatot jelentetett meg a szervetlen kémia körébe tartozó vegyületek, a szervetlen bórvegyületek, a 100-nál nagyobb rendszámú elemek és az izotóposan módosított összetételű vegyületek elnevezésére. — A szintén 1921-ben létrehozott Szerves Kémiai Nomenklatúrabizottság kidolgozta a szénhidrogének, az alapvető heterociklusos rendszerek, a szén, hidrogént, oxigént, nitrogént, halogént, ként, szelént és/vagy tellúrt tartalmazó jellemző csoportok, a szteroidok, a karotinoidok, a sztereo-kémia, az izotóposan módosított vegyületek stb. nevezéktanát.

Az új nemzetközi nomenklatúra kidolgozásában a IUPAC arra törekedett, hogy: *a)* a lehető legkevésbé változzék meg a vegyületeknek korábbi nevezéktan szerinti neve; *b)* a szabályok és a nevek világosak, egyértelműek és lehetőleg egyszerűek legyenek; *c)* a szabályok azonos elvekhez igazodjanak, és a tudomány fejlődésének megfelelően bővíthetők legyenek.

A IUPAC nemzetközi nomenklatúrája szerint megalkotott szisztematikus nevekből egyértelműen lehet következtetni a vegyület összetételére. Azt az elvet azonban, hogy minden vegyületnek csak egy név feleljen meg, nem lehetett kivétel nélkül érvényesíteni. A különböző elvek szerint képzett nevek ugyanis egymástól eltérő — részben lényeges — információt szolgáltathatnak a vegyületről [pl. a *triólom-tetraoxid*, ill. a *diólom(II)-ólom(IV)-oxid* elnevezések különbözőképpen tájékoztatnak a Pb_3O_4 összetételű vegyületről].

Ezért, valamint annak érdekében, hogy a szabályzatot az egyes nemzetek jól alkalmazhassák a saját gyakorlatukra, a IUPAC nemzetközi szabályai egyes vonatkozásokban több alternatívát engednek meg.

Az 1950-es években a IUPAC elkezdte a definíciók és jelölések kidolgozását a kémia különböző területein. Számos ajánlás jelent meg a fizikai kémia, az analitikai kémia, a spektroszkópia stb. területén.

A magyar kémiai nevezéktan

A munkálatok 1960-ban kezdődtek Erdey-Grúz Tibor akadémikus vezetésével, aki nagyon fontosnak tartotta a nemzetközi alapokon nyugvó, egységes magyar kémiai nevezéktan kidolgozását. Mivel számos könyvet írt, és előadásokat tartott nemcsak egyetemi hallgatóknak, hanem ismeretterjesztő célból is, gyakorlatból tudta, mekkora zűrzavar uralkodik a nevezéktan területén. A rendezési munkát elősegítette az is, hogy ebben az időben kezdett Magyarország intenzíven bekapcsolódni a nemzetközi tudományos életbe, így a IUPAC munkájába is.

1960-ban az MTA Kémiai Tudományok Osztálya Nevezéktani Bizottságot hozott létre (elnök: Erdey-Grúz Tibor, titkár: Fodorné Csányi Piroska). A bizottság a magyar nevezéktani munkák elméleti alapjait az alábbiakban fogalmazta meg:

a) A szabályoknak a IUPAC ajánlásain kell alapulniuk oly módon, hogy a IUPAC alternatívái közül azt kell kiválasztani, amelyik a magyar gyakorlatnak legjobban megfelel.

b) A magyar nevezéktan nem fordítás, hanem a IUPAC-ajánlások magyarra való adaptálása.

c) Csak definitív IUPAC-ajánlásokat szabad magyarra adaptálni.

d) Azokra a területekre, amelyekre nincs IUPAC-ajánlás, szabályzatot készíteni nem szabad, mivel ez ellentétbe kerülhet a később kidolgozásra kerülő IUPAC-szabályzattal. Ha valamelyik IUPAC-szabály nem kielégítő, el kell hagyni, de új szabállyal helyettesíteni nem szabad.

e) Minden — az adaptálással kapcsolatos — problémát a IUPAC illetékes bizottságának tudomására kell hozni.

f) Az egységes magyar nevezéktan fontos szerepet játszik a kémia tanításában is, mivel több éven át tanulnak kémiát az általános iskolában is. A nevezéktan kidolgozása során erre is tekintettel kell lenni.

g) A nevezéktani munkálatokkal egy időben ki kell dolgozni a magyar kémiai helyesírás szabályait is. Mivel ezeknek összhangban kell lenniük a magyar helyesírás általános elveivel, szorosan együtt kell működni az MTA Helyesírási Bizottságával. A szabályok megfogalmazásakor a magyar nyelv-helyességre is messzemenően tekintettel kell lenni. (A nyelvi-helyesírási szempontok érvényesítése érdekében vett részt a nevezéktani bizottság munkájában Fábián Pál nyelvész, a Helyesírási Bizottság akkori titkára is.)

Ezek az alapelvek kiállták az idő próbáját. Csak az alternatívák csökkentésére irányuló törekvés nem bizonyult szerencsésnek, mert a későbbiekben előfordult, hogy a IUPAC az újabb területre kidolgozott nevezéktanhoz másik — általunk nem adaptált — alternatívából indult ki.

Az 1960-ig kidolgozott IUPAC-ajánlásokon alapuló első magyar nevezéktan 1962-ben jelent meg (A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai. MTA Kémiai Tudományok Osztályának Közleményei, 17. 1—4. sz. 1962.). Ez a közlemény a szerves vegyületek, a szénhidrogének és az alapvető heterociklusos vegyületek nevezéktanát tartalmazta.

A magyar kémiai nevezéktan bővített és átdolgozott változata 1972-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál (A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai. Szerkesztette: Erdey-Grúz Tibor és Fodorné Csányi Piroska). A szerves és a koordinációs vegyületek mellett a szénhidrogének, az alapvető heterociklusos rendszerek, az alkoholok, aldehidek, ketonok, éterek, savak

és származékaik, a nitrogént tartalmazó vegyületek, a vitaminok és a karotinoidok nevezéktanát tartalmazza.

Az egységes nevezéktan elterjesztésének megkönnyítésére a szabályokat a szervetlen és a szerves vegyületek helyes nevét tartalmazó gyűjtemény egészíti ki.

Az egyéb IUPAC-ajánlások közül a fizikai kémiai definíciókat és jelöléseket tartalmazó rész is adaptálásra került, kiegészítve ezt az International Union of Pure and Applied Physics (IUPAP) — elsősorban a matematika és a magfizika területére vonatkozó — ajánlásaival. Ez a fejezet fontos szerepet játszott az SI-egységek elterjesztésében a fizikai kémia területén, mert már a magyar mérésügyi rendelet (1976.) előtt az SI-egységeket használta.

A nevezéktani alapelvek ($a-g$) lerakásával és A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai c. könyv megjelenésével az MTA Nevezéktani Bizottságának munkája véget ért. A további IUPAC-ajánlások adaptálási munkáit az MTA Kémiai Tudományok Osztályának illetékes munkabizottságaira bízta, és elhatározta, hogy a magyar szabályok a Kémiai Közleményekben fognak időről-időre megjelenni.

A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai c. könyv a tudományban és a könyvkiadásban segítette elő az egységes nevezéktan elterjedését. A gyakorlat azonban megmutatta azt, hogy szükség van egy olyan műre is, amelyik a legfontosabb szabályokat olyan módon és olyan mélységben foglalja össze, amilyenre a kémia tanításában — általános iskolaitól az egyetemi szintig — szükség van. Ezt a célt kívánta szolgálni A kémiai elnevezés és helyesírás alapjai c. könyv. (Szerzői: Fábián Pál, Fodorné Csányi Piroska, Horányi György és Nyitrai József. Akadémiai Kiadó, 1977.) Ez volt az utolsó nevezéktani munka, amelyet Erdey-Grúz Tibor irányított.

A nevezéktani munkálatok Erdey-Grúz Tibor halála után is folytatódtak. Bár szervezőképessége és nemzetközi tekintélye nagyon hiányzott (1969-óta a IUPAC Szervetlen Kémiai Nomenklatúrabizottságának tagja volt), az MTA Kémiai Tudományok Osztálya minden segítséget megadott a további munkához.

Ennek során az elmúlt években 12 nevezéktant és terminológiát dolgoztak ki az illetékes szakemberek, amelyek a Kémiai Közleményekben jelentek meg*.

A magyar nevezéktani munkálatok során az MTA Kémiai Tudományok Osztálya bekapcsolódott a IUPAC nevezéktani ajánlásainak kidolgozásába.

A magyar kémiai helyesírás

Azóta (1832.), hogy a magyar helyesírás gondozásának ügyét a Magyar Tudományos Akadémia magára vállalta, mindig az egységes írásmódnak lehető legszélesebb körű kiterjesztésére törekedett. Ezen az értendő, hogy az egymást

* A szteroidok elnevezésének szabályai, 44. 543—88 (1975.); Elektrokémiai definíciók és jelölések, 46. 205—23 (1976.); A szervetlen bórvegyületek elnevezési szabályai, 51. 405—30 (1979.); Vezérfonal a szervetlen vegyületek elnevezéséhez, 52. 217—43 (1979.); A 100-nál nagyobb rendszámú elemek szisztematikus elnevezése, 52. 245—6 (1979.); A kolloid- és felületkémiai definíciók és jelölések, 55. 397—451 (1981.); Módosított izotópösszetételű szerves vegyületek elnevezési szabályai, 55. 433—73 (1981.); A szervetlen kémiában előforduló végződéses, 55. 475—7 (1981.); A karotinoidok elnevezésének szabályai (megjelenés alatt); Módosított izotópösszetételű szervetlen vegyületek elnevezési szabályai (megjelenés alatt); Sztereo-kémia (megjelenés alatt); Heterogén katalízis (megjelenés alatt).

követő akadémiai szabályzatok fokozatosan csökkentették a magyar helyesírásnak azt a valamikori jellemző sajátosságát, hogy több írásváltozat is élhetett egymás mellett.

A magyar helyesírásnak ez az egységesülése szükségszerűen következett a társadalom integrálódásából, az iskolaügy, a nyomdaipar, a kiadói tevékenység fejlődéséből, a közönség helyesírási igényeinek megváltozásából. Az egységesülés folyamata 1950 után jelentősen meggyorsult, és ezzel egy időben új igényként jelentkezett — a magyar helyesírás történetében először — a szaknyelvi helyesírások kidolgozásának szükségessége. Minden tudomány szak szókincsének van ugyanis egy olyan rétege, amelynek célszerű és az illető tudomány szak szempontjából helyes írásmódja a köznyelvi helyesírás szabályrendszere alapján nem oldható meg. Mivel a szakmai nyelvek jelentősége a háború után egyrészt a magyar művelődési forradalom, másrészt a világszerte kibontakozó tudomány-nyos-technikai forradalom következtében rendkívül megnőtt, hatványozottan jelentkeztek a szaknyelveknek (már korábban is meglévő) helyesírási problémái.

Jóllehet elvileg nem kétséges, hogy minden tudományterületen szükség van a helyesírás rendezésére, gyakorlatilag egy-egy szakmai helyesírás kidolgozása több tényező szerencsés összejátéka nélkül nem lehetséges. — Határozott és erős igénynek kell jelentkeznie az illető szakterület helyesírási egyenlenségeinek megszüntetésére. Egy megfelelő tekintéllyel és hatáskörrel rendelkező testületnek (a magyar viszonyok között az Akadémiának) vállalnia kell a rendezés feladatát. Meg kell találni vagy ki kell nevelni mind a helyesírás általános kérdéseit ismerő szakembereket, mind pedig az adott tudományágban eléggé tájékozott nyelvészeket.

1960-ban, amikor az MTA Kémiai Tudományok Osztálya elhatározta, hogy kidolgoztatja a IUPAC elnevezési szabályainak magyar megfelelőjét, döntés született arról is (mint ezt már említettük), hogy a kémiai nevek (a szakszavak és a vegyületnevek) helyesírását rendezni kell. Nyomós okok kényszerítették erre!

1960-ig a kémiai nevek magyar helyesírása terén nagy zavar uralkodott. Ugyanazt a nevet több módon is írták, ami az olvasóban még az iránt is kétséget támasztott, hogy a különféleképpen írt szavak, ill. vegyületnevek ugyanazt a fogalmat, ill. vegyületet jelentik-e. Hogy az ilyen állapot tűrhetetlen egy olyan egzakt tudományban, mint a kémia, felesleges bővebben fejtegetni: a kémiai szakszavak következtelen írásából eredő károk nyilvánvalóak. A tarka helyesírás mind a kémia tudományának oktatásában, mind a szakmunkák nyomdai előállításának gyakorlatában tömérdek bosszúságot, sok többletmunkát, rengeteg idővesztést okozott, és nem kevés pénz felesleges kidobásával járt: elodázhatalanná vált az egységes magyar kémiai helyesírás kidolgozása.

A kémiai elnevezések helyesírásának szabályai először 1962-ben jelentek meg az MTA Kémiai Tudományok Osztályának Közleményeiben (17. 1—4. sz.), majd ennek bővített változata 1972-ben, *A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai* c. könyvben. E mintegy 100 ívnyi kiadványban a helyesírási fejezet két ív terjedelmű, tehát az egésznek csak kis százaléka, de ez a körülmény nem terelheti el a figyelmet a helyesírási rész jelentőségéről: ezen a néhány lapon nyugszik az egész nevezéktannak és a kb. 30 000 szót tartalmazó kémiai helyesírási szótár minden szavának írásmódja.

Az 1962-i rendezés óta eltelt idő alatt nem merültek fel olyan szempontok, amelyek miatt a kémiai helyesírás alapjait képező elveken változtatni kellett volna.

A szabályozás során felmerült alapvető kérdéseket röviden az alábbiakban ismertetjük.

Elsőként a magyaros-idegen írásmód sokat vitatott kérdésével szükség röviden foglalkozni.

Az 1962-i szabályozás előtt a kémiai helyesírást a szakszavak egy részének magyaros, más részének idegen írásmódja jellemezte. Ez a kettősség még egy szerzőnél is elkerülhetetlenné tett bizonyos következetlenségeket, a kémiai szakirodalom egészét tekintve pedig összevisszaságot eredményezett. Annál is inkább, mivel az idegen írásmód hívei több táborra oszlottak: voltak hívei a latin, a görög, a német, az angol írásmódnak. Ezek az egymással versengő irányzatok — mindegyik a „nemzetközi írásmód” igényével! — egymásnak is, a magyaros írásmódnak is ellentmondó formákat terjesztettek el (*klorid* ~ *chloride* stb.).

Az egységes magyaros írásmód bevezetését a kémia tudományának mai társadalmi helyzete, szókincsének és helyesírásának a magyar szókincs és a magyar helyesírás egészéhez való viszonya tette szükségessé. — A kémiai némenklatúrának sok szava (elsősorban az elemek neve) már igen régen kilépett a szaktudomány köréből, s közkeletűvé vált. Ezzel a folyamattal természetesen együtt járt az is, hogy idegen (főként latin — görög) helyesírásukat kiejtés szerinti magyar formák váltották fel: *chemia* → *kémia*, *oxygen* → *oxigén*, *hydrogen* → *hidrogén* stb. A kémia fejlődése nemcsak azt jelentette, hogy a vegyészeti szaknyelv újabb és újabb (igen nagy százalékban idegen) szakszókkal bővült, hanem azzal is járt, hogy ezek a szavak egyre szélesebb körben váltak ismertté a szaktudomány művelőinek körén kívül is. Nagy lökést adott a vegytani szakszavak elterjedésének és magyarosodásának például napjainkban az általános iskolai kémiaoktatás, a hatalmas arányúvá nőtt ismeretterjesztés stb. Az adott körülmények között a kémiai szakszavak írásmódjának egységesítését másként, mint a fonetikus magyar formák általánossá tételével nem lehetett volna megvalósítani. Az idegen helyesírású alakok fenntartása a szaktudomány elszigetelődésére, a magyar szókincs és helyesírás általános fejlődési tendenciáival való szembekerülésre vezetett volna.

A magyar kémikusok körében, illetőleg a magyar köznyelvben szokásos kiejtést magyar betűkkel rögzítő írásmódot annál is inkább be lehetett vezetni, mert egységes latin betűs nemzetközi írásmód, amelyet célszerű lett volna átvennünk, nincs. Az angol, a német, a francia stb. kémiai szaknyelvnek írásmódja a nemzeti helyesírás sajátosságait tükrözi, lényeges különbségek mutatkoznak közöttük. Egyik sem tekinthető tehát nemzetközinek, még a rendkívül elterjedt angol sem. Ilyen „nemzetközietlen” helyzetben helytelen lett volna a magyar kémiai helyesírást akármelyik más nyelv és helyesírás járószalagjára fűzni, vagy a ma már következetesen meg nem valósítható latin — görög írásmódot erőltetni.

A kémiai helyesírás rendezése során — a fonetikus írásmód elfogadásához hasonló nagyságrendű — elvi döntést kívánt a vegyületnevek írásmódjának megállapítása.

A vegyületnevek írására három mód kínálkozott.

Az egyik lehetőség a vegyületnevet alkotó minden egyes elemnek külön szóba írása lett volna; pl.: *dinatrium karbonát*, *kálium hidrogén szulfát*, *difenil jodónium klorid*, *metil jodid* stb. — Ennek az (angol mintát követő) írásmódnak a magyar kémiai szakirodalomban semmiféle hagyománya nincs; óriási hátránya, hogy a név szétesik (nem tudni, hol kezdődik és hol végződik). A

különíró megoldást választani azért sem lehetett, mert a vegyületnevek összetett szavak, alkotóelemeiknek különírása az egész magyar írásrendszerrel való szembefordulást jelentette volna.

A másik eljárásnak, azaz a vegyületnevet alkotó elemek teljes egybeírásának a magyar kémiai szakirodalomban hagyománya volt (elsősorban a két alkotóelemből álló vegyületneveknél), pl.: *metiljodid*, *dinátriumkarbonát*, *difeniljodóniumklorid*, *trinátriumbisztioszulfátoargentát* stb. — Ennek a (német mintát követő) írásmódnak az a nagy hátránya, hogy a többszörösen összetett vegyületnevek áttekinthetetlen és nehezen elemezhető szó-tengerikigyékká válnak, mert a szem (s vele együtt az értelem) nem tud sehol megkapaszkodni. Mivel irodalmi és köznyelvünk helyesírásában fontos követelmény az összetett szavak világos tagolhatóságára való törekvés, helytelen lett volna a kémiai szaknyelvben az általános tendenciával szemben álló megoldást választani.

A mozaikszerűen különírt és monolitikusan egybeírt formáknál célszerűbb volt a kötőjeles megoldás választása. Ennek értelmében a vegyületneveket — a szótagszámtól függetlenül — a kémiai összetételnek megfelelően, kötőjelek alkalmazásával tagoljuk. Pl.: *dinátrium-karbonát*, *kálium-hidrogén-szulfát*, *difenil-jodónium-klorid*, *metil-jodid*, *trinátrium-[bisztioszulfáto-argentát]* stb. — Kötőjelekkel tagoltan még a sokszoros összetételek is áttekinthetők, világosan felfoghatók, mert a kötőjelek jól tájékoztatják a szemen keresztül az értelmet az alkotóelemekről. A kötőjeles tagolás egyértelművé teszi az egybeírás esetén nem mindig egyértelmű vegyületnevet. Pl. a *bisztioszulfátoargentát* írásmód esetén nem lehet tudni, hogy a *bisz-* sokszorozó tag a *tio*-ra, a *tioszulfáto*-ra vagy pedig a *tioszulfátoargentát*-ra vonatkozik-e. Végül (de nem utolsósorban) a kötőjeles megoldás teljes összhangban van a magyar helyesírásnak az összetételek írásában követett ama régi és hasznos szabályával, hogy a hosszú összetett szavakat (amilyenek többségükben a vegyületnevek is) kötőjellel kell tagolni. A kötőjeles írásmód mellett való döntést az elmúlt évek gyakorlata igazolta, s mellette szól az a körülmény is, hogy ezt az írásmódot minden nehézség nélkül lehetett alkalmazni az új IUPAC-szabályokra.

A harmadik nagyobb problémakört a rendezés során a magyar köznyelvi helyesírás szabályainak kémiai szakszókra való alkalmazása jelentette. Ezt a munkát könnyebbé is, nehezebbé is tették a már meglevő helyesírási szabályok: bár nem kellett merőben új szabályok alkotásával bajlódni, a fennálló szabályrendszerhez való alkalmazkodás nem volt mindig problémátlan.

A külön- és egybeírást illetőleg a kémiában sem lehetett (de nem is kellett!) eltérni a köznyelvi helyesírásnak attól a tendenciájától, hogy a két szóból alakult összetételeket kötőjel nélkül egybeírjuk: *franciakulcs* (szerszám), *hold-távolság*, *tudóstípus* stb.; hasonlóképpen: *szénlánc*, *izotópelegy*, *terpéntípus* stb. Ennek az egyszerű szabálynak a végrehajtását azonban nem kis mértékben megnehezítették a kémia nyelvében igen gyakran előforduló idegen prefixumok. Ezeknek egy része megvan köznyelvi szavakban is: *aero-*, *bio-*, *elektro-*, *foto-*, *radio-* stb. A köznyelvi helyesírás az ilyen prefixumokat, mivel a magyarban önálló jelentésük nincs, nem tekinti összetett szavak előtagjának; azaz a *fotografál*, *fotográfia*, *fotokópia*, *fortotechnika* stb. egyszerű szavaknak számítanak. Az átlagos magyar beszélő nyelvi tudatára alapozott szabály azonban bizonyos joggal vitatható lenne a kémia tudományának művelői részéről: ők ezeknek a prefixumoknak a jelentését ismerik. A két felfogás közötti különbség az alapforma írásában még nem számottevő, de a többszörös összetételek írása szempontjából már nem közömbös. Ismeretes az a helyesírási szokásunk, hogy bizo-

nyos szótagszámon túl a többszörös (tehát kettőnél több szóból alakult) összetételeinket az alkotó tagok határán kötőjellel tagoljuk: *árfolyam-ingadozás*, *repülőgép-szerelő*, *cseppkőbarlang-bejárat* stb. Ha a *foto-* összetételi előtag, *fotográfia-gyűjtés*-t kell írunk (kötőjellel, mert a hét szótagos, háromtagú szavakat már kötőjelezni szoktuk); ha viszont a *foto-* nem külön szó, az írásmód *fotográfagyűjtés* (mert a kéttagú összetételeket, ha viszonylag hosszúak is, egybeírjuk). — A magyar helyesírás egységének megőrzése végett, továbbá azért, mert a kémiai helyesírást a vegyészek körén túl is elterjedten használják, a kémiai helyesírást elfogadó bizottság a szabályzatban egyenként felsorolt, a magyarban is önálló értelmű *centi-*, *deci-*, *deka-*, *hekto-*, *kilo-*, *ultra-* szavakon és a *milli-* szóelemen kívül prefixumokat nem tekintette külön szavaknak, s a kémiai nomenklatúra szavainak írásában érvényre juttatta ennek a döntésnek minden következményét. Tehát például: *aerotermodinamika*, *heteropolikomplex*, *fotogalvanográfia* stb. (mindezek magyar szempontból csak hosszú, de nem összetett szavak).

A negyedik problémacsoportot az ásvány- és kőzetnevek írásának rendezése jelentette.

Az ásvány- és kőzetnevek eredetük szerint két csoportra oszlanak; egyrészt köznévi, másrészt tulajdonnévi (földrajzi névi és személynévi) eredetűek.

A magyar ásvány- és kőzetnevek közül a köznévi eredetűek legnagyobb része más nyelvekből került a magyarba; sokszor hosszú vándorlás után, több közvetítő nyelven keresztül. Például az *alabástrom* az egyiptomiból a görögön és a latinon át jutott a magyarba, a *gyémánt* útja a görögből a francián és a németen át vezetett nyelvünkig; a *kaolin* forrása kínai szó, amely a franciából terjedt el az európai nyelvekben (mi feltehetően a németből vettük át) stb. A magyarban alkotott ásvány- és kőzetneveink egy része idegen (leginkább német) neveknek a magyarban is többnyire elfogadható fordítása: *kékpát* (vö. német *Blauspat*); *sárgaólomérc* (vö. német *Gelbbleierz*); stb. Vannak azonban idegen előzményt nem követő (gyakran nyelvújítási eredetű) ásvány- és kőzet-tani elnevezéseink is: *csillám* (a *csillámlík* igéből); *kovand* (a *kova* főnévből); stb.

A vázolt típusú, köznévi eredetű ásvány- és kőzetnevek írásmódja a magyar szakirodalomban nagy változáson ment át az utolsó száz évben. A múlt században még az ásvány- és kőzetneveket — természetesen a már elmagyarosodott (*alabástrom*, *gyémánt* stb.), az eredeti magyar (*csillám*, *kovand* stb.) és az idegenből fordított (*sárgaólomérc*, *kékpát* stb.) nevek kivételével — idegenesen írták. Ha a név latin szóból származott, követte a latin írásmódot, görög eredet esetén pedig valamely latin betűs nyelvbe átírt formát öltött (pl. *calcit*, *chalkantit*, *quarz*, *stülpnosiderit* stb.). Az idegenes írásmódon belül többek között már csak ezért sem alakulhatott ki egységes gyakorlat, sem a magyar, sem a nemzetközi irodalomban.

Az 1930-as években a köznévi eredetű ásvány- és kőzetnevek írásmódja fokozatosan a köznyelvi kiejtésnek megfelelő írásmód (pl. *calcit*, *kalkantit*, *kvarc* stb.) felé tolódott el. E folyamat során természetesen gyakran előfordult, hogy ugyanazon nevek többféle írásmóddal szerepeltek a szakirodalomban. Egyes szerzők megmaradtak az idegenes (elsősorban latinos) formák mellett (pl. *stülpnosiderit* stb.), mások már a magyar kiejtés szerinti alakokra hajlottak (pl. *stülpnosziderit* stb.), de bőven találhatók kevert írásmódú alakok is.

A sok ingadozást mutató, de már határozottan a magyaros írásmód felé hajló gyakorlatot szentesítette tehát az ásvány- és kőzetnévírési szabályzat

azzal, hogy kimondja: az idegen közszavakból eredő neveket a köznyelvi magyar kiejtés szerint (fonetikusan) kell írni. Ezt kívánta meg a kémiai helyesírással való elengedhetetlen összhang is (pl. *jód*; tehát *jódargirit*; nem pedig *jodargirit* stb.).

Az idegen tulajdonnevekből (földrajzi és személynevekből) alakított ásvány- és kőzetnevek természetszerűleg mindig is idegen (az átadó nyelv írása szerinti vagy közvetítő nyelvi) írásmóddal kerültek be a magyarba (pl.: *andrewsít*, *zinnwaldit*, *tschernichevit* stb., de természetesen kis kezdőbetűvel írva), mivel a fonetikus írásmóddal elveszett volna az elnevezés lényege: a személy vagy a földrajzi hely nevének megörökítése. Az idegenes írásmód töretlen hagyományként élt a szaktudományban, bár a köznyelvi eredetű nevek egyre inkább kiejtés szerinti írásának hatására — a szabályos formákkal egy időben — találkozhatunk tulajdonnévi eredetű neveknek fonetikus írásával is (pl. az *Atacamá-sivatag* nevéből származó helyes *atacamit* forma mellett az *atakamit* írásmóddal).

A magyar szaktudomány hagyományát folytatta tehát az ásvány- és kőzetnévírás szabályzat azzal, hogy kimondta a tulajdonnevekből képzett nevekben az alapszóul szolgáló tulajdonnév eredeti helyesírásának megtartását. Ez a szabály megfelel a nemzetközi írásgyakorlatnak is, melytől elszakadni helytelen lett volna. (A köznévi eredetű nevek írása tekintetében egységes nemzetközi gyakorlatról nem lehet beszélni!)

A nem latin betűs írású tulajdonnévből származó ásvány- és kőzetneveket (helyesírási szabályzatunk 290. pontja értelmében) az eredeti nyelvből közvetlenül írtuk át magyarra (pl. *jeremejevit*, *elbruszit*). Ennek az eljárásnak helyességét minden más latin betűs írású nyelvnek azonos, csak a saját helyesírási rendszere alapján álló gyakorlata is igazolja; így például a *csernisevit* név *Tschernichewit*, *chernyschewite*, *tschernichewite*, *tschernischewit*, *tschernichevit* és *tschernichewit* formában átírva szerepel a szakirodalomban.

A két tagból alakult ásvány- és kőzetnevek egy szóba írása (pl. *andezit*, *labradorit*, *magaskvarc*, *amfibolandezit*) természetszerűleg következett a magyar helyesírásnak a kéttagú összetételek egybeírására vonatkozó szabályaiból. A három vagy ennél több tagból alakult ásvány- és kőzetnevekre viszont nem lehetett alkalmazni sem a köznyelvi helyesírásnak a több tagú hosszabb összetételekre érvényes, sem a kémiai helyesírásnak a vegyületnevek tagolására vonatkozó szabályait. Az ásvány- és kőzetneveknél ugyanis sok esetben nehéz az összetevő tagok nyelvi elhatárolása (pl. vita tárgya lehet, hogy az *alumo-hidrokalcit* a magyarban összetett szó-e, és ha az, két vagy három elemből áll-e) S ha a többbeleműség mellett döntünk, a több tagú (6 szótagonál hosszabb) összetételek tagolására szolgáló kötőjel elhelyezése problémát jelenthet. Ezért volt célszerű a több elemű ásvány- és kőzetnevek esetében a tagolatlan egybeírás mellett határozni, függetlenül az alkotóelemek és a szótagok számától (pl. *báriumföldpát*, *klórnátrókálit*, *biotitamfibolandezit*). A nyelvi-helyesírási értelmezés nehézségein kívül szakmai szempontból is helyesebb az egybeírt forma: az *amfibolandezit* ugyanis nem az *amfibol* és az *andezit* olyan egyesülése, mint például a *nátrium-szilikát*. — Megjegyzendő egyébként, hogy a háromtagú, hat szótagonál hosszabb, tehát a köznyelvi helyesírási szokások szerint kötőjelet kívánó ásvány- és kőzetnevek száma nem nagy.

A kémiai helyesírási szabályok jelentőségét mutatja az is, hogy teljes terjedelmében belekerült A kémiai elnevezés és helyesírás alapjai c. könyvbe (Akadémiai Kiadó, 1977.).

Az egységes kémiai írásmód elterjedésének megkönnyítésére a kémiai helyesírási szabályzatot kb. 30 000 szakszót, vegyület-, ásvány- és kőzetnevet tartalmazó helyesírási szótár egészíti ki (A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai, 1972.) A szakszók nemcsak a kémia, hanem a társtudományok (a matematika, a fizika, a műszaki tudományok, a geológia) területének egy részét is felölelték.

Ennek a helyesírási szótárnak a hasznosságát mutatja az a tény is, hogy 1982-ben a Műszaki Könyvkiadónál önálló kiadványként jelent meg egy jelentősen korszerűsített kötetben, Kémiai helyesírási szótár címmel.

Az eddig elkészült szakmai helyesírási szabályokat (állattan, kémia, földrajz, ásványtan) mindig az illető tudományág művelői dolgozták ki, akadémiai testületek vitatták meg és hagyták jóvá őket; de a munkálatokban az MTA Helyesírási Bizottságából nyelvészek is mindig részt vettek. Ilyen módon sikerült — és csak így sikerülhet a jövőben is! — biztosítani a készülő művek szakszerűségét is, meg a magyar helyesírás egészével való nélkülözhetetlen összhangját is.

In memoriam . . .

Tudománytörténeti beszámolónkból kitűnhetett, hogy a kémiai nevezéktan és helyesírási munkálatok kezdeményezője és szervezője Erdey-Grúz Tibor volt. Elsősorban neki köszönhető a kémiában az országos nyelvhasználati és írásbeli egység útján való gyors előrehaladás, amire még a nemzetközi szakörök is fölfigyeltek. Joggal tarthatjuk őt ezért korszakunk nagy nyelvművelő egyéniségének.

Minden cselekedete arra vallott, hogy rendkívül világosan látta a nyelv és a társadalom viszonyát, a helyesírás szerepét és lehetőségeit. Mélyen átértette azt, hogy egy közösség, egy nép, egy nemzet nyelve teljes értékű eszköz csak akkor lehet, ha az adott társadalmat életének minden vonatkozásában jól szolgálja, vagyis ha a különböző szaktudományok eredményes művelését is lehetővé teszi. A helyesírást illetőleg pedig a közmegegyezésen alapuló egység volt vezérlő szempontja.

Erdey-Grúz Tibor tehát mint tudós és mint magas akadémiai tisztségek viselője azt a nemes nyelvfejlesztő munkát folytatta a maga szakterületén, amelyet a Magyar Tudós Társaság első tagjai elsőrendű feladatuknak vallottak: alkalmassá tenni a magyar nyelvet a tudományoknak nemzeti nyelven való művelésére. Nem valamiféle második nyelvújításra törekedett azonban a kémiai szaknyelvben — ez elhibázott dolog lett volna —, hanem megértve korunk szavát, képessé kívánta tenni a magyar kémiai nevezéktan a nemzetközi eljárások pontos követésére. Ezt a célt úgy sikerült elérnie, hogy a vegyészettnek az elődöktől kimunkált és már készen kapott terminológiáját sértetlenül megtartotta, sőt annak nemzeti jellegét a magyaros írásmód általánossá tevésével, a szaktudományi és az irodalmi nyelvi helyesírás összehangolásával még erősítette is.

Magyarként kapcsolódnunk be a világ tudományosságának nagy áramába! — ez volt tudósi és nyelvművelői tevékenységének vezérlő eszméje. Élete utolsó pillanatáig ezért dolgozott, példát adva mindnyájunknak.

Fodorné Csányi Pirooska—Fábián Pál

A felsőfokú hungarológiai oktatás és tudományos kutatás a Román Szocialista Köztársaságban*

1. Már csak terjedelmi okokból kifolyólag sem vállalkozhatok a címben szereplő kérdéskör részletezőbb bemutatására, szándékom csupán az, hogy — a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság jellegének és célkitűzéseinek megfelelően — számba vegyem a magyar nyelv-, az irodalom- és a néprajz(tudomány) felsőfokú oktatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdését, párhuzamosan utalva a felsőfokú hungarológiai oktatás szerkezetére és a tanári (pedagógus-) továbbképzésre, valamint a tudományos utánpótlás, a tudományos fokozatok megszerzésének a lehetőségeire. Természetesen — a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül — szólnom kell a magyarságtudomány különböző területeinek tudományos kutatóiról, beleértve az akadémiai intézetekben működő kutatókat is, a magyar folyóiratokról, a kiadványokról, egyszóval: azokról az imponálóan gazdag és szép tudományos eredményekről, amelyekkel — az egyetemes magyar szellemi élet tárházát árnyalva és gazdagítva — a romániai magyar kollégáink méltán büszkélkedhetnek, akik nemzetiségi önismeretük kiszélesítésében és elmélyítésében példaképeink lehetnek.

2. Romániában az 1944. augusztus 23-i döntő történelmi fordulat után először 1948 augusztusában hajtották végre az első gyökeres tanügyi reformot, mely voltaképpen az óvodai oktatástól az egyetemi képzéssel bezárólag, minden szintű oktatás és nevelés államosítását, szekularizációját jelentette. Az 1945 tavaszán — a Groza — kormány beiktatása után — létrehozott kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, mely önálló magyar felsőfokú oktatási és tudományos intézményként 1959. június 25-ig állt fenn, biztosította a romániai magyarság értelmiségi utánpótlását; azóta ezt a feladatot nagyobb részben a kolozsvári román (Babeş) és a magyar (Bolyai) egyetem egyesítése révén létrejött új felsőfokú oktatási intézmény, a „Babeş—Bolyai Tudományegyetem” igyekszik ellátni. Azért nagyobb részben, mert közben az ötvenes-hatvanasévek fordulóján a Bukaresti Tudományegyetemen is létesült egy magyar tanszék, melynek működése csak 1968 ősze óta vált rendszeressé.

A hat önállóan vagy tagozatként működő romániai magyar színház színművészeinek képzését a marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskola látja el. Az intézménynek a magyar nyelv- és irodalom, a helyes magyar beszéd, a romániai magyar néphagyomány felkarolása és ápolása terén végzett áldozatos munkája — alapvető feladatán kívül is — szerves része a Romániában folyó felsőfokú magyar anyanyelvű oktatásnak és képzésnek.

A Gyulafehérvári Római Katolikus és a Kolozsvári Református Teológia is tevékeny részt vállal a magyar nyelvi oktatás egyes területein (szónoki gyakorlat, ékesszólás, stilisztika stb.), és éberrel őrökdi anyanyelvünk tisztasága fölött.

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a román pedagógiai (tanárképző) főiskolák mintájára Marosvásárhelyen is létrehozták a 3 éves magyar tannyelvű Pedagógiai Főiskolát a magyar anyanyelvű általános iskolák pedagógusainak (tanárainak) a képzésére, mely a hetvenes évek közepén — a román pedagógiai főiskolákat is érintő átszervezés következtében — megszűnt.

* Ennek a dolgozatnak a nagyon lerövidített változata előadás formájában elhangzott a budapesti I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, 1981. augusztus 10-én.

Ezek az átszervezések ugyan általános jellegűek, a megfelelő szintű román iskolákra is kiterjednek, ám a hetvenes évek eleje óta egyre erőteljesebbé váló reformintézkedések a nemzetiségi oktatást — így a magyar nyelvűt is — sokkal de sokkal érzékenyebben érintik, mint a megfelelő szintű román oktatási intézményeket.¹

3. Ha tehát nem számítjuk a már említett marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskolát, valamint a Gyulafehérvári Róm. Kat. és a Kolozsvári Ref. Teológiát, akkor ma Romániában voltaképpen két olyan egyetemi központot találunk, ahol rendszeres és módszeres felsőfokú magyar — a NMFT jellegének megfelelő — szakoktatás folyik: a kolozsvári „Babeş—Bolyai” és a Bukaresti Tudományegyetemen.

A két magyar nyelvészeti és irodalomtudományi tanszék tantervét — beleértve a néprajzot is — a megfelelő román tantervek analógiájára állítják össze. Az egyetemi oktatás profilját — a szakok elnevezését — általában államelnöki rendelet szabályozza, és évről évre módosuló rendelkezésekkel állapítják meg a hallgatók létszámát a különböző karok és tagozatok számára, amit érezhetően befolyásol a pillanatnyilag lemérhető és előrelátható szakember-szükséglet, illetve a végzős hallgatók elhelyezkedési lehetősége. Így az egyetemi oktatók státusa is nagymértékben a hallgatók létszámától függ. Nagyjából a 70-es évek elejéig tartó, elég nagyarányú hallgatói létszámhullámzás után újabban kezd állandósulni, arányosabbá válni a különböző szakok és tagozatok hallgatóinak beiskolázási létszáma: legalábbis a kolozsvári „Babeş—Bolyai” Tudományegyetem Filológiai (Nyelv- és Irodalomtudományi) Karán az egyes szakokra 25—25 hallgatót vesznek fel. Ez természetesen vonatkozik a magyar szakos hallgatókra is, a Bukaresti Tudományegyetemen működő Magyar Tanszék viszont ennél jóval kisebb hallgatói állománnyal dolgozik. Romániában jelenleg kb. 150—160 hallgató részesül felsőfokú hungarológiai szakoktatásban.

A romániai pedagógus-(tanár-) képző egyetemi oktatásban — az ötvenes éveket leszámítva — a kettős szakrendszer van érvényben, vagyis egyazon karon belül a hallgató két szakot vehet fel: így a Filológiai Karon a román, a magyar, illetve a német és egy idegen nyelv, valamint a két idegen nyelv párosítás a leggyakoribb (az anyanyelv — a román, magyar, német — szerepelhet a második helyen is, például: francia—magyar). Az ún. rendhagyó szakpárosítások (például: geológia, ill. földrajz és egy idegen nyelv) egészen újképletűek, két-három évesek, de nem kis nehézséggel küzdenek (legjobb tudomásom szerint ez utóbbi párosításban a magyar nyelv egyáltalán nem is szerepel). Noha hivatalosan a két szak közül (A és B szak) egyik sem fő-, ill. mellék-szak, gyakorlatilag azonban a tantervekben az első helyen említett szak tantárgyai vannak túlsúlyban, ám ennek ellenére a végzett hallgatók teljes jogú tanárokként kaphatnak kinevezést bármelyik szakra; a végzetek kinevezéséről, ill. elhelyezéséről a Nevelés- és Oktatásügyi Minisztérium gondoskodik, ami bizonyos kötelezettségeket ró az újonnan kinevezettekre.

A romániai felsőfokú hungarológiai oktatás szerkezete nagyjából azonos a megfelelő magyarországi oktatási rendszerrel. Eltérések az utóbbiban az előző-

¹ Lásd az 1978. december 26-i Nevelés- és Oktatásügyi Törvényt és az erre vonatkozó különböző államelnöki rendeleteket, melyek a különböző szintű oktatási formákat szabályozzák.

höz viszonyítva főleg a szakpárosítások nagyobb lehetőségében mutatkoznak, az oktatás időtartamában (Romániában 5-ről leszállították 4 évre a bölcsész-képzést), meg abban, hogy Magyarországon a pedagógusképzés némileg differenciáltabb, több tanszék között oszlik meg. Persze, ezeknek az eltéréseknek az előnyeiről és hátrányairól lehetne vitatkozni.

A magyar nyelvészeti és irodalomtudományi alapkollégiumok mellett — mai magyar nyelv (hangtan, alaktan, mondattan, szókincstan, jelentéstan, stilisztika), magyar nyelvtörténet, magyar nyelvjárástan, bevezetés a nyelvtudományba, általános nyelvészet és nyelvtudomány-történet, finn nyelv, a magyar irodalom története, a romániai magyar irodalom története, irodalom-elmélet, esztétika, módszertan, folklór és egyetemes irodalomtörténet — a romániai felsőfokú hungarológiai oktatásnak — a sajátos helyzetből adódóan — igen fejlett speciális és fakultatív kollégiumi rendszere alakult ki. A speciális kollégiumokat a diákok a III—IV. éven hallgatják és 5—6 kollégium közül is választhatnak. Ízelítésként egy-két példa a kolozsvári egyetemről, mely kisebb arányokban a bukaresti egyetemen is megfigyelhető: Antal Árpád Petőfiről, Szabó Zoltán a stilisztika nyelvméleti alapjairól, B. Gergely Piroska a magyar névtudományról, Kozma Dezső a századvégi magyar novelláról tart, ill. tartott speciális kollégiumot. A sort még folytathatnám, a speciális kollégiumok általában az irodalomtörténeti kutatás egyes részproblémáit, a magyar—román kulturális kapcsolatokat, a romániai magyar irodalom történetének jelentősebb vagy vitathatóbb korszakait, egyéniségeit veszik vizsgálat alá, vagy a magyar nyelvészet, ill. néprajztudomány műhelytitkaiba vezetik be a magyar szakos tanárjelöltet (a nyelvjárások és a néprajzi gyűjtések elvi és módszertani kérdései stb.).

Élég nagy a fakultatív kollégiumok száma is. Korántsem a teljesség igényével csupán egy-kettőt említenék: Etnológia (szellemi és tárgyi néprajz): Péntek János; Könyvtáran: Mitruly Miklós, Vámszer Márta; Poétika és irodalomkritika: Rohonyi Zoltán; A sajtó elmélete és gyakorlata: Balogh Dezső, Gyimesi Éva; Irodalomszociológia: Láng Gusztáv; Bevezetés a magyar filológiába: Balogh Dezső; Textológia és szövegnyelvészeti stilisztika: Szabó Zoltán stb. stb.

Röviden szólnom kell a néprajzi oktatás és képzés sajátos helyzetéről is. Egészen 1948-ig — a hagyományoknak megfelelően — a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen is igen magas szintű néprajzi oktatás folyt önálló néprajzi oktatás folyt önálló néprajzi tanszék irányításával (Viski Károly, K. Kovács László, Gunda Béla, majd Nagy Jenő, ifj. Kós Károly), de az 1948-as tanügyi reform következtében az önálló néprajzi tanszék megszűnt, ill. beolvadt a magyar irodalomtörténeti tanszékbe, s így a néprajz a régi magyar irodalom történetének amolyan kiegészítőjévé vált. Persze, ez nem sajátos romániai magyar jelenség, önálló néprajzi oktatás és képzés Romániában a felsőfokú román tanárképzésben sincs, bár mind a bukaresti, mind a kolozsvári Néprajzi Intézet kitűnő kutatói gárdával rendelkezik. A román kollégák is az illetékes tanügyi főhatóságokat állandóan a néprajz egyetemi oktatásának kiterjedtebb rehabilitálására kérik, ám a kérés teljesítése még várat magára. Tehát egyetemi szinten a néprajzi szakképzés meglehetősen szűk keretek között mozog, némileg spontán jellegű is, a lelkes általános- és középiskolai tanárok diákjaik segítségével, egy-egy szakember irányításával végzett munkája igen dicsérendő és méltánylandó, ám a felbecsülhetetlen értékű magyar és román folklóranyag

összegyűjtését és feldolgozását aligha lehet csupán az önkéntes gyűjtőkre és az önzetlen társadalmi összefogásra bízni.

A romániai felsőfokú hungarológiai oktatásnak ebből a vázlatos ismertetéséből is következtethetünk bizonyos — a nemzetiségi létből adódó — sajátosságaira: mint már említettem nem annyira differenciált, mint például a magyarországi, s ez igen gyakran megnehezíti mind az oktatók, mind a diákok munkáját. Különösen a magyar irodalomtörténeti, nyelvészeti és a néprajzi előadásokban az előadónak az amúgy is elég terjedelmes anyagot igen gyakran magyar történelmi magyarázatokkal kell „fűszereznie”, mert a diákok tekintélyes hányada nem ismeri megfelelő mértékben a kérdéses korszak magyar történelmét. A hallgatóknak legtöbbször csak mozaikszerű, széteső képük van a magyar történelemről; az irodalmi mozgalmakban, a fejlődésben nem mindig látják világosan a történelem mozgását. Magyar történelmi ismereteik gyakran csak az általános- és középiskolai egyetemes történelmi órákon szerzett ismeretekre szorítkoznak, amit csak részben enyhít az, hogy Románia történelmét tanulmányozva, valamicskével talán többet kapnak a magyar történelemből, de ez a kép sem áll össze egységes egésszé.

A magyar történelem rendszeres oktatásának a hiánya mind a tanárt, mind a diákot súlyosan érinti. A hatvanas évek közepéig a romániai felsőfokú hungarológiai oktatásban önálló kollégiumként szerepelt Magyarország története, majd 1968-ban ezt a Magyar művelődéstörténet váltotta fel, ill. helyettesítette egészen az 1972—73-as tanévig, midőn egy újabb reformintézkedés következtében a művelődéstörténet is a hungarológiai oktatás mostoha-, nagyon elfelejtett gyermekévé vált.

4. A felsőfokú hungarológiai oktatásban igen fontos szerepe van a tudományos diákkörök tevékenységének is. Irodalmi, nyelvészeti és néprajzi körök működnek. Tekintélyes és szakképzett egyetemi oktatók irányítják e körök munkáját, alkalmat szolgáltatva arra, hogy a diákok bepillantást nyerjenek a tudományos kutatás műhelytitkaiba, hogy megismerkedhessenek az „alkotás kínzó gyötrelmeivel”.

A tudományos diákkörökön felolvasott dolgozatok igen gyakran szakdolgozatokká (államvizsga dolgozatokká) nőnek át, de nem ritka az az eset sem, midőn a szakdolgozathból doktori (kandidátusi) értekezés lesz.

Az elmélet és gyakorlat szerves egységének az erősítését és tudatosítását, a „termelés folyamatába való beilleszkedést” segítik a pedagógiai és az ún. termelési (szakmai) gyakorlatok. A diákok III—IV. éven rendszeresen órákat hallgatnak és értékelnek, s miközben megismerkednek az iskolákban folyó mindenfajta gyakorlati munkával, ők maguk is órákat tartanak, ezeket a megfelelő diákcsoportban a pedagógiai gyakorlatot vezető egyetemi oktató és a középiskolai gyakorló tanár vezetésével értékelik, majd e két utóbbi minősíti a tanárjelölt munkáját, aminek a leckeönyvben is nyoma marad.

Az 1970-es évek eleje óta bevezetett reformintézkedések a romániai pedagógus-(tanár-)képzésben is kötelezően előírják az ún. termelési (szakmai) gyakorlatokat. A diákokat az egyetemi év szerkezetétől függően vagy a téli, vagy a nyári vizsgaidőszak előtt beosztják különböző kulturális és tudományos intézményekbe: könyvtárakba, szerkesztőségekbe, kiadókba, tudományos kutatóintézetekbe, művelődési házakba stb., ahol a kérdéses intézmény gyakorlati munkájával ismerkedve, maguk is különböző feladatokat látnak el. Ennek az intézkedésnek az eredményességét pillanatnyilag nem tudnám ponto-

san felmérni, de úgy vélem, a diákok számára — jó szervezéssel és esetleges erkölcsi és anyagi ösztönzéssel — hasznos lehet az effajta szakmai gyakorlat, annál is inkább, mivel az említett intézmények munkatársi gárdája elsősorban a Bölcsészettudományi Karon végzett hallgatókból rekrutálódik.

5. Az elmúlt évtizedekben Romániában egy viszonylag jól megszervezett pedagógus továbbképző rendszert építettek ki a különböző egyetemi központokban. Ezek a továbbképző intézetek eleinte önálló intézményekként működtek, majd a reformintézkedések következtében 1979-ben beolvadtak a megfelelő egyetemi tanszékekbe.

A végzett hallgató, miután szakdolgozatát az ún. diplomabizottság előtt megvédte és kinevezését megkapta, helyettes v. ideiglenes tanárként kezdi meg pedagógusi tevékenységét. 3 éven belül véglegesítő vizsgát kell tennie, amit egy 21 napos tanfolyam előz meg, és állásában csak ezután véglegesítik. 5 évvel a véglegesítő vizsga után a rendes vagy véglegesített tanár megszerezheti az ún. II. fokozatot, ami nem kötelező, de megszerzése bizonyos erkölcsi és főleg anyagi előnyökkel jár, és biztosabb lehet abban, hogy az esetleges reformintézkedések állásában őt kevésbé érinthetik, tehát nagyobb lesz a biztonságérzése. Ezt a fajta (fokozati) rendszert is egy 21 napos tanfolyam előzi meg, valamint egyetemi és szakfelügyelői ellenőrzés, majd utána következik a vizsga, aminek az eredményétől függően nyeri el a pedagógus a II. fokozatot.

Az I. fokozat megszerzése sem kötelező, a középiskolai gyakorlatban — a doktori (kandidátusi) cím mellett — ez a legmagasabb fokozat, amit egy általános vagy középiskolai tanár megszerezhet. Erre a pedagógus a II. fokozat megszerzése után csak 5 év elteltével jelentkezhet. Itt tanfolyam nincs, viszont a jelölt meglehetősen alapos egyetemi és szakfelügyelői ellenőrzésen esik át. Egy színvonalas szakértekezést kell írnia, melynek irányítója a kérdéses tanszék megfelelő oktatója, ezt meg kell védenie a minisztériumtól kinevezett bizottság előtt, tudományos szocializmusból szóbeli vizsgát kell tennie, és eredményei alapján kapja meg az I. tanári fokozatot, ami valamivel nagyobb anyagi előnyöket biztosít számára, mint a II. fokozat. Ezenkívül minden pedagógusnak — függetlenül attól, hogy megvan-e vagy nincs a II., vagy az I. fokozata — 5 évenként részt kell vennie egy 21 napos egyetem utáni továbbképzésen, amelyen a szaktudományok, a marxizmus-leninizmus legújabb elméleti és módszertani kérdéseiről, valamint a RKP időszerű politikájáról kap szakszerű tájékoztatást. A továbbképzésnek ezt a változatát is kezdetben szemináriumi összefoglaló, újabban pedig vizsgával végződő minősítés zárja.

6. A második világháború után Romániában a tudományos fokozatok rendszerét az 50-es évek elején szabályozták, ami nagyjából megegyezett a szovjet aspirantúra-rendszerrel (a tudományok kandidátusa, ill. doktora), majd 1965 novemberében ezt egy minisztertanácsi határozattal módosították. A módosítás alapján Romániában jelenleg a következő tudományos fokozatok léteznek: a tudományok doktora (kandidátusa) és a docens doktori cím (a tudományok doktora); az elsőnek a megszerzése tudományos értekezéshez van kötve (maximum 250 gépelt oldal lehet), a másodiknak az odaítélése — a doktori cím megszerzése után — a pályázó egész életműve, tudományos tevékenysége alapján történik. A tudományos cím odaítélését mindkét esetben egy, a minisz-

tériumtól kinevezett Tudományos Bíráló Bizottság dönti el, melyet aztán a Tudományos Minősítő Bizottság jóváhagy, vagy esetleg visszautasít.

Az utóbbi években — legalábbis a pedagógusképzés területén — az ösztöndíjas doktorandusok (aspiránsok) száma erősen mecsappant, mondhatnánk: ez a fajta rendszer megszűnőben van; azelőtt ennek az időtartama 3 év volt (az előírt vizsgák letétele és az értekezés megvédése). Jelenleg a doktorandusnak az eredményes felvételi vizsgától számított 2 éven belül le kell tennie a doktori értekezéséhez kapcsolódó szaktárgyakból az előírt vizsgákat (2—3 vizsgáról van szó), ezeket a minisztériumtól állandó érvénnyel kinevezett tudományos irányító állapítja meg. A romániai magyar nyelv- és irodalomtudomány kinevezett tudományos irányítói: Szabó T. Attila (magyar nyelvtudomány), Szabó Zoltán (általános és magyar stilisztika) és Szigeti József (magyar irodalomtudomány); a nem régen elhunyt Csehi Gyula (általános [és magyar] irodalomelmélet) helye még betöltetlen, a Jancsó Elemér helyét pedig Szigeti foglalta el. Az általános nyelvészeti értekezések irányítója Kolozsvárott Kelemen Béla, aki romanista lévén, főleg a román nyelvű értekezéseket irányítja. A magyar néprajz pillanatnyilag a doktori nomenklatúrában nem szerepel, így a magyar néprajz doktorandusait a bukaresti Pop Mihai vagy a kolozsvári Pop Dumitru irányítja. Viszont a magyar irodalomtörténeti és nyelvészeti értekezések között akadnak néprajzi jellegű vagy határterületeken mozgó témák is, s ezeket Szabó T. Attila vagy Szigeti József irányítja.

A doktorandusnak a vizsgákon kívül, az említett 2 év leforgása alatt, dolgozatából két részletet, ún. referátumot kell benyújtania munkahelyi vitára (az illetékes egyetemi tanszékre), mely — elfogadás esetén — egyben fontos előfeltétele az értekezés védésre bocsátásának. Az elmúlt 5—10 évben magyar nyelv- és irodalomtudományból, valamint magyar néprajzból hozzávetőleg 20—25-en szereztek tudományos fokozatot.

Persze, mindez viszonylagos, de ha figyelembe vesszük azt az egyáltalán nem elhanyagolható örvendetes tényt, hogy ezek között igen szép számban vannak általános- és középiskolai tanárok, akik távol az egyetemi központoktól — eldugott falvakban, sokszor mostoha körülmények között élve és dolgozva — vállalják ezt a nem kis nehézségekkel járó fáradságos munkát, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy mindez az igényes felsőfokú hungarológiai oktatás eredménye, a végzett hallgatók olyan örökséggel távoznak az egyetemről, amelyből inspirálódva és erőt merítve önálló kutatásra is képesek. S mindez — közvetve vagy közvetlenül, a tanár egyéniségétől függően — befolyásolhatja és befolyásolja az általános és középiskolai anyanyelvi oktatás színvonalát is.

Úgy vélem, a romániai magyar anyanyelvi oktatás minden szinten jó kezekben van, kollégáink felelősségük teljes tudatában — a biztosított intézményes kereteket kihasználva — odaadóan dolgoznak a romániai magyar nemzeti kisebbség erőinek gyarapításáért, a nemzetiségi önismeret kiszélesítéséért és elmélyítéséért.

7. A Romániában folyó felsőfokú hungarológiai oktatás bemutatása kapcsán egészen elnagyoltan szólnom kell a magyar könyvkiadásról, az egyetemi tanszékeken és tudományos intézetekben folyó kutatómunkáról, a különböző folyóiratokról, általában a közlési lehetőségekről, és nem utolsó sorban az imponálóan gazdag tudományos termésről. Témánk szempontjából elsősorban és főleg a bukaresti nemzetiségi kiadót, a Kriteriont kell említenem (igazgatója

a nálunk is nagyon jólismert Domokos Géza, a Román Írószövetség egyik alelnöke), valamint a kolozsvári Dacia kiadót, mely szintén foglalkozik magyar szépirodalmi és tudományos művek kiadásával. A többi román kiadó is alkalmanként magyar nyelven, főleg a természettudományi és műszaki munkák mellett, társadalomtudományi műveket is ad ki.

A szépirodalmi alkotásokat mellőzve, ízlítőként egy-két sorozatot, a romániai hungarológiai kutatások eredményeit és igényességét tükröző kiadványt, művet említenék, melyek a romániai magyar könyvkiadás irányítóinak bölcs kiadói koncepcióját dicsérik. A kétszázadik cím felé közeledő Téka-sorozat kötetei, vagy a Fehér- és Művelődéstörténeti tanulmányok című sorozatban megjelent művek (önéletrások, visszaemlékezések, önálló tanulmányok stb.) az egyetemes és a magyar művelődéstörténet tájain való barangolásnak az eredményeit tükrözik, évszázados hagyományokat támasztva fel. Ezek között megkülönböztetett helyet foglalnak el: Benkő Samu, Csetri Elek, Dankanits Ádám, Egyedk Ákos, Imreh István, Jakó Zsigmond, Nagy Géza, Szigeti József, Tonk Sándor kötetei, vagy megemlíthetjük Beke György, Kovács József, Mikó Imre, Hajós József, Rohonyi Zoltán, Veress Dániel és sok más romániai magyar kutató szinte a végtelenségig sorolható munkáit.

A honismereti, önkeresési munkák közül utalhatok Beke György, Fodor Sándor, Mikó Imre, Farkas Árpád, a fáradhatatlan Balogh Edgár, Sütő András és mások írásaira.

A romániai magyar színházkultúra hagyományait és nagyjait elevenítik fel Enyedi Sándor, Jordáky Lajos, Szentimrei Jenő, Jancsó Elemér, Vita Zsigmond, Kocziány László és mások írásai.

A magyar nyelvű filozófiai irodalom művelői közül említsük meg Gáll Ernőt gazdag munkásságával, Rácz Győzöt, Sztranyicki Gábort, a fiatalon elhunyt tehetséges Bretter Györgyöt, Balázs Sándort, Kallós Miklóst, Tóth Sándort vagy Roth Endrét.

A romániai magyar történetírás (gazdaságtörténet, társadalomtörténet) igencsak kiváló szellemi erővel rendelkezik. Hadd utaljunk közülük néhányra: Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Benkő Samu, Imreh István, Egyed Ákos, Kovács József, Bodor András, Ferenczi István és Géza, Magyarai András, Pataki József, Károlyi Dénes, vagy a bukarestiek közül: Bányai László, Demény Lajos, Vekov Károly és mások.

1945 után a romániai magyar művészettörténet — egy jóideig tartó megtorpanás után — a 60-as évek második fele óta új, friss erővel jelentkezett. Az idősebb nemzedékből való Debreczeni László mellett utalhatok Bágyuj Lajos, Kovács András, Stahrmüller Géza vagy Kónya Ádám tevékenységére, de külön említést érdemel Benkőné Nagy Margit Reneszánsz és barokk Erdélyben (1970.) és Várak, kastélyok, udvarházak (1973.) című munkája; ezenkívül — különösen a 70-es években — napvilágot látott több művészettörténeti kismonográfia is Banner Zoltán (Nagy Albertről és Mattis-Teutsch Jánosról), Gazda József (Gyárfás Jenőről és Nagy Imréről), Borghida István (Krizsán Jánosról és Leon Alexről), E. Szabó Ilona (Szolnay Sándorról), Murádin Jenő (Gy. Szabó Béláról) és mások tollából.

A szociológiai és a nemzetiségi kérdés kutatásának szakértői közül említsük meg Venczel Józsefet, Mikó Imrét, Jancsó Bélát, Balázs Ferencet, Turnowszky Sándort, Jordáky Lajost, Nagy Istvánt, vagy az élők közül Balogh Edgárt, Gáll Ernőt, Demeter Jánost, Imreh Istvánt, Csetri Eleket, Kallós Miklóst.

Terjedelmi okokból eddig szinte csak neveket soroltam fel, ám a nevek mögött vastkos kötetek és magvas tanulmányok igen hosszú sora húzódik meg.² Bízunk abban, hogy egyszer majd sor kerül az idestova hét évtizedes romániai magyar művelődési élet történetének tudományos igényű, monografikus feldolgozására is; úgy vélem, erre a nehéz és felelősségteljes feladatra megvannak a romániai magyarság megfelelő szellemi erői.

A kolozsvári nyelvészcsoport tevékenysége az 1948-as tanügyi reform után elsősorban a nyelvjárástanra, a nyelvtörténetre, majd a mai magyar nyelvre és a magyar–román nyelvi kölcsönhatás vizsgálatára terjedt ki; a hatvanas évek eleje óta egyre nagyobb teret hódít a kutatómunkában a stilsztika, a műelemzés, de kibontakozóban vannak a határtudományi kutatások is. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának a munkálatai, melyet Szabó T. Attila indított el, a kolozsvári Nyelvtudományi Intézetben folynak; ezt a hatalmas munkát ma egyedül Murádin László végzi. A kolozsvári magyar tanszéken, más jellegű nyelvjáráskutatói tevékenység mellett, főleg tájnyelvi atlaszok szerkesztésén dolgoznak; így a moldvai csángó-magyar nyelvjárás atlaszának anyagát Szabó T. Attila, Gálffy Mózes és Márton Gyula gyűjtötte össze, és e két utóbbi szerkesztette; a maroszséki részt Balogh Dezső és Teiszler Pál, a bánási anyagot Vő István, az aranyosszéki gyűjtést Murádin László, a szamosháti anyagot Teiszler Pál állította össze. 1962-ben megkezdődött a Romániai Magyar Tájéztatór anyagának a gyűjtése is, s közben elkészült Gálffy Mózes és Márton Gyula gondozásában a három kötetes csángó nyelvatlasz. A részlettanulmányokat mellőzve, melyek főként a kolozsvári magyar nyelvű akadémiai folyóiratban, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben láttak napvilágot, meg kell említenem a nemrég elhunyt kolozsvári professzornak, Márton Gyulának a kitűnő monográfiáit (A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai 1972.; Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban, 1974.; A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai, 1977., melynek társszerzői Péntek János és Vő István) és a Kriterion Kiadó vezetését dicsérendő, szólnom kell az ún. romániai szürke sorozatról, melyben az utóbbi évek terjedelmesebb nyelvészeti tanulmányai, monográfiái látnak napvilágot. Csak felsorolásszerűen: Vámszer Márta: A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere, 1972.; Teiszler Pál: A Nagykároly környéki nyelvjárás magánhangzó rendszere, 1973.; Lakó Elemér: A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó rendszere, 1974.; P. Dombi Erzsébet: Őt érzék ezer muzsikája (a szinesztézia a Nyugat lírájában), 1974.; B. Gergely Piroška: A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere, 1977.; Dobos B. Magda: A nominális szerkesztésmód a magyar impresszionista irodalomban, 1979.; Murvai Olga: Szöveg és jelentés, 1980.; J. Lőrinczi Réka: A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai, 1980. Stb. stb.

A nyelvtörténeti munkák közül megemlíteném a tragikus sorsú Szabédi László nagy port felvert könyvét, A magyar nyelv őstörténetét (1974.), vagy Farczady Eleknek és Szabó T. Attilának az ötödik magyar nyelvemléket elemző művét, a Marosvásárhelyi Sorokat és Marosvásárhelyi Glosszákat (1957., 1973.). A nyelvtudomány más területeiről: Bartha János—Horváth Tibor—J. Nagy Mária—Szabó Zoltán: Kis magyar stilsztika (1968.); Szabó Zoltán: Kis magyar

² Részletesebben lásd Illyés Elemér: Erdély változása, Mitosz és valóság című könyvének (München, 1976.) megfelelő fejezeteit, valamint a Hungarológiai Értesítő megjelenő számainak a Szemle rovatát és bibliográfiai mellékletét.

stílustörténet (1970.); Uő.: A mai stílisztika nyelvelméleti alapjai (1977.); J. Nagy Mária: A szó művészete (1975.); Nagy Kálmán: Kis magyar nyelvtankönyv... (1970.); Balogh Dezső—Gálffy Mózes—J. Nagy Mária: A mai magyar nyelv kézikönyve (1971.); Gálffy Mózes: Nyelvi forma—nyelvi érték (1972.); Szilágyi N. Sándor: Világunk, a nyelv (1978.); Péntek János: A kalotaszegi hímzés leírása és szókincse (1979.); Teiszler Pál (szerk.): Nyelvészeti tanulmányok (1980.) stb. stb.

Külön kell szólnom szellemi örökségünk egyik legérdemesebb és fáradhatatlan feltárójának, a 75 éves kolozsvári professzornak, Szabó T. Attilának a több mint félévszázados, szerfölött gazdag és szerteágazó tudományos tevékenységéről, aki nem csupán nyelvi és történeti múltunk kiváló bűvára, hanem mai szellemi életünknek is tevékeny alakítója. Immár polcainkon sorjáznak válogatott tanulmányainak eddig megjelent vaskos kötetei, és e helyről is azt kívánjuk, hogy múltunk és szellemi örökségünk legmonumentálisabb vállalkozását, a millió adatra terjedő Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár hátralévő köteteit is jó egészségben tehesse könyvespolcára a romániai és az egyetemes magyar művelődéstörténet legnagyobb öröme és hasznára. Úgy vélem, Szabó T. Attila személyében az egyetemes magyar nyelvtudomány egyik legkiválóbb művelőjét tisztelhetjük és köszönhetjük 75. születésnapján.

Fontos szótárszerkesztési munkák folynak a kolozsvári Nyelvtudományi Intézetben Kelemen Béla vezetésével. 1964-ben jelent meg a kétkötetes nagy Román—magyar szótár, a magyar—román rész szerkesztése is befejeződött már, a közeljövőben jelenik meg. Létszükségletet elégítenek ki a műszaki szótárak is. 1973-ban jelent meg egy román—magyar—német műszaki, valamint egy román—magyar erdészeti és faipari szótár, de van már 5 nyelvű műszaki szótár is, a megfelelő magyar címszavakkal.

Az irodalomtörténeti és irodalomtudományi termés tekintetében is szinte csak ötletszerű felsorolásra vállalkozhatom. A fontosabbak közülük: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság Iratai (1955.), A felvilágosodástól a romantikáig (1966.), A magyar irodalom a felvilágosodás korában (1967.), Irodalomtörténet és időszerűség (Irodalomtörténeti tanulmányok 1929—1970) (1972.); Szigeti József: A régi magyar irodalom története (1971.), A mű és kora (1970.); Veress Dániel: A rodostói csillagnéző című Mikes-monográfia (1972.); Hopp Lajos: Mikes és világa (1973.); Fábrián Ernő: Apáczai Csere János (1975.); Szendrei Júlia: „Mely széles a poétai mező...” címen Csokonai lírájával foglalkozik. Jancsó Béla: Irodalom és közélet (1973.); Dávid Gyula: Tolnai Lajos Marosvásárhelyen (1974.); Dávid Gyula—Mikó Imre: Petőfi Erdélyben (1973.); Kozma Dezső: Egy erdélyi novellista. Petelei István (1969.), Petőfi öröksége (1978.); Vita Zsigmond: Jókai Erdélyben (1975.) Antal Árpád—Farágó—József Szabó T. Attila: Kriza János. Három tanulmány (1971.); Antal Árpád: Szentiványi Mihály (1958.), A magyar irodalom a reformkorban és 1848—49-ben (1979.) stb.

A romániai magyar irodalom köréből: Kántor Lajos—Láng Gusztáv: A romániai magyar irodalom 1945—1970 (1971., 1973.); Sóni Pál: A romániai magyar irodalom története (1969.), Avantgarde sugárzás (1973.), Nagy István (1977.); Kántor Lajos: Utazás a gyökerek körül (1970.), K. Jakab Antal: A névmás éjszakája (1972.); Marosi Péter: Salamon Ernő (1969.); Varró János: Kós Károly, a szépiró (1973.); Izsák József: Asztalos István (1967.), Tamási Áron (1969.); Vita Zsigmond: Áprily Lajos (1973.); Tóth Sándor: Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről (1971.); Cs. Gyimesi Éva: Találkozás

az egyszerűvel (1978.) stb. Csehi Gyula és Dávid Gyula gondozásában egy irodalomkritikai antológia jelent meg 1972-ben Romániai magyar kritika 1919—1944 címen, Csehi Gyula: Klió és Kalliopé (1965.), valamint a Modern Kalliopé, vagy regény és valóság (1969) című munkáiban a huszadik század irodalmának elvi és módszertani kérdéseit, fordulóit vizsgálja. Balogh Edgár vezetésével folynak, sőt már be is fejeződtek a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon munkálatai is, mely az egész romániai magyar irodalmi, művészeti és tudományos élet eredményeit méri fel. Bízunk abban, hogy a közeljövőben Balogh Edgár felbecsülhetetlen vállalkozásának az eredménye is könyvespolcainkra kerül.

A romániai magyar néprajzoktatás felemás jellegére már utaltam, ám ennek ellenére a magyar néphagyományok kutatása ma valódi reneszánszát éli Romániában; jelentős gyűjtemények, tanulmányok, monográfiák láttak napvilágot az utóbbi három évtizedben, melyek elkalauzolnak a legtágabban értelmezett etnográfia mindegyik területére. Szervezettebb magyar néprajzi kutatások folynak a Kolozsvári Etnográfiai és Folklor Intézetben (a Babeş—Bolyai Tudományegyetem Filológiai Karához tartozik), a kolozsvári Zene-művészeti Főiskolán, az egyetemi magyar tanszéken és az 1967 óta Marosvásárúelyen is működő Népköltészeti Kutató Intézetben. De a társadalmi összefogás, az ún. diákgyűjtők is nemegyszer melepő eredményekkel gazdagították a romániai magyar néphagyomány ismeretét. A hivatásos kutatók tevékenységéről, csakúgy, mint az önkéntesekéről, csupán fozslányokban számolhatok be; a termés imponálóan szép, változatos és gazdag.

Mutatóban hadd álljon itt egy-kettő. Faragó József: Felszállott a páva — hagyománygyűjtemény (1951.), Moldvai csángó népdalok és népballadák — Jagamas Jánossal közösen (1954.), Aranyhajú testvérek — népmese-gyűjtemény (1964.), Jávorfa muzsika — népballadás kötet (1965.), Romániai magyar népdalok — Jagamassal közösen (1974.), Gyönyörű Bán Kata — régi magyar népballadák (1973.), A balladák földjén — tanulmánygyűjtemény (1978.), és az a több száz tanulmány és egy-két tucatnyi kötet, ami a keze alól került ki.

Kós Károly Népelet és néphagyomány (1972.) címen adta ki szaktanulmányait, A vargyasi festett bútor című monográfiájában (1972.) az erdővidéki bútorfestés hagyományait dolgozta fel; Szentimrei Judittal és Nagy Jenővel Kászoni székely népművészet (1972.) címen egy sajátos néprajzi táj művészetét tárta fel. Szilágysági magyar népművészet címen (1974.) szintén hárman adtak közre egy kötetet, és a legutóbb megjelent Tájak, falvak, hagyományok című vaskos kötetén kívül (1976.) számos tanulmány szerzője és a Népmesereti dolgozatok című sorozat egyik szerkesztője (a másik Faragó).

Nagy Jenő nemcsak nyelvészettel foglalkozik, hanem a néprajztudománynak is aktív művelője. Számos nyelvészeti (főleg nyelvjárástani) és néprajzi tanulmányán — a már említetteken — kívül utalhatok a néprajzi kiadványai közül a Torockói magyar népi öltözet (1958.), vagy A kalotaszegi magyar népi öltözet (1958.) címűekre. Részt vesz az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztésében is. Említsük meg Nagy Olga és Vőő Gabriella munkásságát is, közülük a Lüdérc sógort (népmese-gyűjtemény, 1969., Nagy Olga), vagy A mesemondó Jakab Istvánt, mely kettőjük gyűjteménye (1974.), a Hősök, csalókéák, ördögök című tudományos esszé a népmeséről (Nagy Olga, 1974.) és a sort még folytathatnók.

De ide kívánczik Olosz Katalin és Almási István gyűjteményes kötete, a Magyargyerőmonostori népköltészet (1969.) című kiadvány is, mely Kalotaszeg szellemi javait tárja az olvasó elé; Szabó T. Attila gondozásában a Haja,

haja virágom című, virágénekeket tartalmazó kötet (1970.), vagy Kallós Zoltán Balladák könyve (1971.), Szabó T. Attila szakavatott bevezető tanulmányával, Faragó József gondozásában Kriza János: Vadrózsák című balladagyűjteménye (1976.). Megemlíthetem Horváth István művelődéstörténeti falurajzát, a Magyarózdi toronyalját (1971.), a különböző megyei művelődési házak néprajzi és művelődéstörténeti kiadványait, az ún. diákgyűjtők munkáit (Balla Tamás gimn. tanuló magyardécei népmeseagyűjteménye: Fehér virág és Fehér virágszál 1970., vagy Albert Ernő sepsiszentgyörgyi tanár háromszéki balladagyűjteménye, a Háromszéki balladák 1973., diákjai közreműködésével látott napvilágot).

Utalnom kell Jagamas János neves romániai magyar népzene kutató munkásságára, aki a Fekete-Körös völgye, Kalotaszeg, Mezőség, a Nagyszamos és a Felső-Maros-mente, Udvarhely, Csík, Gyergyó, a gyimesi, moldvai és a hétfalusi csángók földjét barangolta be.

Nem jelentéktelen az a fordítói tevékenység sem, amelyet Faragó József indított el a 60-as évek elején. Mutatóban csak egyet-kettőt: Legszebb román népballadák (1961., Faragó gondozásában és bevezetőjével), Aranyhajú testvérek (népmesék, Faragó gondozásában 1962.), vagy V. András János és Domokos János szerkesztésében a Román népballadák és népdalok (1961.). Az eddig megjelent fordítások között a legjelentősebb Kiss Jenő és Faragó József háromkötetes munkája: a Bányka (válogatott balladák, 1962.), Novákékról szól az ének (román hősi balladák, 1969.) és a Bartókot is meghihletett kolindagyűjtemény, a Szarvasokká vált fiúk (1971.). Román tolmácsolásban is jelent meg egy-két magyar folklórányag, de számban ez messze elmarad az előbbtől (a magyar fordításoktól). Ezek közül a legkiemelkedőbb Grănescu Haralambie Balade populare maghiare din R. P. R. (Magyar Népballadák a Román Népköztársaságban) című könyve (1960.), és az ugyancsak Grănescu szerkesztésében megjelent Intrecerea florilor (Virágok vetélkedése) című antológia, mely romániai magyar, német, szerb, ukrán és bolgár balladákat mutat be a román olvasónak. A magyar–román népzenei kapcsolatok neves kutatói közül említjük meg Szenik Ilona, Almási István és Faragó József nevét, akiknek olyan elődjük van, mint Domokos Pál Péter.³

Nem érinthettem a romániai magyar művelődés mindegyik területét, de úgy vélem: ez a vázlatos áttekintés is érzékelteti az eredményeket, azt, hogy a romániai magyar szellemi élet jó kezekben van. Az itt említett és terjedelmi okokból szóba sem került nevek viselői írásaikkal, cikkeikkel jelen vannak a romániai magyar folyóiratokban, heti- és napilapokban és más időszakos kiadványokban. A Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeken kívül,⁴ mely jellegét és profilját tekintve a hungarológiai kutatások, a magyar–román kulturális kapcsolatok kutatásának eredményeit hivatott közvetíteni, más folyóiratok, hetilapok és időszakos kiadványok is közölnek terjedelmes, a romá-

³ Ezeknek az adatoknak is jó részét Illyés Elemérnek a nagyon tárgyilagosan és elfogultságtól mentesen megírt Erdély változása (München, 1976.) című könyvéből vettem át; a könyv értékelő ismertetését lásd a Hungarológiai Értesítő 1979/1. számában, Pomogáts Béla tollából.

⁴ Az elmúlt két évtized (1957–1977) válogatott bibliográfiáját lásd a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1976/2. számában, valamint az említett folyóiratok évi összegező bibliográfiai mellékletében. Ezeket kiegészítendő lásd még a Művelődés című havi szemle mellékletét, a Könyvtárt (Bukarest), valamint Kelemen Bélának a NYIRK-ről szóló értékelő összefoglalását a Korunk 1978/10-es számában.

niai magyar művelődés legkülönbözőbb területeit érintő cikkeket és tanulmányokat. Így az egyetemi folyóirat, a *Studia Universitatis Babeş–Bolyai* (szakonkénti füzetekben jelenik meg, a filológiai füzetében elég kevés magyar anyag van), az *Igaz Szó*, az *Utunk*, *A Hét*, a *Művelődés*, a *Korunk*, a *Tanügyi Újság*, az *Új Élet* stb. és a különböző napilapok, melyek csak kisebb, tudományos népszerűsítő és publicisztikai jellegű írásokat jelentethetnek meg területmi okokból. A kolozsvári *Korunk*, bár nem kizárólag nyelv- és irodalom — vagy néprajztudományi folyóirat, de kitűnő szerkesztői gárdája (főszerkesztője Gáll Ernő), igen gondosan kidolgozott tudományos stratégia birtokában időről időre bejárja a romániai magyar művelődés minden területét (beleértve a természettudományi és a műszaki gondolkodást is), és eredményeit számba véve, ablakot nyit a nagyvilág felé. A különböző súlypontú számai (szociológiai, közgazdasági, honismereti, filozófiai, művészet- és művelődéstörténeti, történettudományi, természettudományi, vagy nyelv- és irodalomtudományi, néprajzi stb. stb.) a legrangosabb szakfolyóirat szintjén tájékoztatják az olvasókat a romániai magyar és az egyetemes szellemi élet eredményeiről és útkereséseiről. A hagyományossá vált *Korunk-délelőttök*, melyek egy-egy jelentősebb romániai magyar alkotás megjelenését jelzik, és az ezeken elhangzó szakavatott méltatások, a legigényesebb értekezések színvonalán mozognak; az egyre örvendetesebb módon szaporodó évkönyvek (*Korunk*, *Utunk*, *A hét*) pedig színezik és árnyalják ezt a gazdag és változatosságában is egyenmű szellemiséget, melynek körképét egészen elnagyoltan próbáltam felvázolni.

8. Ami a távlatokat illeti, azokról a következőket mondhatom: az említett Nevelés- és Oktatásügyi törvény, valamint az 1980 februárjában megartott Nevelés- és Oktatásügyi Kongresszus 1990-ig terjedő hatálylyal meghatározta az iskolafejlesztési programot, mely az anyanyelvi oktatást is biztosítja. A nehézségek, az olykor-olykor megnyilvánuló bizalmatlanságok akadályozhatják, fékezhetik az anyanyelvi oktatás és a hungarológiai kutatások lendületét, megtorpanást idézhetnek elő a művelődési élet egyes területein, ám mozgalmasság és válságoktól szabdalt világunkban a kis és nagy népek, a nemzetek és nemzetiségek — ezek a bennünket összekötő hidak — csak a becsületes szótértés, az egymás iránti kölcsönös tisztelet és bizalom jegyében fejlődhetnek harmonikusan. Bízunk abban, hogy a meglévő hibák és nehézségek ellenére — legközelebbi kongresszusunkon is — a romániai magyar művelődési élet legalább ilyen biztatóan szép eredményeiről számolhatunk be, mint most. A sajnálatosan vázlatos körkép is azt tanúsítja, szellemi erőnkben nem lesz hiány.

Máté Jakab

Az ormánsági nyelvjárás Kodolányi prózájában

1. A Süllyedő világ következő sorai így rögzítik Kodolányi első benyomásait az ormánsági nyelvjárásról: „...gyönyörködöm találó kifejezéseikben, különös szavaikban, eddig sohasem sejtett nyelvük szépségében. Olyan lágy, olyan zenei és édes ez a nyelv, hogy még az apám tiszta, szabatos magyarságát is szegényesnek érzem mellette.”¹ S ugyanitt vall arról, hogy már húszéves korában az foglalkoztatta, „Nem lehetne-e az ormánsági nyelv felhasználásával új szint adni a magyar irodalmi stílusnak.”² S a Sötétségben, valamint az ezt követő többi ormánsági — főként vajszlói — tárgyú művek sorában valóban fontos stilisztikai, esztétikai szerep jut a dialektusnak. Mégis felmerül a kérdés: a fent idézett ifjúkori program megvalósult-e?

A téma — nyelvjárás és irodalom találkozása — már szinte az első Kodolányi-írások megjelenésével egyidejűleg hangot kapott a Magyar Nyelvőrben,³ mégis ötven évvel később, a Tüskés-monográfia megjelenése alkalmából tartott vitaülésen a szerző Kodolányi nyelvének vizsgálatát a szakirodalom egyik első számú adósságaként említhette meg.⁴

E művek stilisztikailag legszembeötlőbb vonása alighanem az, hogy élesen elválnak bennük a különböző nyelvi szintek. Az író az „irodalmi nyelvet” használja, szereplői pedig a társadalmi vagy táji hovatartozásuknak megfelelő nyelvi formációt, s ezek közül kétségtelenül legjelentősebb az ormánsági dialektus. Kodolányi szemmel láthatóan nem a nyelvjárásias beszéd illúziójának felkeltésére törekszik, hanem annak minél tökéletesebb reprodukciójára. Ez a tény könnyen megmagyarázható a műveit ihlető indulatokkal s a művek szándékolt hatásával. Számtalan idézettel bizonyíthatnánk, hogy az irodalom társadalmi hatékonyságát a valóságosnál jóval nagyobbban, közvetlenebbnek tudta, vagy legalábbis akarta: ehhez viszont az esztétikai-lélektani hitelességnél többre volt szüksége. Tüskés Tibornak az a megállapítása, hogy „Az élettények és a művek között itt szorosabb a kapocs, mint másoknál”⁵, nem csupán autobiográfiai értelemben érvényes. Saját bevallása szerint is egynémely figurájában „sokan magukra ismerhettek, s bármilyen fájdalmas legyen is ez a körülmény... mégis meg kell lennie. Mert... mindig az írónak van igaza, aki nem formálhat meg légueres térben lebegő ködalakokat, hanem azok közül a vér- és

¹ Kodolányi János: Süllyedő világ. Bp., Magvető, 1965. 151. oldal.

² Idézi Dr. Domokosné Dóka Etelka: Kodolányi János Doktori értekezés. Pécs, 1940. 84. oldal.

³ Balassa József: A nép nyelve az irodalomban. Nyr. 1925. 148—49.

⁴ Kodolányi János emlékezete. Pécs, 1975., 26. oldal. Különnyomat a Baranyai Művelődés 1975/3—4. számából.

⁵ Tüskés Tibor: Kodolányi János. Bp., Magvető, 1974., 5.

húsemberek közül választja ki hőseit, akik ebben a szomorú és mocskos életben körültecerolják.”⁶ Ez a valóság(túl)közelség teszi alkotáslélektani szempontból érthetővé s esztétikailag indokoltá azt, hogy Kodolányi nem elégedhetett meg a nyelvjárásiasság pusztá jelzésével.

2. Ahhoz, hogy tökéletesen visszaadhassa az ormánsági emberek beszédét, neki is tökéletesen kellett ismernie ezt a dialektust. Ismeri is — már a róla szóló első disszertáció szerzője, Domokosné Dóka Etelka is abszolút hallását dicséri⁷ —, de mégiscsak idegen nyelvként. Ez lehet egyik magyarázata a művek szigorú „kétnyelvűségének”, vagyis annak, hogy — szemben, mondjuk, Tamásival — a narratív részekbe a nyelvjárási beszéd színeiből, ízeiből nála szinte semmi sem szüremlik át. Ha akad is néhol az írói szövegben egy-két tájszó, ezek többnyire valódi, a köznyelvben ismeretlen fogalmat jelölő tájszók, mint pl. *bikla*, *kebél*, *vetettkapca*, *kusztora*, *pógár* (ez utóbbi esetben sem csak hangtani változatról van szó, ugyanis az ormánsági dialektusban „birtokos paraszt”-ot jelentett,⁸ tehát semmiképp sem helyettesíthető a köznyelvi „polgár”-ral), máskor dőlt betűs szedés emeli ki, különíti el az írói szövegtől az alkalmazott tájszót (pl.: *bumbékot* — Szép Zsuzska, 98. 1.⁹). S ha ehhez még hozzáveszünk néhány hangulatfestő szót (pl. *csevetelők*, *tapicskoltak*), nagyjából végére is értünk a felsorolásnak.

Persze, a tájnyelvi beszéd hangzásának tökéletes visszaadása a köznyelvre szabott helyesírás eszközeivel lehetetlen, hiszen az irodalmi szövegben a köznyelvi hangok nyelvjárási módosulása csak akkor jelölhető, ha már egy másik fonématarományba léptek át. Így az ormánsági dialektusból jelölhető pl. az *ö*-zés, az *l* kiesésének különböző változatai, a hiátusos alakok, palatalizációs és depalatalizációs jelenségek, a magán- és mássalhangzórövidülés, az intervokális helyzetű mássalhangzók nyúlása, a *j* hang affrikációja stb. A labiális hosszú *ā*-nak és a hosszú nyílt *ē*-nek betűkettőzéssel való jelölése is konvencionálisnak mondható, a szöveg olvasásában általában nem jelent zavaró tényezőt (pl. *haagatni*, *kee* = kell stb.). Semmiképp sincs mód viszont a nazoorális színezetű magánhangzók jelzésére; a középső nyelvállású magánhangzók helyén jelentkező diftongusoknak két teljes értékű hangként való jelölése pedig nehézkes, ezért ez nem is következetes, többnyire csak egytagú szavakban fordul elő ez a megoldás. Vagyis, mint láttuk, a tökéletes reprodukciónak is csak az illúziója teremthető meg.

Nyilván fárasztó is lehetett a nyelvjárási élőbeszéd írásos rögzítése, s ebből adódik, hogy első pillantásra is jónéhány következetlenséggel találkozhatunk. Ezek elsősorban a köznyelvben is lejátszódó asszimilációs, összeolvadásos jelenségek jelölésében (ill. nem jelölésében) tapasztalhatók. Ilyen ellentétes megoldásokra gondolok, mint pl. *megmaradtak* — *elatták*; *segélj* — *éjőn* (éljen); *menjön* — *mennyőn* stb. A köznyelvi jelölésmód mellett az szól, hogy a fonetikus írás semmilyen újabb információval nem szolgál a kiejtésre vonatkozóan, s ezért sokan olcsó fogásnak is tekintik, ellene viszont az hozható fel érvként, hogy az íráskép hangulata elütő lesz a dialektusos szöveg egészéhez viszonyítva,

⁶ Kodolányi János: Visszapillantó tükör. Bp., Magvető, 1968., 232.

⁷ Domokosné Dóka Etelka i. m. 5.

⁸ Kiss Géza — Keresztes Kálmán: Ormánsági szótár. Bp., Akadémiai, 1952., 441.

⁹ A példák az alábbi kiadásokból valók: Szép Zsuzska. Kisregények. Bp., Magvető, 1975. (a továbbiakban: Sz. Zs.) Pünkösdi dáridó. Elbeszélések. Magvető, 1973. (a továbbiakban: P. d.).

különösen akkor, ha a szóalakban már fel van tüntetve egy vagy több kiejtésbeli módosulás (a fenti szavak közül pl. ilyen a *menjön*). Mindkét eljárásra bőven találni példát Kodolányi prózájában, úgy tűnik azonban, hogy inkább a köznyelvi helyesíráshoz való hűség felé hajlik. A *t* végű igék felszólító módjában jelentkező hosszú *cs* hangot például mindig *ts* betűkapcsolattal jelöli, akkor is, ha az illető szót a köznyelvitől eltérő hangalakban rögzíti (pl. *merevétse, pusztét-suk, tóts*).

A változatok másik csoportjában már nem pusztán az íráskép különbözőségéről van szó, hanem a kiejtéséről is. Ezek egy részének oka magában a nyelvjárásban élő variánsoknak a léte. Az ebbe a kategóriába tartozó jelenségek nagyobb része az *l* hang kiesésével és nyújtó hatásával kapcsolatos. Ugyanis az „*l* hang kiesésével keletkezett hangcsoport értékű hosszú egyeshangzók jelentkezése az Ormánságban még azonos típuson belül sem fordul elő teljes következetességgel.”¹⁰ Nyilván ez a magyarázata az ilyen kettősségeknek: *sunnyogol* – *tudó* (= *tudol* = *tudsz*).

A középső nyelvállású magánhangzók helyén jelentkező kettőshangzók kérdését már említettük: általában is elmondható, hogy mértékkel alkalmazza az *ao*, *éé* féle átírást, olyankor pedig különösen kerüli, ha már pl. maga az *é* hang is a köznyelvitől való hangtani eltérést jelent, így az *-ti* képző *-ét* változatában.¹¹

A zöngésség szerinti részleges hasonulás jelölésével jobbra nem terheli az olvasót: *dógoztam, sirasd* stb. Jelöli viszont a *v* hangnak a köznyelvi kiejtésben ismeretlen zöngétlenedését: *kilencfenőbe*, ugyanígy a *d-n W nn* asszimilációt: *virgónnak, alunni*, de: *tudni, pörlekedni*.

Előfordul, hogy egy egész mondatban csupán a legmarkánsabb dialektizmust tünteti fel, de ez is elegendő ahhoz, hogy a nyelvjárásias beszéd hangulatát felkeltse: „... mikor adtál utoljára a *loajidnak?*” (Sz. Zs. 107.)

Észrevehetően nagyobb következetességgel ragaszkodik Kodolányi az ormánsági nyelvjárás morfológiai jellegzetességeihez. Szereplői beszédében gyakran feltűnnek a sajátos rövidüléssel alakok (*tom, tok, há* stb.), az *ütte, tevött*-féle múlt idejű, a *látí, essze*-típusú tárgyas ragozású igealakok. A kijelentő mód, jelen idő többes szám első személyének tárgyas ragozásában az egykori „aggyok” helyett már mindenütt „aggyunk” szerepel.¹² Az *öttün, vögyün* típusú múlt idejű, ill. felszólító módú igealakok¹³ azonban már nem találhatók meg a Kodolányi-szereplők nyelvében. A nyelvjárást nem ismerők számára ez lett volna a legfurcsább alaktani jelenség, a hiány oka azonban valószínűleg inkább az, hogy Vajszlón az író már aligha találkozott efféle igealakokkal.

A névszói személyragok és határozóragok is többnyire a hiteles alakban fordulnak elő, a változatok (főként a *-hoz, -ról, -tól, -ből* ragok esetében) jobbra a dialektusra jellemző variánsok. A *-nál* rag az Ormánságban nem illeszkedik, csak mély hangrendű változata van.¹⁴ Általában Kodolányinál is érvényesül ez

¹⁰ Temesi Mihály: Az ormánsági nyelvjárás hangcsoport értékű magánhangzóiról. A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei, 1969. 10.

¹¹ Vö.: *taneet*; Tomanóczy Jolán: Hírcs ormánsági község nyelvjárásának hangtana. Specimina Dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Elisabethinae Quinqueecclesiensis, Pécs, 1940. 31.

¹² Vö.: Kiss Géza: Ormánság. Bp., Sylvester Rt. kiadás, 1937., 250.; Tomanóczy i. m. 37.

¹³ Vö.: Kiss Géza i. m. 249.; Orm. Szótár, Bevezetés, XXV.

¹⁴ Vö.: Tomanóczy i. m. 12.; Kiss Géza i. m. 250; Orm. Szótár, Bevezetés, XXV.

a nyelvjárási sajátosság (pl. *kőművesökná, a zistenná*), bár előfordul illeszkedett formában is, de a kevésbé markáns és egyedi nyelvjárásiasságot, az *l* kiesését továbbra is jelöli: *embörné*.

A dialektusra jellemző képzők közül többször találkozhatunk a különböző gyakorító képzőkkel, és a köznyelvi *-ás, -és* helyén jelentkező *-at, -et* deverbális nomen-képzővel is (pl. *vetőzetkor*), valamint az egyalakú *-él (-ul, -ül)* képzővel (*gyógyél*). Példa akad a *-csa, -cse* diminutívumra is (*tejcse*),¹⁵ de az előzőekhez képest elég kevés.

A szereplők által használt szókincs zöme természetesen csak a hangtani módosulások miatt különbözik a köznyelvi változattól, vagy olyan hangátvetéses, protézishangot tartalmazó, a palato-veláris hangrendet a köznyelvivel szemben helyreállító, vagy éppen elhasonulásos alaki tájszó, melynek megértése, felismerése nem jelent nehézséget: *boncom, buborka, viher, vecseráru* stb. Nem kell nagyítóval vadászni a jelentésbeli vagy valódi tájszókra sem, de megítélésem szerint a szöveg olvashatóságát, világosságát ezek sem zavarják. Bárczi Géza ugyan a nyelvjárás irodalmi felhasználásáról írt útmutató tanulmányában negatív példaként említi Kodolányit, de nem a paraszttárgyú művekre, hanem az író történelmi regényeire hivatkozik.¹⁶ Legtöbbször a szövegkörnyezet teszi nyilvánvalóvá a szó jelentését: „Csak úgy *púzza* a vért” (P. d. 17); „*megvötte* a heptika” (P. d. 19). A hangulatfestő szavak még kevésbé szorulnak mankóra: „Mit *sunnyogol* te utánam?” (P. d. 58). Máskor a tájszó külön-külön felismerhető elemeiből deríthető ki a szemantikai végeredmény, mint pl. a *fönél, fölél* 'meg-, felgyógyul' szóban. Előfordul az is, hogy az író magyarázza meg egy szó jelentését: »Olyan ez a zsvány gazembör téntanyaló — mondogatta — mint a *pőjü*«. Pőjünek a pelét, ezt a jó fogú, ügyes, diórágó állatot nevezik” (Sz. Zs. 303). A Szép Zsuzska következő dialógusrészletéből pedig már előre kiderül a szónak — legalábbis alkalmi — jelentése: „Ejha, van ám ett *ibolya*, ni! — Igön szép *bumbékok*” (Sz. Zs. 55).

Lássunk néhány példát a mondattan körébe sorolható grammatikai jelenségek közül is! Ilyen pl. az *aki* névmási kötőszó használata *ami, amely* helyett. „Az a sok szép karperec, *akit* vett . . .” — (P. d. 67.) Egyeztetett alak a köznyelvi inkongruencia helyén: „a magik mamájuk” (P. d. 360), s néhány sajátos igevonzat: „beszélöd a fákat meg az állatokat” (Sz. Zs. 69); „Nem tok én *abba* sömmit” (Sz. Zs. 388). De hozhattunk volna példákat a Kiss Géza által említett szintaktikai jelenségek¹⁷ mindegyikére is (kihagyásos szerkesztés, hiányos mondatok, kötőszóelhagyás, kötőszóhalmozás, egyenes idézetek a szövegben, múltbeli események jelen idejű igealakokkal való meglevenítéssel elmondása stb.).

3. A fentiekből talán kiderül az is, hogy — bár Kodolányi szereplői a valóságos ormánsági dialektust beszélik — a nyelvjárási beszéd újratereztésének oka nem valami nyelvészkedő tudalékoskodás, hanem a nyelvi hitelességhez mint a szociológiai hitelesség egyik összetevőjéhez való ragaszkodás; s bár történelmi és mitikus regényei bizonyítják, milyen gazdag fantáziájú író, e művek szándékolt hatásához az is szükséges volt, hogy alakjait az olvasó ne az író képzeletéből született figuráknak tartsa, hanem valóságos emberek hú,

¹⁵ A képzőkre vonatkozóan vö.: Kiss G.: *uo*.

¹⁶ Bárczi Géza: *Nyelvjárás és irodalmi stílus*; in: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Bp., Gondolat, 1980., 395.

¹⁷ *Ormánsági Szótár, Bevezetés, XXVII—XXXVI.*

legfeljebb az „eredetnél is hasonlóbb” irodalmi képmásának. (Egyébként a névadás is igazolja, mennyire fontosnak tartotta Kodolányi, hogy a „minták” magukra ismerjenek: alakjait sokszor eredeti nevükön szerepelteti, de ha változtat is, a név hangzása, jellege, szerkezete változatlan marad.) Vagyis a valóság-hűségnek olyan fokára és módjára törekszik, mely a kísérleti regény módszerének következetes alkalmazását jelenti; arra azonban mindig ügyel, hogy a dialógusokba foglalt információ az olvasó számára se váljon érthetlenné.

A realista prózában a szereplők beszéde általában a jellemzés fontos eszköze, Kodolányinál pedig egy árnyalattal még inkább kitüntetett a szerepe. Jelzik ezt már a szereplők beszédére tett írói reflexiók is. Szükségszerű is, hogy így legyen, hiszen — bár a Kodolányi-művek cselekménydúsnak tűnnek, a szereplők lelki infernoja többnyire nem fizikai cselekvéseken keresztül tárul fel.

Előfordul, hogy már a nyelvi hovatarozás pusztja ténye is jellemez. Így pl. a Kántor József megdicsőülésében a családot nyelvjárásias, Heldmannt pedig „választékos” beszéde egyaránt minősíti, s egyúttal kölcsönös kontrasztul szolgálnak egymás nyelvhasználatához.

Láttuk, a narrációból hiányoznak a nyelvjárási elemek. Hiányoznak azonban — ahogy ezt Herczeg Gyula már kimutatta — a szabad függő beszédes részletekből is.¹⁸ Herczeg megállapításai nem szorulnak kiegészítésre, legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy itt valóban a kivételek is a szabályt erősítik. Figyeljük meg a következő két részletet a Kántor József megdicsőüléséből: „Mári néni, amikor a földügylet hírére meghallotta, majdnem összeesett. *Hát az a bolond embör! Hogy má mit nem tesz! S ki tudhati, mék hal meg előbb,* hátha ő [Mári néni] marad tovább életben, s ki visel akkor gondot rá, miből él, menjen el koldulni? *Hej, hej én édös jó atyám!*” (Sz. Zs. 232). Ha azonban jobban szemügyre vesszük ezt a részletet, kiderül, hogy eleinte csak a tipográfiai megoldás miatt látszik szabad függő beszédnek. A nyelvjárásias részletek ugyanis tulajdonképpen egyenes idézetek, s ahol a harmadik személy első helyettesít, egy pillanatnyi bizonytalanlankodás után mondat közben is átvált a köznyelvre (. . . *hátha ő . . .*).

Hasonló a helyzet másik példánknál is: „De Kistót Samu helyesebbnek tartotta így, hiszen rá is hivatkozni szokott Kántorné, hogy milyen gazdag, *csak ugy szöri a pénzt, azt se tudhati, mije van, osztán mégse akari ápolni őket, szegény beteg öregöket . . .*” (Sz. Zs. 300). Itt is azt látjuk, hogy citátumunk nyelvjárásias morfémiákat tartalmazó részének elején nem volt szükség személyváltásra, tehát tulajdonképpen kapcsolt egyenes beszédként indul, s csak később válik egyértelműen szabad függő beszéddé. Mindenesetre, még itt is inkább csak jelzett a nyelvjárásiaság, tagmondatonként egy-két morfémiára korlátozódik.

Úgy tűnik, hogy mikor mélyebben akarja megvilágítani szereplői pszichikumát, vagy pozitív érzelmeket akar velük szemben támasztani az olvasóban, azt szinte sosem bízza a dialektusos beszédre. A Szép Zsuzska egyik vezérmotívuma a látomás „az ég felhőin eljövő Krisztusról”. Amikor Punak Zsuzska képmutatását akarja érzékeltetni az író, a bibliai szöveg emelkedettségét a nyelvjárásba való átírás és a pongyola élőbeszéd fordulatai devalválják: „Néz-zétök a mezők lilomát, aszondi a Krisztus, azok nem szünnek-fonnak . . . Ti is, aszondi a Varga Jóska, olyan ékősek lehettök . . . ruhátok fényleni fog,

¹⁸ Herczeg Gyula: A magyar próza stílusformái, Tankönyvkiadó, 1979. 141—61.

mint a haó, aszondi, orcátok meg, mint a nap, s látítok eljönni az Urat az ég felhőjében” (Sz. Zs. 68). Két lappal odébb viszont ugyanez az evangéliumi részlet Szép Zsuzskának a tiszta szerelemről szőtt vágyait kísérve kenetes, hazug szóhalmazból látomássá válik: „Nézzétek a mezők liliumát — csengett a fülébe. — Az utolsó napon ruhátok fényleni fog mint a hó, arcotok, mint a nap . . . Látjátok eljönni az Urat az ég felhőjében . . .”

S elképzelte Lőrincz Lajost, nagy, fehér felhők között amint érte jön, s körös-körül láng- és füsttenger a világ” (Sz. Zs. 70). Ahhoz tehát, hogy a bibliai idézet pozitív emberi érzelmeket illusztrálhasson, nyelvilleg is meg kellett tisztulnia; vagyis a dialektus és a köznyelv szembenállása itt morális kontraszt hordozója.

4. Persze, az 1920-as években Vajszlón már régóta nem érintetlenek a nyelvjárást létrehívó és megtartó körülmények. A község központi helyzeténél fogva nyilván még inkább nyitott a modern élet hatásai előtt, mint a környező apróbb falvak, s ennek minden bizonnyal nyelvi következményei is voltak. A Kiss Géza által gyűjtött anyag az Ormánság kisebb községeiből való, mégis arra panaszkodik, hogy „. . . egy emberöltővel előbb én is sokkal gazdagabb kilátásokkal tudtam volna elvégezni ezt a munkát, s anyagom nem csekély részét nekem már majdnem a föld alól kellett előkaparnom”.¹⁹ A dialektus szókincsében, grammatikai rendszerében bekövetkezett változásokat az irodalmi mű nem érzékeltetheti, azt viszont igen, hogy a paraszti élet földrajzi és szociológiai zártságának bomlásával nagy számban hatoltak be lexikai elemek a városi életből, valamint a középosztály nyelvéből. S ennek a hatásnak a módos parasztság — Kodolányi hősei elsősorban innen verbuválódnak — még fokozottabban ki volt téve. A Börtön első soraiban éppen ezzel a kevert nyelvűséggel érzékelteti Varga János színlelt alázatosságba, udvariaskodásba bújtatott gőgjét: „—Tessék, uraim . . . tessék az én kis viskómba fáradni! . . . Ne zsenérozák magukat! Juli! Asszon! Hon vattok, rossebb az ezen vendéglátót” (Sz. Zs. 101). Különösen azáltal válik itt szembeötlővé a két nyelvi szint keveredése, hogy először éppen egy szalonnyelvi szó szerepel nyelvjárási hangalakban.

Legtöbbször azonban más funkciója is van az idegen szónak mint hogy jelenlétével tüntessen: alkalmazása gyakran a komikumnak, a gúnynak eszköze. Különösen a Börtön Varga Jánosának ábrázolásában jutnak fontos szerephez az elferdített, pontatlan hangalakban/s itt már nemcsak arról van szó, hogy az idegen szó is elszénvedi a dialektusra jellemző hangváltozásokat, hanem a szóalak teljes félreértéséről: „. . . le fogom vonni a *konzisztenciákat*” — Sz. Zs. 134) vagy helytelenül használt középosztálybeli, értelmiségi kölcsönszavak. Ez utóbbira legjobb példa Varga János kedvenc kifejezése, az *abszolút*. Ezek a kifejezések, amellet, hogy használójukat nevetségessé teszik, már a stílus szintjén megsemmisítik az „urak” iránt táplált megvetésének morális értékét.

Azonban az idegen szó és nyelvjárási közege nem mindig kontrasztjelenként állnak szemben egymással. Előfordul az is, hogy a szöveg eredendő durvaságát erősíti fel. Mikor Juli alábbi mondatában a XX. századi „műveltségzó” a nyelvjárási szavakkal frazeológiai egységgé összeforva jelenik meg, a lelki ürességnek olyan fokáról árulkodik, hogy egyetlen obszcén szó nélkül

¹⁹ Kiss Géza i. m. 247.

is már-már trágárnak hat: „... a nyavalya rángatna valcert rajtik!” (Sz. Zs. 125.)

Bár szerepe az előzőéhez jobbára hasonló, a biblikus frazeológia vegyítése a dialektussal elvileg és gyakorlatilag más problémákat vet fel, hiszen a vallással való kapcsolat nem új jelensége a paraszti életnek, s a Biblia nyelve is a magyar nyelvjárásokkal egy gyökerű, tehát kontrasztképzésre az idegen szavaknál kevésbé látszik alkalmasnak. Hogy a stílusellentét mégis létrejön, annak titka abban van, hogy mint mindenki számára könnyen felismerhető nyelvi klisék jelzik az őszinteség hiányát. Néhány kivételt nem tekintve mindig vénasszonyoknál jelentkeznek, farizeuskodásukat teszi stilisztikailag is láthatóvá. A komikus színezet forrása itt — a fentiekből következően — nem a szóhangulat, hanem eltérő hangulati tartalmú szövegrészek egymás mellé montírozása: „Hát! Ni az én uram se akari! Megmondtam neki szépön hogy így meg ugy, én má az Urnak élök, az Ur szentye akarok lenni, hogy má... Igaz, le vénmarházott, fejemhön ütte a fejkét, de hát, tod, Mári ezér szenvedni kee... Végezetül eltétetett az igazság koronája. Én biza kiszökök akár éjjel, ha ugy lesz...” (Sz. Zs. 69).

5. Kodolányi ormánsági tárgyú írásai családi konfliktusokra épülnek, melyeknek során a nemzedéki ellentétek játsszák a legjelentősebb szerepet. Így kézenfekvő lenne, hogy kihasználja azt a lehetőséget, melyet Bárczi Géza említ idézett tanulmányában: „Máskor az író a nemzedékek közti különbséget érzeti meg az idősebbek nyelvjárásiasabb, a fiatalok köznyelvből beszédével.”²⁰

Kodolányinál is előfordul egy-egy átmeneti típus, azonban nem nemzedéki, hanem a társadalmi ranglétrán elfoglalt közbülső helyzet kifejezője: a parasztság és az „úri” osztály között levő iparos és kereskedő réteg egy-egy képviselőjénél fordul elő, hogy a túlnyomó részt köznyelvi beszédben elszórtan néhány nyelvjárásiasabbra bukkanunk, mint pl. Zsigerits borbélynál a Kántor József megdicsőülésében: „... én csak azt mondom, hogy elmegy az az ember. El az. *Mer* az az izé nem vérhas, kérem, hanem fekélyek a hasában. A szesztől. Persze. Csak *aszondom* én, kérem, hogy jó lesz, ha végrendeletet ír, mert ez az *ü* föltámadása csak amolyan tessék-lássék. Rámegy az arra, akármilyen jól eresztették is el ide a *födre*” (Sz. Zs. 275).

Természetesen a nemzedéki ellentéteknek is tükröződniük kell valamilyen módon a szereplők nyelvhasználatában, de ez nem a nyelvjárási morfémák számának a különbségében mutatkozik meg, hanem egy-egy kitüntetett nyelvi elem — általában egy szó — egymással szembeállított nyelvjárási, ill. köznyelvi változatában. Korábban idéztem egy részletet a Szép Zsuzskából, melyben Lajos, a fiatalabb az *ibolya* szót használja, Szép Zsuzska pedig a *bumbékok*-at. Ugyanebben a kisregényben az írói szövegből értesülünk arról, hogy a legényt „kellemetlenül érintette a régi formátlan és csúf „rigya” szó (Sz. Zs. 56). A Börtönben Dezsőnek apjához intézett szemrehányása attól válik kegyetlenül gúnyossá, hogy ugyanazt a szót a köznyelvi után nyelvjárási alakban is megismétli: „De a lova, a *loaja*, az Istene az istállóban...” (Sz. Zs. 213). Dezső és apja között iskolázottságukban is különbség van: a fiú elvégzett néhány gimnáziumi osztályt. Azonban ez sem valami kevert nyelvtípusban nyilvánul meg, hanem abban, hogy Dezső már kétnyelvű. Megszokott környezetében a dialektust használja, az erdőtanácsossal viszont köznyelven beszél. A feltö-

²⁰ Bárczi Géza i. m. 395.

rekvő középparasztságra váró emberi és társadalmi zsákutcát jelképezi az a szomorú tudathasadás, mely Dezső átöltözését kíséri: hétköznapi ruháját levetve megpróbál egyéniséget is cserélni. Álmaiban a felemelkedés nyelvének, hagyományainak: gyökereinek megtagadásával egyenlő.

6. Láttuk, ha idegen nyelvi-stilisztikai elem keveredik a nyelvjárási szövegbe, az szinte mindig a komikumnak, a gúnynak eszköze. Mégis előfordul, hogy ilyenkor az ábrázolás humorossá, együttérzővé szelidül. Mindenekelőtt a Höndő János szerelme c. elbeszélésre gondolok. Befejezésül vizsgáljuk meg kissé részletesebben ezt az írást nyelvi szempontból. Bodnár György írja a következőket: „Máshol a stílusbravúr visz életet az írásba: Höndő János szerelme meglehetősen szokványos történet . . . , de a fő alak beszédében keveredő őszinte líra és tudákosság cselekmény nélkül is élénk tudja vetíteni a megírásra érdemes, csendes tragédiát.”²¹

Ami ezt az írást stilisztikai szempontból egyedivé teszi, az az, hogy Höndő János beszédében most nem egy másik nyelvváltozat keveredik a dialektussal, hanem az írott nyelvi stílus. Ezúttal azonban ez utóbbi képezi az alapszöveget, a tájnyelv pedig már csak ősréteggént van jelen.

A stílus alaprétege a főhős tragikomikus figurájának megfelelően hol csak a fogalmazás választékosságában mutatkozik meg (pl. „ . . . hányszor talált ott a késő éjszaka a könyv mellett . . . ”; „ . . . azt a hűvös atmoszférát nem érezheti, csak akkor, ha majd a tükörbe nézve látja azt az őszülő haját és a ráncokat a szeme körül . . . ”), hol pedig a szűkebb értelemben vett irodalmi stílus közhelyszerű, paródiaszámba menő fordulatainak a felhasználásában. Ezeket külön is igyekszik valamilyen stíluskontraszttal azonnal ellenpontosítani: „— Gyakorta találkozunk a kertek alján, úgy szép esteken, amikor a nyári szellők hordták a búzaszagot meg a hársvirág illatát, és hát . . . *izé*: bizony elmerengtünk úgy egymás vállán órákig.” Itt az „irodalmi” stílus összhangját a pongyola élőbeszéd egy fordulata zavarta meg, néhány sorral lejjebb pedig a triviális valóság tolakodik be kontrasztképpen:

„— Azért követtem el mindent, hogy művelődjek, és a házasság rózsaláncai ne váljanak terhére majdan . . . De hát . . .

A cigányok pengetni kezdték a húrokat, erősen esteledett, s odakint a hazatérő jószág kolompja kongott.

— Jönnek a marhák — pillantott fel élénken Höndő . . . ”

Mint látjuk, a hazatérő jószágról már az írói szövegből értesülünk, a narráció mégis fenntartja a lírai hangulatot. Tehát tulajdonképpen nem is a tényközlés, hanem annak tömör, tömönatos formája az, ami szembenáll a korábbi cikornyás szöveggel, jelezve, hogy Höndő János egy pillanatra kiesett szerepéből.

De nem csupán, és nem is elsősorban ilyen világosan egymás mellé állított kontrasztjelenségekkel jellemzi hőstét Kodolányi. A keserű, magányos parasztember beszédében a legkülönbözőbb nyelvi-stilisztikai rétegekhez tartozó kifejezések, szavak, szóalakok tűnnek fel: a régies, ünnepélyes, s ennél fogva könyv-ízű *gyakorta*, *majdan*, a művelt nyelvhasználatot (jelzőjével együtt inkább annak írott változatát) idéző idegen szó (*hűvös atmoszféra*) mellett találkozunk a pongyola köznyelvre s az ormánsági dialektusra egyaránt jellemző iktelen

²¹ Bodnár György: Kodolányi János elbeszélései. A Fellázadt gépek utószava. Bp., Magvető, 1961., 542.

ragozású ikes igékkel (*rendelkezek, elszomorodok*) s néhány nyelvjárási hangalakban előforduló szóval is (*mer, mink, köröszkülhúzta*). A dialektizmusok megjelenése Höndő János beszédében általában a figyelem lankadásának jele, mint pl. a következő részletben levő határozóragok esetében: „Mariska szeretett engem a tudományom nélkül is. Pusztán a szívemért. A becsületmér. Az egyenességemér”. Látjuk, az első rag még köznyelvi alakú, a következők azonban már nyelvjárási formában vannak. Máskor ugyanez a jelenség szintaktikai síkon ismétlődik meg: „Ahogy megállok úgy néha a sublát előtt, amelyen ott a Mariska képe, igen-igen homályos már, kopott, de én nem tudom, igen tisztel ifjú író úr, mintha még most is ott volna a szája körül az a kis mosolygás, akit a fotográfus kért . . .”

A fenti idézetben levő, a novellában többször is előforduló megszólítás („igen tisztelt ifjú író úr”) maga is megérdelmi a stílusbravúr minősítést. Amint elindítja vele Höndő János a társalgást, az olvasót rögtön egy levélkezdő formulára emlékezteti, melynek komikumát a szituáción kívül az *i-s* alliteráció is fokozza, ugyanakkor kínos pontossága a parasztember körülményességét, komótoságát is érzékelteti.

Azonban, ha az előzőekben felsorolt jelenségekre figyelve végigolvassuk az elbeszélést, azt vesszük észre, hogy az író eléggé mértéktartóan alkalmazza a hőse különségére utaló stíluselemeket, s ez nem csupán számukra, hanem minőségükre nézve is igaz. Ezzel éri el, hogy a főszereplő figurája nem harsány kacagást, hanem csupán együttérző mosolyt vált ki az olvasóból, s így aknázhat ki még egy stíluskontrasztot. Höndő János végső morális rangját ugyanis a nyelvjárásban beszélők kárörvendő csapatával való összehasonlítás adja meg: ebből a közönségességet, földhözragadt gonoszságot árasztó károgyásból válik véglegesen egyértelművé, hogy e külön figura beszéde több szimpla stílusparódiánál: mosolyfakasztó botlásaival együtt is valódi lelki és szellemi értékeket takar.

7. Láttuk tehát, hogy bármennyire magasztalja is Kodolányi az ormánsági nyelvjárás gazdagságát, kifejező erejét, írói gyakorlata azt mutatja, hogy esztétikai feladatok megvalósítására csak korlátozott mértékben tartja alkalmasnak.

A húsz évesen maga elé tűzött program megvalósítatlan maradt. Azzal ugyanis, hogy a dialektus csak a szereplők beszédében jelentkezik, s az elbeszélő részekben semmi nyomát nem találjuk, a nyelvjárást minden értékével együtt meghagyta eredeti tulajdonosai birtokában. Amiként családja ellen lázadva másutt is csak széthulló családokat talált, apja „tisztá, szabatos magyarságától” sem tudott szabadulni.

Szigethi Gábor Miklós

A szépség szomorúsága

Vonások Krúdy Gyula arcképéhez Az ecetfák pirulása kapcsán

Ha Szindbád alakjának tűnékenysége, megfoghatatlansága ellenére éltető közegének megsértése nélkül próbálunk minden hozzá vonzó elemet a novella belső világából leválasztani, a Peer Gynt-i csalódást éljük meg: „Hú mennyi burok van itt, töméntelen! | De hát a magját meg sohasem lelem?” Leválnak a

sorspéldázat, életút-összefoglalás értékű hagymaszimbólum rétegei, és a lehántás eredményeként nem tartunk kezünkben semmit. A Szindbád-történetek végigolvasása után feltéve magunknak a legspontánabb kérdést: Kicsoda Szindbád?, válaszképpen felsoroljuk szerepeit, tárgyi inkarnációit, jelmezeit, és az „Itt járt Szindbád, a hajós” nosztalgijával megszentelt színtereket. Ha egyetlen novella ismeretében kellene meghatározni mibenlétét, ismét őt jelentő helyszínekről, díszletekről, kellékekről beszélnénk, és megnevezésére nem lenne fogalom.

A Szindbád-novellák titkának megfejtésében segítségünkre lehet az alkotói módszert illetően a következő kiragadott idézet: „Parfóm- és könnyes, sós íze van a csóknak, amelyet valamely idegen hercegnő először nyújt át a férfiúnak, akivel a közbeeső állomáson való találkozást hosszú levelekben megbeszélték. Aztán továbbutaztak a postakocsival vagy a hajóval, egyik északra, másik dél felé, és a Vörös ökörben nem maradt más, mint egy elhagyott hajtű, amelyet később egy álmatlan utas megtalált, és a hajtűt forgatva szerette volna kitalálni a történetet a hajtű tulajdonosáról” (Vörös ökör). A megfogalmazás két irányban is felhasználható, egyrészt hogy Szindbád nincs, és nincsenek semmiféle történetei sem, ahogy az idegen hercegnő és a titokzatos szerelmi história sem létezik, másrészt az olyan tárgyakból való kiindulás, melyek jellegtelenek és bárkihez tartozhatók, szerepeket és gesztusokat kívánnak az ábrázolhatóság érdekében.

Amikor Szindbád alakjának rendkívüli törekenységét érzékeljük, lényegét ragadjuk meg: az egymásra rakódó egynemű maszk-rétegek közteseit kitöltő s magként is funkcionáló hangulat szerkezetet. Igen leegyszerűsítve és ismét idézve a Peer Gynt-i sémát, így hasonlíthatjuk össze a két alak rétegződését: Peer szerepeit valóságos történések, cselekedetek hitelesítik, vállalt maszkjai között az átmeneti, szerepváltó stádiumokban változás, fejlődés játszódik le, a hagymahéjak e törvényszerű folyamat különböző, megdermedt lélekstációit jelentik. Peer epikus hős, Szindbád a lírai gondolkodású, valóságviszonyú, szubjektív szemléletű alkotó hőse. E lírai attitűdmodell tartalmai ismétlődőek, a mag felé közeledve a hangsúlyosság a rendező elv, hisz Szindbád léte fejlődés nélküli, még nem fogalmi, csak hangulati állapot.

A Szindbád-novellák egyértelműen a líra műnemébe tartoznak, polifonikus hangszerelesűek. Nem önvallomások és önkifejezések olyan értelemben, mint a lírai vers, ezt a Szindbád-maszk szükségessége bizonyítja. Krúdy alak szerű lírát teremt. Mintegy lélekburkokat fejt le magáról, ezek az „üvegálarok” adják a ki nem mondás lehetőségét. A menekülő tudat rejtőzködéséből, újra és újra megkísérelt bebábozódásaiból születik meg a pillangó: a hangulat.

A kompozíció, a Krúdy általi elmesélés hogyanja nem más, mint a hangulat megkomponálása és illékonyágának szerkezetéhez kötése.

Az elemzendő novella háttérben nincs konkrét, pontosan leírható élményi valóság, történet, illetve, ha teljesen lecsupasztjuk a már megformált anyagot, s függetlenítjük a kész műtől, önmagában jelentéstelen, érdektelen eseménytörmeléket kapunk: Fanny háromszori ellátogatása a szülői házba, vallo-mása Szindbádnak gyermekkoráról, apró életképek az Arany lúdhöz címzett vendéglő udvarán. A szereplők csak a novella belső világában telítődnek jelentéssel, hisz arcnélküliek, személytelenek, egyediségüktől megfosztott attitűdök, maszkok. Talán csak az önálló vizuális és hangulati értékeket hordozó miliő idéződik fel bennünk a szövegkörnyezettől függetlenül is.

Krúdy számára az anyag művészi elrendezése a legfontosabb. Ez a művelet egy soha meg nem íródó, de lelkeségében, érzelmi pompájában szüntelenül újratereztető lírai vers lendületét, intenzitását tékozolva széjjel, a szenvedély pillanatban égése helyett egy „kamaradráma” lírai alakmaszkjain lobbannak a költő vallomáslángjának visszfényei. A tetetlen szerepformák köré — színpad (éjjeli mulatóhely, kolostor, budai kiskocsmá, kastély, elhagyott sétatny, reneszánsz korabeli ház, messzi nyárfasor, sikátor . . .), díszlet- (bolthajtás, kanyargó csigalépcső, régi hercegi címer, négylovas hintó, lefüggönyözött batár . . .) és kellékrendszer (antik, pirosló aranyból való amulett, tánccipő, fénylő koporsó, széles gallér-palást, korona, régi szelencék, ódon francia könyv . . .) épül, és színre lép a statisztéria (magzatgyilkos nők, szentéletű, idős lorették, vak zenész, hervadt népénekesnő, jámbor, középkori vésnők, sánta varrónó, öreg hercegi pár, tubákszíni öreguracska . . .). E dekoratív elemek sejtelmes egymásra vonatkozása, ellentéteikben is azonos lényegűsége, titkos és bensőséges kapcsolata kelti életre az alaksémákat.

A novella leginkább egy szötteshez hasonlítható: egyes számai felbonthatók, de a minták bonyolult összeszövöttsége miatt az egész hozzáférhetetlen az elemzés számára, mert nem valóságos, láthatatlan — s így felfejthetetlen — szálak tartják össze. A hasonlítottra fordítva: vizsgálhatók az alakmegjelenés szintjei, a felépülés mikéntje, a hangulat felkeltésének módja, megnevezhetők a ritmizáló elemek, s a hangulatiság részben fogalmi nyelvre tehető át.

Szindbád csak egy m a g a t a r t á s, e g y g e s z t u s: ezek jelenlétének formái. Megkülönböztetjük az alanyiság, ill. a tárgyiság szintjét, csupán nyelvi-stilisztikai szinten feltételezve az elbeszélői viszonyt a lírai attitűdhöz, hiszen az elbeszélő nem módosíthat, változtathat a magatartáson.

A tárgyiság a leírás szintje, az alanyiság a megnyilatkozása. Az elbeszélés tárgya: Szindbád ifjúkorának a leírása. Jelképi tartalmának foglalatáról képzet alakul ki, a hozzá tartozó tárgy, az „antik, pirosló aranyból való amulett” részben őt magát is jelenti: a szív nemességét, égő, hivalkodó aranyát, szerelem-szimbólumot. Szindbád alakjának egésze nem fogalmazható meg egyetlen jelképpé magasítva. A közvetetten őt illető tárgy, kellék, a tánccipő is tartalmára utal, nem szólva az abbé-szerepről, mely behelyettesíthető vele a teljes azonosulás feltételezése nélkül. Ezen a szinten nyilvánul meg Szindbádnak másképpen, cselekményszerűen meg nem jelenített magatartása, a nők lélektani reakcióinak mély ismerete: „Meglehetősen ismerte a női könnyeket, sóhajtasokat, kancsalításokat, de volt érzéke az őszinte gyűlölet és harag iránt, amely elhagyott nők szívében lakik. Ámbátor bölcs ember létére sohasem hitte el, hogy van olyan hölgy a világon, aki éjjel, álmatlanul, sőt szenvedélyesen óróra ábrándozik. Ah, mindig másra gondolnak a nők, midőn egyedül vannak!” Kibomlik az az életattitűd, mely a legteljesebb, legtartalmasabb megnevezése a szindbádi magatartásnak: a z á b r á n d o k b a n a z é l e t ú j r a a l k o t á s a („ . . . ábrándozott, magában kivont, összeadott, terveket koholt, csapdákat eszelt, regényes variációkat állított szobalányok vagy grófnék elragadására”). A fogalmivá változtatás legmagasabb foka ez. Párhuzamot lehet vonni Krúdy és lírai hőse között: Szindbád életalkotó magatartása és a költő lírai világteremtése, szubjektivitásának meghódított birodalma között, ahogy Nagy László mondta később: „Virág, nem is voltál, nem nyíltál, vérem a tanú, | én alkottalak téged, az én művem ez a tavasz” (Művem a tavasz).

Szindbád a megnyilvánulás szintjén: s z ó — reflektáló, ill. reflexióból furcsa dialógusba bomló szó — és m o z d u l a t. Reflexiói általánosítások,

egy sokat tapasztalt férfi bölcsességei: „Ah, mindig másra gondolnak a nők, midőn egyedül vannak”; „Szegényke, elégedetlen vagy, boldogtalan vagy, szomorú vagy?”; „Nincs annak semmi különösebb oka, hogy a férfiak eltávoznak”; „Óh, csak addig lehettek büszkék, míg férfiak járnak körülöttetek”; „Nem tudok élni.” A dialógus különösége a két lírai maszk dialogizált szövegében, egyenrangúságában, párhuzamosságában, az egyetlen tudaton belül zajló lírai monológ belső folyamatosságában van.

Reflexióin, szavain kívül elsősorban mozdulataiban nyilatkozik meg Szindbád: „Szindbád ekkor alaposan *szemügyre vette* a házat”; „És halála után egy őszi napon *visszatért* a házba, a csendes Vízivárosba” (ez a metamorfózis, mely nem változtatja meg a meghatározott attitűdöt, szinte észrevétlen!); „Nem sokáig kellett *várakoznia*”; „Szindbád, a halott arra a helyre *ült*, ahol egykor az öreg francia úr *üldögélhetett*”; „Egy szél hajtotta levél hátán a közelébe *lopódzott*, és halkán a fülébe kezdett *susogni*”; „— *felelt* nagyon gyöngéden Szindbád”; „Szindbád alattomosan *nevetett*”; „— *morgott* a szellem”.

Szindbád alakjának építése azon a ponton vált át tárgyi szintről alanyira, ahol az elbeszélés a jelenidejűség élményét nyitja meg szemléletünk számára: „Fanny a rozsdás vasrácsú emeletre mutatott . . .” A maszkformálás mikéntjének megragadható fázisváltásához jutottunk. A leírás szintjén teremtődött meg Szindbád alakjának fokozott hangulati sejtelmessége, sugárzása, telítettsége. Alanyként önállósulva csak az elbeszélőtől függetlenedik időben, nem merítheti önmagából az életet.

Fanny alakösszetevőinek és megjelenéssíkjainak jelzése: tárgyi szinten Szindbád kizárólagosan nőre irányuló attitűdjének tárgyaként és reakcióinak kiváltójaként a legelvonatkozottabb asszonyi szimbólum alakját ölti magára: „feketehajú Mária egy szentoroszországi kolostorban”. Alanyi szinten szava belső monológok formájában fejeződik ki, reflexiói párbeszéddé oldódnak. Szó- és mozdulatbeli megnyilvánulásai szorosan összefonódnak: „Ott születtem, Szindbád, ezelőtt harminchat esztendővel”; „Midőn először boldogtalan voltam — sok esztendővel ezelőtt —, az ösztönöm idevezetett a régi házba”; „Fanny *jött*”; „Nagyon szomorú vagyok, mert mindenki elhagyott, mert egyedül vagyok — *sóhajtott* magában az asszony”; „Hisz éppen ez sérti büszkeségemet”; „Hagyjon békét, Szindbád, az ostobaságaival — *szólt* az asszony, *elhessegette* magától az árnyékot”; „Furcsa — *sóhajtott* az aranyművesné —, a férfiak szépsége nem olyan mulandó, mint a mienké, asszonyoké”; „*Megigazította* a kalapját”.

Az aranyművesné alanyiségében gazdagabb és aktívabb, mint Szindbád, tárgyiségének képi megvalósulását viszont Szindbád teremti meg. Szindbádnak nincsenek monológjai, csak idézőjeles, kiemelt feltárulkozásai, ha lehetne belső monológja, akkor nem novellák íródnának Krúdy által, hanem versek, hiszen akkor gondolatilag megragadható lenne a valóság.

A lírai prózában a ritmus rendező, komponáló, hangoló elve érvényesül. Nyelvi-stilisztikai szinten a szó, ill. a szókapcsolat a ritmizáló funkcióval bíró legkisebb jelentéses elem. Lírai ritmus figyelhető meg az alakok attitűdépítésének, a tárgyi és a képi világ szerveződésének szintjén is: a novella „dallamvonalá” is visszatérő jellegű.

A novella kezdetén életbölcesség, aforisztikusság köntösében mutatkozik az egykori szindbádi attitűd, amely visszautal a jelen pillanatig sorjázó és egymásra rétegződve jelentéssé fokozódó lírai m a s z k o r o z a t r a, melynek folytonosságában új magatartás nem alakulhat ki, hiszen Szindbád jelenlétének h e l y s z í n s o r o z a t a sem változik, csak árnyalódik.

A hangulatot, a hiányzó mag pótlását, a tárgyi világ képi látványosságainak ismétlődése szüli. Az alakok lesznek a miliő benyomásgallatainak gyűjtőpontjaivá. A színpad, díszlet- és kellékrendszer darabjai mind-mind üzenő töredékek, amelyek megkövült, beléjük ivódott szépségeket rejtenek, az enyészet, a múlandóság poézise lengi be őket.

Az alakmaszkok szemfényvesztése: magukhoz vonzzák a helyszínek és a dekoráció regényes variációit, és tartalmatlanságuknál fogva e képi-tárgyi megvalósulások katalizátorai lesznek. A hangulat a novellában minden pillanatban születő, állandóan teremtődő, változó intenzitású, mivel nem lírai versként, pillanatnyiságra koncentráltan keletkezik, hanem helyszínekre osztódik el, így sűrűsödési és ritkulási hullámai erőteret hoznak létre. Három — születőből formálódó — látvány- és hangélmény árasztja el a mű szövetét visszatéréseivel: *Madonna-kép, Mária-ének, hegedűhang*.

A Madonna-kép a szindbádi életattitűdnek, az ábrándozás életalkotásának képpé rendeződése: „az aranyművesné alakja, széles gallér-palástban, koronával a fején, mint a feketehajú *Mária* egy szentoroszoszországi kolostorban”; „... a *Szűz* ily alakban mutatkozhatott a jámbor középkori vésnök tekintete előtt”. A *Mária-ének* a hajdani szerelem térkulisszá mögül szűrődik ki, elshanozó érintések muzsikájaként: „a toronyzene alatt ... hátúlról megszoríthatta a Fanny karját, miközben régi magyar *Mária-ének* hangzott a toronyból”. A hegedűhangban az aranyművesnének az öreg franciától ellesett életreceptje szólal meg: „oly halkán kell élni, mintha a világ zajgásából sohase hallanék egyebet, mint egy kis hegedű hangját egy csöndes emeletről ...”.

A „történet” ismételt lejátszása — valamely meg nem fogalmazható lényeg újra-megkísértése — során a felsejlő képek mint titok- és tartalomhordozók bukkanak fel: „... régi arannyal hímezett ruhájában, Stuart *Máriaként* megpillantotta”; „... a szeretők ... az orgonazúgásban üdén és ifjan, piros frakkban vagy a zenész fehér mellényében lengenek”.

Az alaklétiség teljes kifoszthatósága ellenére megmaradnak az emberi létezés, megnyilatkozás stilizálható tartományai, vagyis minden, ami a szereplőkről leválasztható, és nélkülük, illetve velük tovább él a világban: elhullajtott jelmezek, az életjáték kellékei, testükről-lelkükről leváló mosolyok, sóhajtások, könnyek. Ebből az ember nélküli tárgyi világból a halál üzen, érzékelhetővé válik a s z é p s é g s z o m o r ú s ú g a.

A novellában élénk varázsolt valóság állapotát, hangulati tartalmát a *piros gyász* formulája jelezheti a legáltalánosabban. Már a kezdősorok is a piros arany és a fekete szín egymásra vonatkozását, ill. szembenállását exponálják. Mindkét hívó szín tárgyakat, ugyanolyan hatású árnyalatokat, önmagának más és más tárgyakhoz kötődését fűzi fel az ismétlődések fonalára.

A cím állapotmegnevezésének (Az ecetfák pirulása) szinonimája a piros fejű kakas merengése, a halott szeretők piros frakkos feltámadása, Fanny piros ablakú ábrándkastélya, ikon-Mária bíborpalástja, a vörösborral írt szerelmi vallomás. Az asszociációs holdudvar újrafogalmazásai: ecetfák életalkonyi elvérezése, asszonyok ősze, ecetfák várapozása, asszonyok őszre ítéltsége, megadása, halál előtti díszbe bomlása. A piros fejű kakas vigyázása egy Csipkerózsza-álomba bűvölt világban a szindbádi attitűd metaforája: lírai meditáció a fogalomtalanság szubjektív terében „életről, halálról, nőkről és egyéb szomorúságokról”.

Papp Mária

A hangtani kutatások újabb eredményei és alkalmazási lehetőségeik a közoktatásban

A XX. századi nyelvtudomány történetének első átütő erejű és jelentős hatású elmélete, Saussure-é — mint ismeretes — élesen különválasztotta a nyelv vizsgálatának két lehetséges aspektusát: a nyelv rendszerének, illetőleg a nyelvhasználatnak mint a nyelvi jel adott mivolta módjának az elemzését. Ez az elkülönítés jól követhetően érvényesült a hangtanban is, és a szemléletnek megfelelően, valamint a módszertani szükségletekből adódóan is, két fő kutatási területet teremtett a hangtanban. Határvonalaik meghúzásának történeti folyamatában a 'hangtan' nevű diszciplínán belül különvált a fonetika és a fonológia.

Jóllehet egyik sem tekinthette magát önállóan abban az értelemben, hogy tárgyválasztásában és következtetéseiben függetlenedhetett volna a másiktól, mindegyik saját eszköztárral dolgozott, és dolgozik ma is. Legalábbis addig a pontig, amelyen túl a beszédkutatás új horizontot nyit a jövőnek a közlés folyamatszabályozási stratégiájának vizsgálatával, amelyben a két terület — több mint fél évszázad után — ismét szükségszerűen egybeolvad. A közelmúlt eredményeinek áttekintésében azonban mindenképpen meg kell maradnunk a ma már szilárdnak tekinthető megállapításoknál, és ez azt jelenti, hogy fölmérésükben a fonetikát és a fonológiát célravezető lesz külön-külön szemügyre venni.

I. A fonológia kialakulása a fonéma fogalmának tisztázása körül bontakozott ki. Nélkülözhetetlenül szükségessé vált ugyanis, hogy a nyelvész tudja, mi az az absztrakt összetevő, amellyel a beszédesemény összerosódó folyamatának elemi pontjain mint állandó tényezővel ismét és ismét találkozunk, amely mindig ugyanaz, bármely eltérő változatában valósul is meg, röviden: hogyan írható le a nyelvi jelnek az a típusa, amelyet a közlés tényeit tekintve nem oszthatunk tovább önállóan megjelenő további egységekre.

Erre a kérdésre az 1928 és 1932 között Hágában, Prágában és Amszterdamban tartott nyelvészkongresszusok adták meg a lényegi választ, a fonéma fogalmának — persze csak egyfajta — meghatározásával. A meghatározás idő teltevel bővült és módosult: voltak, akik az osztálylogika eljárásainak felhasználásával finomítottak rajta (mint Twaddell és lényegében Bloomfield), és voltak, akik egyes nyelvek fonémaállományának leírásakor találtak rá olyan ismérveire, amelyek elméletileg elengedhetetlennek bizonyultak (így mindenekelőtt Trubetzkoy és később Pike). És noha még tisztázatlan maradt, mi egész pontosan egy ejtett és elhangzó elemi beszédesemény (a beszédhang) és az alapul szolgáló elvont entitás (a fonéma) viszonya egymáshoz, egy fontos kérdés már eldőlt. Nevezetesen az, hogy a fonéma fogalmára a nyelvésznek ugyan-

úgy szüksége van, mint a grammatikai kategóriákra vagy a szótári szó fogalmára, ha a nyelvnek a közlési folyamatokban való működését meg akarja érteni.

Igaz, a nyelvész igényeiből nem következnek közvetlenül az anyanyelv-oktatás — vagyis ami gyakorlatilag egyet jelent ezzel, az anyanyelvét tudatosan használó egyén — igényei. Ám az anyanyelv elsajátításának és oktatásának funkcionális szempontjai amellet szólnak, hogy az iskolai munkában sem lehet lemondani a fonéma fogalmának megtanításáról. Az indok kettős. Egyrészt mindaddig, amíg a helyesírásban érvényesülnek etimológiai elvek is — és a magyar helyesírásban igen bőven érvényesülnek —, a szótövek és szóelemek helyes azonosításának érdekében tisztában kell lennie a diáknak, miben és mitől különbözik két elem. Ehhez máris a fonéma mibenlétének ismeretére van szüksége. Másfelől, és ez talán a lényegesebb érv, ha vannak a nyelvben olyan nyelvtani kategóriák, illetőleg funkciók, amelyek egyetlen fonémához kötődnek (l. például a felszólító mód, a többes szám vagy a múlt idő esetét), és továbbá ezek a kategóriák és funkciók egy adott fonémának eltérő beszédhang-megvalósításaiban jelennek meg a folyamatos közlésben vagy akár írásban, akkor a tanár nem boldogulhat a fonéma fogalmának megértetése nélkül. Ha mégis, akkor azonban ezt nem a lényegre való rálátás és rálátatás teszi. Ez a fajta földhözragadtan gyakorlatias érvelés természetszerűleg nem az egyetlen lehetséges alátámasztása annak, amit rögtön javasolni fogok, de talán elég hatásos ahhoz, hogy — az ott előadott további érvekre is hivatkozva — csatlakozzam Papp Ferenc 1973-ban előadott javaslatához. Az anyanyelvoktatás kezdő szakaszában tanítani kellene a fonéma — talán az oktatásban jobban használható megjelöléssel: 'hang-elem' — és a beszédhang fogalmát.

(Tekintettel az ezzel kapcsolatos heves ellenzésre, amely nemcsak hogy várható, hanem — hangerővel fel is harsant, helyénvalónak látszik a következő megjegyzés. Az ellenvetés, ami elhangzott és ami várható, abból indul ki, hogy az absztrakciós készség a felnőttek körében is alacsonyabb fokú annál, hogysem elvárható lenne a beszédhang ↔ fonéma elkülönítésének megtétele. Ez a benyomás azonban érzéksalódáson alapszik. A szám, egész pontosan a pozitív egész számok fogalmának Peano-féle elmélete, amely halmazelméleti alapon magyarázza meg, hogyan alakul ki például a *három* vagy bármely más természetes pozitív egész szám fogalma, arra mutat, hogy az ember agya lenyűgözően bonyolult műveletet végez el saját számsor-fogalmának megteremtésekor. Magát a folyamatot — más elvont entitások elsajátításával kapcsolatosan — a lélektan, leginkább pedig Piaget és munkatársai a gyermek fogalmi fejlődésének elemzésével elég részletesen leírták. Legjobb tudomásom szerint pedig ma minden olyan kisgyerektől, akit fölvesznek az általános iskola első osztályába, elvárják, hogy legyen számfogalma, és olyan egyszerű műveleteket, mint összehasonlítás, a hatnál nem nagyobb természetes egész számok körében nagyobb nehézség nélkül el tudjon végezni.)

A fonológia fejlődése — noha számottevő részletek maradtak még hosszú időre tisztázatlanok — nem állt meg a fonéma fogalmának megteremtésénél, hanem két irányban is továbbhaladt.

Az egyik kutatási irány a fonéma és a fonémarendszer leírásának kérdései felé fordult. Valamely adott nyelv egy bizonyos fonémájának leírását célszerű-

nek tűnt aszerint elvégezni, hogy abban milyen lényeges ejtési, hangzási, illetőleg észlelési tények vannak együtt, amelyek föltétlenül szükségesek, hogy a beszédesemény egy elemi szakaszát e fonéma megjelenítőjének tekintsük. A metódust a matematikából, közelebbről a valószínűségszámításból vették. A bináris döntések elvének kölcsönvétele a fonológiában megteremtette azt a leírási módot, amelyet a leggyakrabban a 'jakobsoni binarizmus' néven tartunk számon. A lényege ennek az, hogy meg kell keresni mindenekelőtt azokat a fent említett tulajdonságokat, amelyeket az illető nyelv a maga fonéma-rendszerének, illetőleg fonémaállományának a létrehozásához felhasznál. Ezt követően a kutatónak az a dolga, hogy megállapítsa, egy adott fonémát a tulajdonságok halmazának hány és melyik eleme jellemzi. Ha mármost listára vesszük a felhasznált tulajdonságokat, amelyeket 'jegyeknek' nevezünk el, akkor az adott fonémát a jegyek nevei elé tett +, illetőleg — jelekkel ellátva, azt ilyen jegyek nyalábjaiként meghatározásszerűen ábrázolhatjuk. Így minden fonéma egy kényelmes matematikai objektumban, úgynevezett mátrixban írható le. Ha megfelelő rendben egymás mellé helyezzük az adott nyelv fonémáit, akkor a + és a — jelek közötti azonosságai és különbségeik leolvasásával megállapíthatjuk, melyek esnek egymáshoz rendszertanilag közelebb, s melyek vannak távolibb rokonságban. (A magyarra ezt az ábrázolási módot először Szépe György végezte el 1969-ben, utána — más összetevőkkel és némileg eltérő formában — más kutatók is.) Amikor most azt javaslom, hogy *n y e l v t a n o k t a t á s u n k h a s z n á l j a f e l a f o n é m a r e n d s z e r l e í r á s á n a k e z t a f o r m á j á t*, akkor nemcsak arra hivatkozom, hogy ez egyszerűbbnek és áttekinthetőbbnek tetszik, mint az a változat, hogy az ejtés helye és módja szerint minden egyes elemet külön kell meghatároztatnunk a diákkal (ami körülményesebbnek látszik), hanem arra is, hogy egy ilyen mátrixos elrendezés megkönnyíti az igazodás eseteinek a jobb megértését és megértetését is. (Tapasztalatok hiányában arra vonatkozólag sajnos semmit nem tudok mondani, hogy itt csak a középfokú oktatás jöhet-e számításba, vagy ez az egyszerű, kétdimenziós séma valamilyen oldott, játékos formában már az általános iskola felsőbb osztályaiban is alkalmazásra található.)

A transzformációs generatív grammatika keretében, de annak egyéb részterületeihez viszonyítva későbbben kialakult generatív fonológia a binarizmus elvét sajátos irányban vitte tovább. Sajátos módon, elfogadva a disztinkatív jegyeket olyan alapvető entitásoknak, amelyek nyalábjaiból sorozatok építhetők ki a nyelv „alsóbb szintjein”, a sorozatokat, és bennük a megkülönböztető jegyeket — szerintem hibásan — közvetlenül a morfémák szintjéhez kapcsolta. Ennélfogva a nyelvi rendszer felépítéséből a fonémák észrevétlenül eltűntek. Mindez a generatív fonológia elvét kiteljesítő jelentős művek, Chomsky és Halle, illetőleg Postal reprezentatív munkáinak 1968-as megjelenésével alakult így. Lassú, de igen alapos munka vette ekkor kezdetét, amelynek az eredménye számos, gyakorlatias megfontoláson és főleg az anyanyelv elsajátításának törvényszerűségein alapuló olyan érv felsorakoztatása volt, amelyek a fonéma önálló lételméleti státusának megítélése mellett szóltak. E szűk, mégis fontos részterületeken a védelmi hadművelet a hetvenes évek elején indult meg, s mindmáig tart. Hadd említsem meg, hogy a generatív fonológia — legalábbis legkorábbi szakaszának — bírálatában a legsúlyosabb kritikái megjegyzések (így Derwingé, N. V. Smithé és másoké) arra vonatkoztak, hogy az ott leírt szabályok iszonyatosan bonyolultak, s minden az ellen szól, hogy a nyelvet használó egyén elméje valóban ezek szerint a szabályok szerint

működjék. Mindazonáltal nem az a benyomásom, hogy a generatív fonológiából az anyanyelvi oktatás semmit ne tudna felhasználni. Konkrét javaslat helyett azonban a kérdést szeretném a generatív fonológia leghivatottabb magyar mesterének, Szépe Györgynek a hatáskörébe utalni.

A fonológia tárgyválasztása nem merült ki a „fonemikában”, a fonéma kutatásában. Itt két fontos részterületet kell megemlíteni. Egyfelől az úgynevezett frázisok szintjének a fonológiáját, másrészt pedig a szövegfonológia territóriumát. Természetesen annak a kutatása irányzatoktól függetlenül folyt, hogy az egy elemnél nagyobb, egységes és összefüggő ejtési szakaszokra milyen saját jellemzők vannak használatban, és például a mondatmodalitásokat elkülönítő hanglejtésalakzatokat a fonológia megjelenése előtt is pontosan ismerték. De az ilyen, szegmentumok fölötti, azaz szupraszegmentális tényezők feldolgozásához ugyanúgy szükségessé váltak a fonológiában az elemi egységekre már kidolgozott absztrakt rendszerkeretek, ahogy a beszédhang ↔ fonéma elkülönítésében szükség volt rájuk. Noha mindmáig kevés számú olyan elméleti leírás van, amely az úgynevezett szupraszegmentális tényezők rendszerezésével, fogalmi analízisével, egyszóval fonológiájával foglalkozna, néhány dolgot egészen biztosan tudunk. Ilyenek: ezeknek az összetevőknek a körében is léteznek a fonéma szintjének megfelelő entitások, például a hanglejtéstényezők között ilyenek az ‘intonémák’, amelyek bizonyos nyelvekben szójelentéseket, másutt — mint a magyarban — mondatmodalitásokat különböztetnek meg; az intonémák grammatikai és általában kommunikatív szerkezetekhez kapcsolódnak, és ezek alakításában fejtik ki működésüket; az imént említett funkciójuk jól elkülöníthető és elkülönítendő „a nyelvrendszeren kívüli” közléstartalmak közvetítésében játszott szerepüktől (például érzelmi állapotok jelzésétől), amely utóbbiak nem szüntetik meg a nyelvi feladatokat ellátó alakzatok működését a közlésben, hanem kiegészítik azt; nagyjából mégiscsak meg tudjuk mondani, mik ezek a tényezők: hanglejtésformák, hangerő-tényezők, időzítési minták, szünet és junktura. Az itt mondottakból nagyon kézenfekvő javaslat adódik. Lehetséges és ésszerű volna a szupraszegmentális tényezők rendszerét is azon az elven megismertetni a diákokkal, amely a beszédhang ↔ fonéma elkülönítésnek is alapjául szolgált, vagyis mint absztrakt rendszert eléljük tární.

Ami a szövegfonológiát illeti, meglehetősen a kezdetek kezdetén vagyunk, és a témakör kibontakoztatása talán nem is várható addig, amíg a szövegnyelvészet [= textlingvisztika] eredményei és kérdésseltevésői nem hatják át jobban a hangtani kutatásokat. Érdekes és örvendetes megjegyezni azonban, hogy Magyarországon több kutató is élenjáró gondolatmenetekkel állt elő, sőt kísérlet történt az itt szóba jövő tényezők, mint tagolási módok, ‘szupraszupraszegmentális tényezők’ módszeres áttekintésére (Wacha Imre révén). Ezen a téren azonban még nem látom érettnek a helyzetet arra, hogy oktatási anyagként kezeljünk kísérletileg és/vagy teoretikus elemzésben igazolt megállapításokat. Amit ezzel kapcsolatosan ajánlani lehet, hogy a nyelvtanórákon ne maradjon említés nélkül a tanultakon kívüli tényezők megléte.

Az újabb fonológiai fejlemények eddigi sorravételével korántsem merítettük ki az új megállapítások vagy különösképpen a kísérleti gondolatmenetek

teljes állományát. Az elmaradtak közül egyetlenegyét azonban feltétlenül meg kell említeni, akkor is, ha ma nincs alkalmas állapotban arra, hogy része legyen az iskolai anyanyelvi oktatásnak.

Arról van szó, hogy a hangtan a maga rendszertani kérdéseit mind a fonetikában, mind pedig a fonológiában állóképszerűen kezelte. Voltak jelentős figyelmeztetések, amelyek e szemlélet megváltoztatására ihlethették volna a hangtan munkásait. Egy dinamikus aspektusú beszédkutatás megjelenése mégis a hetvenes évek legelejéig váratott magára, és eléggé bizonytalan lépésekkel indult meg. A szemléletmódosulás lényege a következő. Egy bizonyos határon túl nincs értelme tovább azt vizsgálni, hogy egy bizonyos beszédjelenység milyen fiziológiai-akusztikai-észlelési sajátságokat mutat. Minél többet vizsgálunk meg egyetlen típusból, annál nagyobb zavarba kerülünk az adatok szórásképeire tekintve, leginkább amiatt, hogy igen széles felületű átfedések vannak egymáshoz nem is közel eső elemi típusok megvalósulásai, illetve az ezekből nyert adathalmazok között. Nem fogjuk jobban ismerni a beszédet attól, ha ezeket az átfedéseket mégoly nagy számú és mégoly pontosan elemzett mérésekkel még részletesebben tárjuk föl. Sokkal inkább arra van szükség, hogy beeléassunk, milyen tényezők és milyen körülmények között vezetnek eltérő típusok ejtésbeli egybeeséséhez, illetőleg — tárgítva a kérdést — milyen függvényekben írható le az ejtési tényezők alakulása, ha a beszéd folyamatát tekintjük, két egymást követő elemnél hosszabb szakaszon. Úgy tudom, Merlingen 1973-ban írt tanulmánya előtt nem volt olyan megnyilatkozás, amely konkrét formában ajánlotta volna a nyelv működtetésének folyamat-szabályozási vizsgálatát. Azóta azonban már más cikkek is fölvetették annak a lehetőségét, hogy — például a hangjellemzők egymást követő egységek ejtésében mutatkozó változásait követve — a beszédet fonetikailag újszerűen írjuk le. Szerintem ezeknek a törekvéseknek a kiteljesedése szintézisbe tudja majd hozni a fonetikát és a fonológiát, és egy ilyen fontos távlatnak a megjelenése akkor is említésre méltó, ha az anyanyelvi oktatásban ennek közvetlen lecsapódására nincsen esély.

II. Ami a hangtan másik ágának, a fonetikának az új eredményeit és azoknak a közoktatásban való hasznosítását illeti, a vázlatos felmérés elé fontos megjegyzést kell tennünk. Bizonyos új eljárások megjelenése, modernebb berendezések és műszerek alkalmazása, majd az ezek nyomán nyert nagyobb adathalmaz és az adatok nagyobb pontossága önmagában semmiképpen nem jelent új eredményt. Új eredmény csak ott van, ahol az eljárás módok megreformálása, a pontosabb és tömeges adatok értékelése a vizsgált jelenséggel kapcsolatosan új értelmezéshez vezet el a kutatót, és új válaszok megfogalmazását, vagy éppen új kérdések feltevését teszi lehetővé számára. Az ostoba szemlélő számára a legpontosabb és a legérdekesebb adatsorok is némák maradnak. Másfelől azonban arról van szó, hogy éppen a fonetikai kutatásokban — a kutatás kísérletező ösvényein — olyan kutatási anyagok is létrejönnek, amelyek — habár kevéssel járulnak hozzá egy-egy probléma megoldásának előreviteléhez — szemléletességük folytán kitűnően alkalmasak rá, hogy a diákok előtt érzékletessé, könnyen megragadhatóvá tegyenek szemük-fülük előtt rejtve maradó folyamatokat. Természetesen arra is van bőven példa, hogy a tudományos újdonságérték és a gyakorlati felhasználhatóság egybeesik.

(Az újdonságok felmérésének rövid szakaszai nem a tudomány szak meg szokott és logikus felosztását követik, hanem az e szemle létrejöttét indokló praktikus szempontokat.)

1. A beszédképzés élettani mozzanatainak a feltárása ugyan valamelyest háttérbe szorult az elmúlt három évtizedben, lényegében párhuzamosan azzal, hogy az elektroakusztika páratlan mértékű fejlődése ellenállhatatlanul vonzás körébe kényszerítette a kutatók nagy részét, mégis fontos — és a magyar beszéd vizsgálata szempontjából fontos — új eredményekről számolhatunk be. Az eszközfonetika legrégebb tárgykörében például, amely a szájüreg beszéd szerveinek rezonátorképző és akadályképző szerepét van hivatva vizsgálni, a palatográfiában, a lingvográfiában és a labiográfiában olyan anyagok készültek el, amelyek — megfelelő módszertani és műszaki újítások nyomán — jó pontosságú és teljes képet adnak a magyar magán- és mássalhangzók ejtéséről. Ami az egyes leírásokat illeti, itt meg kell jegyeznünk, hogy valamennyi közül Bolla Kálmáné látszik a legalkalmasabbnak arra, hogy a közoktatásban a tankönyvszerzők támaszkodjanak rá. Javaslatom az, hogy az iskolai nyelvtanok vegyenek át mutatónak ezek közül néhány ábrát annak illusztrálása végett, hogy a beszéd szervek hogyan hozzák létre egy-egy beszédhang ejtésekor a megfelelő alakzatot, és hogyan különbözik két alakzat eltérő beszédhangok ejtésékor.

A beszéd kutatás terén az utolsó két évtized más vonatkozásban is hozott hasznavehető fejleményeket. Csakhamar kiderült ugyanis, hogy a beszéd képzés folyamatait nem elégséges állóképekben, mint fontosabb ejtési szakaszoknak rögzített alakzatait, különböző fotókon vagy rajzolt sémákon bemutatni. A folyamatok ábrázolásához egyre bővülő körben használják fel a mozgóképet. (Ennek során alakult ki a mozgóképes palato- és labiográfia.) A magyar beszédre vonatkozólag először Lotz János készített filmet, amely az egyes magyar hangtípusok ejtését, illetőleg rövidebb mondatok képzésfolyamatait mutatja hangosított normál- és röntgenfilmen. E képsorokon a beszéd képző szervek mozgása azért is jól megfigyelhető, mert a szerző frekvenciatorzítástól mentes lassításban közli a folyamatot, a hang alakulásával időbeli összhangban. Ez a látványos film azonban nem az egyetlen a maga műfajában. Később többen is vállalkoztak hasonló létrehozására, és a TANÉRT 1981-ben közreadta a maga oktatófilmjét a magyar beszédhangok ejtéséről. Ez az utóbbi nem tartalmaz ugyan röntgenfelvételeket, de a beszéd légzéstől az egyes hangok helyes ejtéséig bemutatja a képzés jellemzőit, sőt rövid példákkal szolgál az artikulációs bázis helytelen beállítódásából adódó hibás ejtésre is. Külföldi kutatóhelyeken — nagyobb műszaki apparátussal — részletesebb és színesebb mozgóképfelvételek is készültek. Van olyan japán felvétel, amely a száoptyka igénybe vételével a hangszalagok mozgását ábrázolja, bemutatva azok eltérő lehetséges állásait és a jellegzetes rezgésformákat.

Azt gondolom, hogy az anyanyelvi oktatás bármelyik szintjén bemutatható lenne a TANÉRT filmje, amely a maga 14 perces időtartamával nem terhelné többletsúllyal a tananyagot, hanem inkább tanulságosan színesítené a magyarórát.

Ugyancsak a technikai fejlődésnek köszönhető, hogy a fonetika is birtokába vette az elektrofiziológia módszerét. Itt arról van szó, hogy az egyes beszéd-

képző szervekről elektródákkal akcióáramot lehet elvezetni. Ha rögzítjük a hangot, másfelől folyamatosan regisztráljuk az egy vagy több beszédszerv izomnyalábjából elvezetett impulzusok értékváltozásait, akkor választ kaphatunk arra, hogy halad előre a beszéd képzése. Ez a vizsgálati eljárás csak látszólag vezet tautologikus eredményekre. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy bizonyos beszédszervek mozgása egyszerre késik, és egyszerre előbbre van, mint az aktuális beszédhang ejtésekor mozgó, illetőleg ingerelt beszédszerv megfelelő izomnyalábjá.

Az első következtetés teljesen magától értődő: a beszédképző szervek folyamatosan működnek, mégpedig úgy, hogy vannak közöttük durvább programozásúak és vannak, amelyek finomabb szabályozás alapján változtatják tevékenységüket; egyesek közülük tehát egyszerre több ejtési egység számára is azonos algoritmus, azaz eljárási lépés szerint működnek, míg mások nem mutatnak ilyen viszonylagos állandóságot. Érdekesebb és fontosabb ennél, hogy az említett eljárással sikerült egy olyan ejtési jellemzőt tetten érni, amelyet eladdig csak feltételeztünk. (Megjegyzendő, hogy maga a feltételezés is bizonytalan volt, mert az igazodás esetein alapult, márpedig bizonyos nyelvekben ez előremutató, másokban azonban túlnyomórészt „hátra ható”.) Maga a konzekvencia az, hogy működésük közben a beszédszervek előretartóan vannak programozva, vagyis az ejtés adott időpillanatában sokkal inkább annak az alakzatnak az értékei felé mutatnak torzulásokat, amely a következő közlési elemhez szükséges, és csak kisebb mértékben viszik tovább az előző elemnek megfelelő konfiguráció nyomait. Örömmel közölhetem, hogy Kemény és Subosits idevágó kísérleti eredményei a magyar nyelvre nagyban megerősítették azt a sejtést, amely a közlés információelméleti értelmezéséből nagy valószínűséggel várható volt.

A dolognak a közoktatás szempontjából látszólag semmiféle jelentősége nincs. A beszédre vonatkozó *t a n k ö n y v i k ö z l é s e k* ben azonban — úgy látom — minél előbb helyet kell kapnia a közlés folyama t j e l l e g é r ő l v a l ó e m l í t é s n e k is, és annak jelzésszerű dokumentációja mint szemléletes és egy diák számára minden bizonnyal ‘egzaktnak’ tűnő adalék lehetne az elektromiográfiás vizsgálati eredmény.

2. Az elmúlt évtizedekben, egész pontosan 1946, az első hangszínkép-elemző berendezés megépítése óta, minden kétséget kizáróan az elektroakusztika fejlődése adta a legtöbbet a fonetikának. Mint közismert, ennek a metódusnak a lelke az, hogy látható formában rögzíti az elhangzottak teljes frekvenciamenetét a hangösszetevők maximálisan 85—16 000 Hz tartományán belül az idő függvényében (de a mindmáig alkalmazott berendezéseken egyszerre legfeljebb két és fél másodpercnyi szakaszon). Ha tehát egy hangszalagra rögzített beszédesemény megfelelő részét lerajzoltatjuk a készülékkel, akkor például egy *s* hangot kb. egy centiméteres szakaszon látunk úgy, hogy a kép — a megfelelő frekvenciatartomány megválasztása esetén — megmutatja, milyen frekvenciaértékű összetevők sávjai teszik a hangot azzá, aminek halljuk. Mélyebb férfihang ábráján még a hangszalagok rezgéseit is látjuk, ami jól jellemzi a szonográf rendkívüli felbontóképességét.

A hangtanban ennek a készüléknek a megjelenése valami olyasmit jelentett, mint a bakteriológiában a mikroszkópé. Ugyanis lehetségessé vált nem csupán az egyes beszédhangok egységes képének az elemzése, hanem az ejtésbeli hangátmeneteké is, illetőleg — ami a magyar fonetikában különösen fontos

volt — bizonyos mássalhangzók összetevőinek az (újra)vizsgálata is. A magyar beszédhangok hangszínképes elemzése alapján — úgy tűnik — pontot lehet tenni egy nagy vita végére. Módszeresen le lehetett ugyanis mérni, hogyan alakul az affrikáták egyes összetevő szakaszainak az időtartama, a néma vagy zörejt alig tartalmazó és a felpattanási zörejt mutató fázis. Itt a pontosságnak rendkívüli szerep jutott, és valóban talán a szonográfának köszönhető, hogy az affrikáták rendszerbeli elhelyezése nyelvésznek ma már nem okoz gondot és nem ébreszt többé kételyt. Nem kisebb jelentősége van másfelől annak a ténynek, hogy nemcsak a mássalhangzókat, hanem a magánhangzó-típusokat is jól lehetett akusztikai ismérvekkel leírni.

De nem ez volt az igazi nyereség. A szonogramokon egyebek mellett jól láthatóvá (és mérhetővé) váltak a hangátmenetek akusztikai szakaszai. Ezeknek a vizsgálatából pedig olyan törvényszerűségek derültek ki, amelyek új megvilágításba helyezték az ejtésfolyamat jellegére vonatkozó ismereteinket. Pontosán osztályozható ugyanis, hogy milyen hangkapcsolódási minták milyen szabályszerűségek szerint alakulnak, és ebből következtetések adódtak a beszédképzés magasabb szervezési szintjeinek a törvényszerűségeire.

E következtetések mindegyikét mindmáig még nem vonták le, de amit tudunk, az nagyon fontos lesz a beszéd mechanizmusának új típusú elméleti leírásához. Hiba volna megjegyzés nélkül hagyni azt a tényt, hogy a hangszínkép vizuális ábrázolása egy hangnak, és a megfelelés szükségképpen viszonylagos a kettő között. Vannak tudósok — így például Tarnóczy professzor —, akik felhívják a figyelmet a hangszínképes ábrázolás elkerülhetetlen torzítására. Ennél jobb megjelenítési forma mindazonáltal ma nincs.

A hangszínképelemzés mellett egyéb metódusok is megjelentek, teret nyertek a fonetikában. Az oszcillográfok mai változataival minden korábbinál pontosabban lehet időtartamot mérni, és az elhatárolás is valamelyest könnyebbé vált (habár a gép annak elméleti nehézségeit persze nem szüntethette meg). Van már olyan készülék, amely a hangmagasság folyamat leírását az elhangzó beszéddel egyidejűleg végezni tudja, és egy másik, amely az intenzitásvizonyokat jegyzi hasonló elv szerint, ugyanilyen sebességgel, tetszőleges felbontásban.

A regisztrátumok azonban még nem tudományos eredmények, mint mondtam, noha a gyakorlatias részeredmények sem lebecsülendők. Ilyenekből a magyar beszédre vonatkozólag is bőven jutott. Az egyes magyar beszédhangok akusztikai ismérvek szerinti leírásán kívül ezek közé tartoznak az ejtési egységek időtartamviszonyaira vonatkozó, értékelt mérési eredmények, amelyek a magyar nyelv mai történeti szakaszának bizonyos hangrendszerbeli változásainak lehetséges kezdőpontjaira, illetőleg irányaira mutattak rá. Ide tartoznak továbbá olyan vizsgálatok, amelyek pontos(abb)an meghatározták az egyes mondat szintű dallamformák hangmenetének alakulását, és az itt mutatózó szórásképek fő csoportjai, valamint a közvetített kommunikatív (tehát nem szoros értelemben vett jelentéstani) tartalmak funkcionális összefüggését, és így tovább.

Azonban itt két olyan elméleti vonatkozás van, amelyeknek a jelentősége messze fölülmúlja ezeket. Egyik esetben sem egészen friss felfedezésről van szó, de egyik esetben sem lezárt és végleges, minden részletre kiterjedően, véglegesen tisztázott megállapításokról.

Az e század második felének legelején kialakult műszaki adottságok — beszédjelenségekkel foglalkozó fizikusok kezében — lehetővé tették a beszéd-

produkciónak összefoglaló elméletének a megteremtését. A svéd Gunnar Fant — 1960-ban megjelent művében — abból indult ki, hogy ha a beszéd szerveket az akusztikai hagyományoknak megfelelően úgy tekintjük, mint egy aerodinamikai rezgésrendszert, amelyben hangforrás és szűrők vannak, és továbbá pontosan meg tudjuk határozni, milyen értékeket vesznek föl a hangesemények a közlés egyes szakaszain (frekvencia, intenzitás, időtartam), akkor a rezonátorok alakváltozásaihoz hozzá tudjuk kapcsolni az akusztikai értékváltozásokat, és meg tudjuk mondani, hogy példának okáért a szájüreg milyen alakzata mellett milyen akusztikai végeredmény várható, és bizonyos akusztikai képek milyen rezonátoralakzat felel meg. Ez „a beszédprodukciónak akusztikai elmélete”. A Fant-elv mindenképpen érvényesnek látszik, és nem a beszédre vonatkozó, hasonló összefüggéseket az akusztika már régóta evidenciaként tart számon. Két dolog azonban erősen zavarja a tiszta képet. Az egyik az, hogy azonos akusztikai eredmények eltérő rezonátoralakzatok mellett is létrejöhetnek (több beszédszervi rezonátor együttműködése más kombinációban is adhatja ugyanazt a végproduktumot). A másik pedig, hogy nem adódnak egyértelmű eredmények, amikor ellenőrző méréseket végzünk. (Magánhangzóknál a második formáns alakulása például klasszikusan összefügg a nyelvemelkedés fokával; ámde néha a második formáns mint a magánhangzók meghatározó fontosságú akusztikai összetevője változatlan, noha a nyelvállásnak közben szükség-szerűen meg kellett változnia.) Az ok mindkét esetben ugyanaz: a beszédképző szervek rendkívüli rugalmassága, és képessége arra, hogy minden alapfunkciót más, helyettesítő megoldással pótolni tudjon.

A tankönyvírás és az oktatási programok összeállítása szempontjából talán még nagyobb jelentőségű az a szintén lassan konkrét formákat és pontos megfogalmazásokat találó fölismerés, hogy a beszédben számontartott szupraszegmentális funkciók, mint amilyen a (szó)hangsúly, a fonológiaiailag releváns hangmenettípusok, időzítési minták nem kötődnek fizikailag egyneműnek meghatározható tényezőkhöz. Ez azt jelenti, hogy a hangsúlyos szótagban a hangsúlyt nem kizárólag a zöngés szakasz intenzitásának viszonylagosan kiemelkedő értéke adja, egyes magánhangzók „hosszúságának” nemcsak a megfelelő ejtési szakasz viszonylagos időtartam-növekedése az oka, és a kijelentő mondat ereszkedő hanglejtésének az „ereszkedése” sem egyedül az alapprofrendencia rezgésszámának a csökkenésével magyarázható. Minden említett tényező valamennyi egyéb fizikai jellemző együttes megváltozásának köszönhető, így például a hangsúly létrejöttében az alapprofrendencia bizonyos mértékű emelkedése és kisebb részben az időtartam megnövekedése stb. is szerepet játszik. (A részletek — főként az egyes tényezők szerepének arányait tekintve — még nincsenek teljesen tisztázva, de a tételt általános formában már igazoltnak vehetjük.)

A javaslat ezúttal teljesen kézenfekvő. Jó volna, ha a nyelvtanoktatásban a beszédprodukciónak olyan módon tárgyalnánk, hogy a beszédképzés és az akusztikai vonatkozások együtt legyenek említve. (Itt mindazonáltal két praktikus nehézséget is látok: a Fant-elmélet idegen nyelvű és bonyolult matematikai apparátussal készült leírásának áttekintését, illetőleg a tananyagban való elhelyezést. Az elsőt segíthet az, hogy Vértés O. András a „Fejezetek a magyar leíró hangtanból” c. akadémiai kiadványban a dolog lényegét jól összefoglalta magyarul. A másodikra talán azt lehet mondani, hogy a gimnáziumi magyar nyelvtan szerzője átcsempészhetné a témát fizikus kollégájának a tankönyvébe, s csak utalást tenne a sajátjában a gimnáziumi

fizika tankönyv rezgéstani fejezetére.) Ezzel párhuzamosan pedig azt a jánlom, hogy tűnjön el a mai nyelvtanokból az a hiba, hogy a hangsúlyt, a hanglejtést és az időtartamot egyetlen, mindegyiket egy különálló fizikai paraméterhez kötjük.

Az elektroakusztika fejlődésének köszönhető új eredmények ismertetésének lezárása előtt elkerülhetetlenül érinteni kell még egy olyan tárgykört, amely minden magyar nyelvtanban említést kap, ha csak röviden is. Ez az úgynevezett alaphangfrekvencia (gégehang) létrejöttének, illetőleg képzésének a mechanizmusa. A gége viselkedése, a hangszalagok rezgésének élettani folyamata közvetlenül nem vizsgálható önmagában (vagyis a garati, az orr- és szájüregi rezonátoroktól különválasztva), hiszen ehhez olyan kísérleti személyre volna szükségünk, aki — lefejezés után — rendeltetésszerűen tudná a gégejét működtetni. (Ezt a hiányt egykor megpróbálták kimetszett borjúgége átfűvásával pótolni, de tudomásom szerint a helyettesítésnek ez a módja nem bizonyult eléggé hatékonynak.) A vizsgálatok szükségképpen közvetett módja számos vonatkozásban kétségben hagyta a kutatókat, akik tehát elektroakusztikai eszközeik olyan használatára voltak ráutalva, hogy a már a rezonátorokban módosított, akusztikailag már átrendezett rezgésképből kellett visszakövetkeztetniük az alaphang eredeti formájára, s ennek nyomán a hangszalagok rezgésmechanizmusának pontos lefolyására. Stetson motoros elmélete 1928-ból, illetőleg a főként van den Berg nevével fémjelzett hangképzési teória 1958-ból sok kérdést nyitva hagyott, elsősorban azt, hogy a hangszalagok aktív izomtevékenységgel is hozzájárulnak-e az alaphang kialakulásához. Nos, ezen a téren a Tarnóczy Tamás által mintegy három évtizede folytatott vizsgálatok arra mutatnak, hogy a hangszalagok — a finomszabályozás szintjén — igen is aktívak, s hogy például a hangszalagok a hang képzése közben nemcsak nyitózáró mozgást végeznek, hanem sajátos hullámzó mozgást is. A dologgal kapcsolatosan ugyanazt kell mondanom, mint a legutóbbi javaslatban: ha a hangforrás működésére vonatkozó ismereteink bővülése szükségessé teszi a tananyagban módosítást, úgy ezt meg lehet tenni. (Viszont érdemes volna ezt is vagy az embertannal foglalkozó, vagy ismét a fizikát előadó tankönyvekbe áthelyezni. Továbbá: a kérdéssel foglalkozó tankönyv szerzője akkor jár el a legszerencsésebben, ha e passzus megírásához közvetlenül akusztikus segítségét veszi igénybe; a szakcikkek ugyanis nem könnyen emészthetők.)

3. Az elmúlt másfél-két évtizedben a fonetikába is betört a számítástechnika. Alkalmazása elsődlegesen a méréseredmények gyűjtésében és értékelésében kapott helyet. Ez még nem indokolná, hogy itt megemlítsük, ám legújabbban a kör bővült. Fizikai akusztikával foglalkozó szakemberek ugyanis olyan berendezést szerkesztettek, amely képes rá, hogy rezgégenerátorokkal létrehozva a beszédhang jellemző akusztikai összetevőit, olyan komplex hangokat szolgáltasson meg, amelyek a megtévesztésig hasonlítanak a természetes beszéd során keletkező egységekhez. Ha a szintetizátort megfelelően vezéreljük, akkor a természetes beszédnek megfelelő akusztikai folyamatot tudunk létrehozni. A természetes beszéd megszokott tempója miatt a vezérlés csak számítógéppel lehetséges.

Az eljárásnak a jelentősége sokkal nagyobb, mint első látásra hihetnénk. Ahhoz tudniillik, hogy a természetes beszédet hangzásban jól megközelítő

végeredményt kapjunk, a programnak igen pontosnak kell lennie. Ilyen program megszerkesztése pedig csak akkor képzelhető el, ha a kiinduló adatok, vagyis azok, amelyeket elemzéseink során gyűjtöttünk, hibátlanok és elég részletes képet adnak a természetes beszédprodukciónról. Minthogy pedig a beszéd-szintézis mintegy ellenőrzi az elemzésben szerzett ismereteket, a metódust „szintézissel történő analízisnek (analysis-by-synthesis)” is nevezték el. Magyarországon Fónagy Iván és a Nyelvtudományi Intézet munkatársai, Olasz Gábor és Bolla Kálmán foglalkoztak mesterséges beszéd előállításával, emellett a Posta Kísérleti Intézetében dolgozó Takács György eredményei ismertek. Amennyire meg tudom ítélni, közülük Olasz Gábor jutott legmesszebbre. Amennyiben tehát ajánlhatom, hogy a közoktatás nyelv-tan anyanyag-illusztrációit egészítse ki a mesterséges beszéddel mint szemléltető eszközzel, az Olasz által készített mintaszalag felhasználását javaslom.

4. Annak a felfedezésnek a nyomán, hogy az emberi hallás specifikus, ami sajátos értékeket biztosít egyes akusztikai összetevőknek, és ami azt jelenti, hogy a beszéd akusztikai szerkezetének és összetevőinek megismerésében nem elégedhetünk meg a fizikai, „objektív” adatokkal, a fonetikában — egy túlbecsülhetetlen ismeretelméleti probléma módszertani lecsapódásaként — kialakult a beszédhallás kutatása. Metodikája egyszerű: a kísérletek céljaira kiszemelt beszédhangok vagy hanglejtésminták stb. akusztikai elemeit „megkeverik”, azaz megváltoztatják, törölnek közülük, illetve két eltérő hangjelenség adatait kombinálják, s az így létrejött akusztikai jelenségeket lehallgattatják kísérleti személyekkel. Attól függően, hogy mely fonológiai releváns típussal azonosítják a hallgatók a mintát, meg lehet állapítani, hogy mely összetevők meghatározók a kérdéses egységben, s melyek azok, amelyek kevésbé lényegesek. A minták létrehozását ma már nagyrészt beszéd-szintetizátorral végzik.

A beszédészlelés területéről éppen ezt a metodikát tartom átmenthetőnek az anyanyelvi oktatás gyakorlatába. Úgy gondolom, hogy megfelelően megválasztott mesterséges hangminták teszteltetése, majd az eredmények közös értékelése hozzásegíthetné a tanulókat az ismeretszerzés aktív változatának gyakorlásához.

*

E rövid szemle végén — összegzés gyanánt vagy helyett — hadd tegyek néhány zárómegjegyzést.

Az a benyomásom, hogy a hangtani kutatások újabb eredményei több vonatkozásban is segíthetik az anyanyelvi oktatás állandóan szükséges korszerűsítésének folyamatát. Egyrészt megnövelték az igénybe vehető tananyagbázist (beszédfilm, mintaszalagok, egyéb segédanyagok). Másfelől módszertani újításokkal és — a magyar nyelvre vonatkozólag elsősorban a fonológia területén — új, gyakorlatias ismeretanyaggal szolgálnak. Harmadsorban pedig arra tanítanak, hogy óvatosan kezeljük a 'helyes—helytelen' minősítést a nyelvhasználat tényeit illetően, s ahol csak lehet, a 'megszokott—új', de legalábbis a 'normatív—új' minősítéspárokat használjuk. A tudomány „objektív” eredményei ugyanis nem azt a célt szolgálják, hogy gátolják a fejlődést, jelen esetben a nyelvhasználat eszköztárának a bővülését.

Szende Tamás

„A metaforáló állat”

B e v e z e t é s. A filozófia és a tudományok történetében — minden korban és minden helyen — van egy olyan állandó törekvés, amelynek az a célja, hogy tanulmányozza és felmutassa, mi *az ember*, milyen az emberi természet (MEGA. I. 3. 113. — Lukács 154). A különböző tudományok és elméletek széles köre egymásnak ellentmond ebben a kérdésben is. Mégis úgy vélem, hogy állítássaikban találtam valami feltűnő azonosságot, és ez fontos lépést jelenthet a mai interdiszciplináris próbálkozásokban, amelyek a rég óhajtott szintézist igyekeznek megalkotni. Olyan szintézist, amely a rendkívül nagy mértékben szakosodott tudományok igen nagy mennyiségű és különböző eredményeit ki tudja egészíteni egymással.

Mind a fenti kérdés, mind pedig a megoldáson fáradozó erőfeszítések olyan idők, akár az ember. Az egésznek a velejét meglepően egyszerűen föl-tárja az Udana-gyűjtemény következő története a vakokról és az elefántról.

Valóság és igazság

Itt Savatthiban . . . élt egyszer egy király. Egyik emberéhez így szólt: Eredj, kedvesem, és Savatthi minden vakon születettjét gyűjtsd egybe. — Igen, uram. — Ez az ember . . . a király parancsát teljesítette, és Savatthi minden vakon születettjét egy helyre gyűjtötte, aztán a királyhoz ment, és azt mondta: Uram, Savatthi minden vakon születettje egy helyre gyűlt. — Azt mondom neked, mutass a vakon születetteknek elefántot. — Igen, uram. — Az ember a király parancsát teljesítette, és a vakon születetteknek elefántot mutatott. — Ilyen az elefánt, vakon születettek. — Az egyiknek az elefánt fejét mutatta meg, — ilyen az elefánt, vakon születettek. A másiknak fülét mutatta meg, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta agyaráát, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta ormányát, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta törzsét, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta lábát, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta farkát, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Megmutatta farokszőrét, — ilyen az elefánt, vakon születettek. Mikor a vakon születetteknek az elefántot megmutatta, a királyhoz ment, és így szólt: A vakon születetteknek az elefántot megmutattam, most tedd, amit jónak látsz. A király odament a vakon születettekhez, és azt kérdezte: Megmutatták nektek az elefántot? Mihez hasonlít az elefánt? — Az a vakon született, akinek az elefánt fejét mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a fazék. Az a vakon született, akinek az elefánt fülét mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a cséphadaró. Az a vakon született, akinek az elefánt agyaráát mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint az eke. Az a vakon

született, akinek az elefánt ormányát mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a kötél. Az a vakon született, akinek az elefánt törzsét mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a hordó. Az a vakon született, akinek az elefánt farkát mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a mozsártörő. Az a vakon született, akinek az elefánt farokszőrét mutatták meg, azt válaszolta, hogy az elefánt olyan, mint a seprű.

Ilyen az elefánt, nem, az elefánt nem ilyen. Nem ilyen az elefánt, az elefánt ilyen. És akkor ököllet egymásnak estek. A király pedig . . . jót mulatott rajtuk. (Hamvas Béla ford.)

Bármennyire sértő is esetleg, a történet ráillik az egymást folyton cáfoló tudósokra, és amint a későbbiekből nyilvánvaló, a művészet és a mítoszok a maguk módján, többé-kevésbé közelebb állnak a királyhoz, aki az elefántot elefántnak, — az embert embernek mint egésznek látja.

A tudományos felfedezések és találmányok ugyanis önmagukban kizárólag a tudományban jelentenek fejlődést és haladást, és valódi és véres harc, vagyis háború a következményük, a kiteljesedésük, ha nem veszik tekintetbe, hogy a világ egésze nem csupán tudomány. A királyi látásmód hallatlan éberséget és szerénységet követel meg a tudóstól, és egyáltalán bárkitől, hogy mindig emlékezetben tartsák: elsősorban *emberek*, és csak másodsorban tudósok, vagy netán tábornokok, vagy más efféle „töredékek”. Amikor a tudós a maga szakterületén kitapogat egy „fazekat”, mint embernek fel kell tételeznie, hogy az ember számára az csak a „fej”, azaz egy része az „elefántvilágnak”, s ehhez emberség, hűség és becsületesség kell. Talán ez a vágy és válság és kettősség fogalmazódik meg József Attilánál: „az igazat mondd, ne csak a valódit” (Thomas Mann üdvözlése). A „fazék-”, a „kötél”- stb. jellegű részletekből áll a természettudományok „valósága”, de ezekben nem található meg az „igazság”.

Ma a humán és társadalomtudományok azok, amelyek — durván szólva — felölelik az emberi lények világát a maga egészében. Nem egyszerűen a fizikai világ részeiként, amint a természettudományos kutatásban megjelennek, hanem sajátos jellegükkel, számtalan vonatkoztatottságukkal a társadalmi lét szintjén is, és az előre-ki-nem-számíthatósággal együtt.

Az ember a hétköznapi életben sokkal inkább „animal emotionale”, sőt „animal metaphysicale” — abban az értelemben, ahogy Vercors is használja Tropi-komédia című regényében —, semmint „animal rationale”. Ezért is jeleztük már fentebb is, hogy a múltban a mítoszok és a művészetek voltak képesek természetüknél fogva holisztikus képet adni az emberről. A művészi és mítikus közlés pedig elsősorban a metaforán nyugszik, annak szűkebb és tágabb jelentésében.

A metaforálás egyetemes és általános jellege. Mielőtt még a metafora természetének vizsgálatára rátérnék, néhány tetszőleges példán szeretném bemutatni, hogy a metaforaalkotás minden nyelv, minden kor és hely, minden kultúra sajátja, az ember életét és gondolkodását állandóan át- meg átjáró, irányító tényező.

A japán írásban az asszony 女 és a gyermek 子 jele együttesen 好 szeretetet és jóságot jelöl (Walsh 33), két egymás felé nyújtott kéz barátságot (uo. 57), a verés és a gyerek jele pedig együttesen tanulást: 学 (uo. 154).

Amikor az elektrotechnikus „wattos harapnivalót” kér a büfében, amikor „olajra lépünk”, haragunkban „marhának” címezzük egymást stb., metaforákkal élünk.

ÁLLAMI BIZTOSÍTÓ

GÉPJÁRMŰ
KARBETELENÍTŐ LAP

Karszám: _____

Figyelem! A karbetelelőt lebetegző közösen tölték ki, és tölkeiüknek az esetlegesen az esetleges károkat meg kell jelölniük. Csak a tényeket rögzítjük. Ha több jármű utazott össze, akkor a harmadik és további járművekről külön karbetelelőt kell kitölteni, kinékinél a vele közeli utazókat. Kitöltés után ellenőrzésként egymás aláírását, majd írjuk alá a karbetelelőt. A kárát szenvedett érdeke, hogy ezt a lapot a kárát okozó által kitöltve és aláírva megkapja, mert kárát enélkül nem lehet megkövetelni.

1. Baleset ideje 197 év _____ hó _____ nap _____ óra _____ perc

helye (város, út, utca, km-kő) _____

2. Tanúk neve, címe _____

Az utas neve _____

aláhúzó: _____

3. Rendőri interjúkészes (rendőri) Igen Nem
rendőrségi irattal együtt

4. Melyik vállalat végzett helyszínelést? _____

5. Harmadik részlevő neve, rendszáma _____

„A” GÉPJÁRMŰ (sajt)

7. Tulajdonos (üzembentartó) neve _____

tel: _____

címe _____

8. Gépjármű rendszáma _____

gyártmány és típusa _____

színe _____

alvázszáma _____

tel: _____

LE _____

forg. eng. száma _____

kelte _____

9. CASCO száma _____

önrész _____

Ft _____

díjtérítés helye _____

ideje _____

10. Vezető neve _____

11. Foglalkozása _____

telefon _____

címe _____

12. Jogszítvány száma _____

kategória _____

13. érvényes _____

14. -tól _____

15. 197 _____

16. -ig _____

17. munkahelye _____

18. Milyen minőségben vezetett? csakidrag

19. tulajdonos egyéb

6. Jelölje meg az Öntre vonatkozó baleseti helyzetet!

- 01 Előtte haladtam - azonos sávban
- 02 Mögötte haladtam - azonos sávban
- 03 Külön sávban haladtam
- 04 Szembe jött vellem
- 05 Előztem balról
- 06 Előztem jobbról
- 07 Alul járművet kerültem
- 08 Jobbra kanyarodtam
- 09 Balra kanyarodtam
- 10 Zöld jelzésben haladtam
- 11 Sárga jelzésben haladtam
- 12 Piros jelzésben haladtam
- 13 Sávról villoztattam
- 14 Megfordultam
- 15 Tolattam
- 16 Parkolásból indultam
- 17 Parkolóhoz beálltam
- 18 Parkoltam
- 19 Álltam (ittessen)
- 20 Irányjelzést alkalmaztam
- 21 Irányjelzést nem alkalmaztam
- 22 Előbbséget nem adtam
- 23 Hangjelzést adtam
- 24 Fekszem
- 25 Gyorsítottam

„B” GÉPJÁRMŰ (idegen)

7. Tulajdonos (üzembentartó) neve _____

tel: _____

címe _____

8. Gépjármű rendszáma _____

gyártmány és típusa _____

színe _____

alvázszáma _____

tel: _____

LE _____

forg. eng. száma _____

kelte _____

9. CASCO száma _____

önrész _____

Ft _____

díjtérítés helye _____

ideje _____

10. Vezető neve _____

11. Foglalkozása _____

telefon _____

címe _____

12. Jogszítvány száma _____

kategória _____

13. érvényes _____

14. -tól _____

15. 197 _____

16. -ig _____

17. munkahelye _____

18. Milyen minőségben vezetett? csakidrag

19. tulajdonos egyéb

11. Gépjárműveire mutató nyíljal jelölje meg az ütközés helyét, irányát!

12. Keletkezett kár összege _____ Ft

11. Gépjárműveire mutató nyíljal jelölje meg az ütközés helyét, irányát!

12. Keletkezett kár összege _____ Ft

13. NYILATKOZATOK (Nem kívánt tör-
lendő, megfelelő bekarikázandó!)

A balesetért a felelősséget elismerem és kérem, hogy kötele-
ző felelősségbiztosításom alapján „B” gépjármű kárát rendezzék.
A balesetért a felelősséget nem ismerek el és kérem, hogy
káromat „B” gépjármű felelősségbiztosítása alapján rendezzék.

A balesetért a felelősséget elismerem és kérem, hogy kötele-
ző felelősségbiztosításom alapján „A” gépjármű kárát rendezzék.
A balesetért a felelősséget nem ismerek el és kérem, hogy
káromat „A” gépjármű felelősségbiztosítása alapján rendezzék.

A balesetért mindkét felelőséget megtagadom.
Nem tudom eldönteni, hogy a balesetért
kik terhel a felelőség.
Kérem a saját gépjárművemben keletkezett kárt CASCO-
biztosításom alapján rendezni.
Büntetőügyi felelősségem tudatosan kijelentem, hogy fenti adatokat
a valóságnak megfelelően toltottam ki.

A balesetért mindkét felelőséget megtagadom.
Nem tudom eldönteni, hogy a balesetért
kik terhel a felelőség.
Kérem a saját gépjárművemben keletkezett kárt CASCO-
biztosításom alapján rendezni.
Büntetőügyi felelősségem tudatosan kijelentem, hogy fenti adatokat
a valóságnak megfelelően toltottam ki.

13. NYILATKOZATOK (Nem kívánt tör-
lendő, megfelelő bekarikázandó!)

A balesetért a felelősséget elismerem és kérem, hogy kötele-
ző felelősségbiztosításom alapján „A” gépjármű kárát rendezzék.
A balesetért a felelősséget nem ismerek el és kérem, hogy
káromat „A” gépjármű felelősségbiztosítása alapján rendezzék.

A balesetért mindkét felelőséget megtagadom.
Nem tudom eldönteni, hogy a balesetért
kik terhel a felelőség.
Kérem a saját gépjárművemben keletkezett kárt CASCO-
biztosításom alapján rendezni.
Büntetőügyi felelősségem tudatosan kijelentem, hogy fenti adatokat
a valóságnak megfelelően toltottam ki.

„B” gépjármű tulajdonosa _____

„A” gépjármű vezetője _____

Nyilvántartási szám		Szakma		Mégve	
		1		3	
		2		4	
ÜZEMI BALESETI JEGYZŐKÖNYV					
A GAZDÁLKODÓ SZERVEZETT (ÜZEM, TELEP) MUNKAVEVŐJÉNEK, CÍME:					
Postai irányítószáma		Törzsszám		Szakágazat	
		5		13	
		9		14	
		10		15	
		11		16	
		12		17	
A SÉRÜLT neve, születési helye:					
Anyja neve:					
Állandó lakóhelye:					
Postai irányítószáma		Személyi száma		28	
		18		24	
		19		25	
A SÉRÜLT ÁLLAPOTA A TÁRGYHÓ VÉGÉN:					
1. Meggyőződés		A BALESET IDŐPONTJA:		év	
2. Keresőképtelen		(24 óras időszámítás szerint)		30	
3. Meghalt		1		9	
		8		31	
		32		33	
		34		35	
		36		37	
A BALESET SOKRÁN MEGSÉRÜLT SZEMÉLYEK SZÁMA:					
37		A MUNKÁIDŐ HÁNYADIK ÓRÁJÁBAN TÖRTÉNT A BALESET:		38	
A SÉRÜLT JELLENLEGI MUNKAKÖRE, BEOSZTÁSA:					
A BALESET HELYSZÍNE:					
A MUNKÁIDŐ KÖRNYELMI KÖRNYELT, ANYAG, SZER:					
A BALESET OKOZÓ BERENDEZÉS, GÉP (SZERSZÁM), ESZKÖZ:					
A BALESET FAJTÁJA:					
A SÉRÜLÉS TERMÉSZETE, A SÉRÜLT TESTRÉSZE:					
A BALESET JELLEGE:		A BALESET OKAI:			
1. Munkával összefüggésben üzemem belül		11. Környezeti hatás, anyag			
2. Munkával összefüggésben üzemem kívül		12. Berendezés, gép (szerszám), eszköz			
3. Munkába menet		13. Védőberendezés			
4. Munkából jövet		14. Védőberendezés			
5. Egyes társadalmi-higiénés szolgáltatások igénybevétele során		15. Felzőberendezés			
6. Nem munkával összefüggésben üzemem belül		16. Egyes védőeszköz			
7. Nem munkával összefüggésben üzemem kívül		21. Környezeti károsító hatások			
8. Függetlenül a munkától		22. Káros környezeti hatás			
		23. Érintések, támadások			
		24. Altlétek támadásai			
		25. Eltérési hibák			
		31. Előírásai hibák			
		32. Tervezési hibák			
		33. Szerelési hibák			
		34. Ellenőrzési elmulasztások			
		35. Karbantartás elmulasztása			
		36. Felügyelet hiánya			
1. Gyalogos közlekedés közben		37. Előírásai hibák			
2. Járművel történő közlekedés közben		38. Előírásai hibák			
3. Nem közlekedés közben		39. Előírásai hibák			
VOLT-E HASONLÓ BALESET ÜZEMEN, A MUNKÁHELYEN AZ ELŐZŐ FÉLÉVBEN:					
1. Egyeztetve		VEDŐ- ÉS JELZŐBERENDEZÉSEK ALKALMASSÁGA:			
2. Többesztől		1. Alkalmatlan, a sérült rendelkezésére nem használta			
3. Nem volt		2. Alkalmatlan, a sérült nem használta			
		3. Alkalmatlan, a sérült nem használta			
		4. Alkalmatlan, a sérült rendelkezésére nem használta			
		5. Alkalmatlan, a sérült nem használta			
		6. Alkalmatlan, a sérült nem használta			
		7. Szakszerűsége nem volt			
		8. Nem szakszerűsége			
KINNYILTOTT-ELŐZŐBÉLYEGELT:		Egyéni védőeszköz: 72			
1. Nem nyújtották		64			
2. Saját magán tárták fel					
3. Lakásuk segítségnyújtó					
4. Kiszárazott segítségnyújtó					
5. Örvény					
6. Mérték					

E JEGYZŐKÖNYV KITÖLTÉSI VÁLTKAPCSOLATBAN A SZÖVETNEK VEDELMÉBŐL TUDOMÁNYOS KUTATÓINTÉZET ÁLLÁSÁRA VÁRT.

SKV 714 - 69 laktári szám

80 - 4005 /

Ára: 60 filler

(Folytatás a hátralévő lapon)

1. ábra

A BALESET RÉSZELETTS, PONTOS LEÍRÁSA:

A SÉRÜLT ALKALMASSÁGA:

1. Igen
2. Nem
3. Nem szükséges
73
a munkakör ellátásához szükséges szakmai képe-
pesséssel rendelkezik

74
az előírt munkavédelmi
oktatásban részesült

A SÉRÜLTET MILYEN MINŐ-
SÉGBEN FOGLALKOZTATTÁK:

1. Szakmunkás
2. Betanított munkás
3. Segédmunkás
4. Műszaki foglalkozású
5. Más, nem fizikai foglalkozású
6. Nyugdíjas
7. Szakmunkástanuló
8. Tanuló, hallgató
9. Egyéb
75

(Ha szükséges külön lapon kell folytatni!)

MILYEN MUNKAVÉDELMI ELŐÍRÁST SZEGTEK MEG:

A SÉRÜLT TEVEKÉNYSÉGE:

1. Munkavégzés kézzel
2. Kezi anyagmozgatás
3. Gépi anyagmozgatás
4. Gépkézeltés- kiszolgálás
5. Járítás, karbantartás
6. Jármuvezetés
7. Irodai, szellemi
tevékenység
8. Munkahelyen, nem
munkavégzés közben
9. Egyéb
76

HASONLÓ BALESEK MEGELŐZÉSÉHEZ SZÜKSÉGES INTÉZKEDÉSEK, A VÉGREHATÁS HATÁR-
IDÉJE, FELTÉTEL:

MÓTA DOLGOZIK A SÉRÜLT:

1. Egy napja
2. 2 – 30 napja
3. 31 – 90 napja
4. 91 – 180 napja
5. 181 – 365 napja
6. Egy évnél
régebben
78
a jelen-
legi munka-
helyén

A TÁPPENZÉS
NAPOK SZÁMA A
TÁRGYHO-
NAPBÁN: 79. 80

MEGJEJZÉS:

(Ha szükséges külön lapon kell folytatni!)

A munkaidő hányadik órájában történt a baleset:

A baleset során megsérült személyek száma:

A JEGYZŐKÖNYVET KÉSZÍTETTÉK:

a gazdálkodó szervezet részéről

A jegyzőkönyvben foglaltakat tudomásul vette:

a munkavédelmi (társadalmi) felügyelő

A jegyzőkönyvben foglaltakat a sérülte
nem ismerették
ismertették

a sérült közvetlen munkahelyi vezetőjének
neve és aláírása

Kelt:

P.H.

a munkavédelmi vezető
neve és aláírása

a munkavédelmi (társadalmi) felügyelő
neve és aláírása

a gazdálkodó szervezet (üzem, telep)
vezetőjének neve és aláírása

Egyszer tévedésből, könyvtárban, az amerikai energiaügyi minisztériumnak szóló jelentést kaptam kézbe az erőműveket összehangoló irányítóközpont munkájáról, amelynek egyik helyiségében három vezérlőpult áll: egy a vezetőnek, egy a diszpécsernek, egy harmadik pedig üres. Ha a második meghibásodik, az utasítás úgy szól: „A diszpécser „fogja a kávéscsészéjét, és átmegegy a harmadikhoz.” Megkérdeztem egy magyar mérnököt, hogy ez mit jelent, mire ő azt válaszolta: „Körülbelül négy gépelt oldalon össze tudom foglalni.”

Bernstein híres előadásában lépten-nyomon zenei metaforákról beszél (Bernstein 119, 124 stb.).

Feynman szintén híres „Mai fizika” sorozatában a kilinckerekkel világítja meg a termodinamika jelenségeit, nem is szólva az ún. Maxwell-démon jelenségről, illetve metaforáról (Feynman 88., ill. 93).

Hajós geometriájában Euler tételének igazolása (poliéder csúcsainak, éleinek, lapjainak száma) csupán egy hosszabb metafora: „Képzeljük, hogy poliéderünk egy égítést, élei kiemelkedő gátak, amelyek az égítést felületét medencékre osztják fel, csúcsaiban pedig őrtornyok vannak . . .” stb. (Hajós 195).

A második világháború kitörése előtt a londoni német követ megkérdezte az angol miniszterelnököt, hogyan válaszolna Anglia Lengyelország lerohanására. „Ófelsége kormánya komolyan venné” — felelték neki, mire — állítólag — megnyugtató választ küldött Berlinbe, pedig a „komolyan veszi” az angol diplomáciai nyelvben hadüzenetet jelent.

Akárhogy is történt, nyilvánvaló, hogy nem csupán családok és buszjáratok háborúja és békéje függ metaforák használatától és értelmezésétől.

A metafora természeté. Először összefoglalóan vizsgáljuk a nyelvi metafora természetét. Következtetéseink azonban megfelelő módosításokkal általánosíthatók és kiterjeszthetők a zenére és a képzőművészetekre is (vö. Bernstein 15, 173 stb.; Lesznai 25—26).

Az 1960-as években alakult ki egy olyan felfogás, amely azt hangsúlyozza, hogy az irodalmi műalkotás alapelve a nyelvi egységek horizontális ismétlése. A horizontálisan ismétlődő egységek az olvasóban vertikális oszcillációt váltanak ki, s ez a forrása az esztétikus kommunikáció létrejöttének (Bencze 1973a. 90, 1973b. 7. Hankiss 39—40).

A metafora esetében az oszcilláció, az érzelem és értelem vibrálása egyetlen egységbe sűrítve keletkezik, egyetlen szóban, szó szerkezetben, mondatban vagy nagyobb közlésegségben (vö. Encyclopaedia . . . 490). Látszólag mellőzve a metafora óriási irodalmát (Shibles 1971), és elkerülni próbálván a szemantika csapdáját (Bernstein 20), hadd posztuláljam Arisztotelész meghatározását: „a metafora idegen névnek az átvitele” (Poétika 1457b). Ez az átvitel kelti az oszcillációt az emberben.

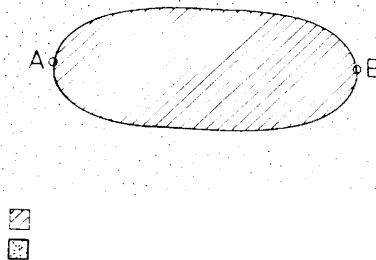
Minden emberi megnyilatkozás, s mindenekelőtt a művészi, potenciának tekinthető, amelyet egy másik ember aktualizál, azaz értelmez. Következésképpen, amit az ember kijelent, kimutat, mindig polivalens. A körülmények (ki, mit, kinek, hol, mikor, miért stb.) azok, amelyek többé vagy kevésbé meghatározottá teszik. Ez a legkézenfekvőbb a metafora esetében, főként ha szembeállítjuk a tudományos nyelvvel, amelyik pontosságra törekszik, s így rendkívül keveset közöl egy szóval, hogy egzakttá válhasson, és teljesen kizárhassa a két- vagy többértelműséget. A metafora sokat mond egyszerre, de nem szorosan meghatározottat, nem kifejtve, nem egyértelműen. Valójában az absztrakt

nyelv a mesterséges, a másodlagos. A metaforák ugyanis nem egyszerűen a nyelv díszítésére szolgálnak, hanem a tömörség, a holisztikus gondolkodás elérésére, a nyelvi jelek számának csökkentésére (vö. Balázs 12). A metafora a világ koncentrált (*καθόλου*) mimézisze (Lausberg 42, 559–60). Triviális példával élve: a *Rex vinorum et vinum regum* felirat a tokaji boron elméletileg tudományosan is kifejtethető lenne, de az eljárás megtöltene egy nagyobbfajta könyvtárat. Az egzaktásra törekvés szélsőséges példái a jogi nyelv, a szabaddalmi leírások, baleseti és egyéb jegyzőkönyvek. Rendkívül bonyolultak, nehézkesekek (l. 1–2. ábra).

A metafora jelenségében valamiféle határozatlansági elv működik. Pontosan ismerjük a két „nevet”, mégsem tudjuk őket adekvátan összekapcsolni. Ezért a műelemzés sem közeledhet a matematikához vagy a természettudományokhoz olyan módon, hogy egy az egyben azonosságokat és egyenlőségeket állítana fel. Az elemzés meghagyja a bizonytalanságot, és egyáltalán az olvasás, műélvezet, megértés is csupán azt rögzíti le, hogy ez milyen területen belül lehetséges, milyen alternatívák adódhatnak. Megadja a határértékeket (Bencze 1973b. 6). A mű, a közlés csak akkor világos, „érthető”, akkor közöl, akkor nyújt élvezetet, ha vannak ilyen határok, és azokat ki is tudjuk tűzni. Ezek a határértékeken belül azután bármilyen úton megtörténhet bennünk az oszcilláció egyik „névtől” a másikig és vissza, esetleg többször is, és nem ugyanazon az útvonalon. A bizonytalanság feszültsége tehát bizonyos határokon belül marad meg. (Nem így Fónagy 1978. 98.)

A Plautus által is idézett közmondásban, ti. *Homo homini lupus* („Lupus est homo homini . . .” *Asinaria*, 495), az útvonal lehet például „vad”, „ellenséges”, „gyilkos” stb., de nyilván nem lehet „szelíd”, „barátságos”, „rajongó” stb. Tehát a hasonlóságnak és különbözőségnek világosnak kell maradnia ilyen módon. Különböztetésnek úgy hangzana a közmondás: *Homo homini deus*, amint azt Erasmus idézi: *Homo homini aut deus, aut lupus* (l. 3. ábra). (Benham’s 591b).

Terminusok és fogalmak. A humán és társadalomtudományok terminusai is megőrzik valamiféle poliszémiát. Jelenleg iszonyú és kilátástalan küzdelem folyik az egész világon az egységes terminológia kialakítá-

3. ábra

A és B = a két „név”: *homo*, *lupus*

— = a beszélő és a hallgató körülményei által megszabott értelmezési határ

////// = a meg nem határozott, de lehetséges utak, csatornák területe: *vad*, *ellenséges* stb.

■ = a számba nem jöhető viszonyok területe: *szelíd*, *barátságos* stb.

sáért ezen a területen (INTERCONCEPT, COCTA stb.), hiszen enélkül nem lehet sem feldolgozni, sem gyorsan továbbítani a szinte betegesen felgyülemlett információmennyiséget.

Pedig csak bizonyos határokat rögzíthetünk le, amelyekben belül a terminus használata igazolt, és egzaktnak tekinthető. Ezen belül meg kell tartanunk egyfajta bizonytalanságot. Ezért, és az ember változó világának folyamatos tükrözéséért vezet be minden gondolkodó új terminológiát, vagy változatot az előző terminus jelentésén.

„Csak azt állapíthatjuk meg, hogy egyrészt a tudományos szóhasználat -- mindig csak viszonylag elérhető -- egyértelműsége életbevágó kérdés a tudományok hatásának és fennmaradásának szempontjából, és hogy másrészt az a kísérlet, amely a nyelv sokértelműségének teljes kiküszöbölését tűzné ki célul, az általában vett nyelvi közlésről, a nyelvről mint nyelvről való lemondásba torkolna” (Lukács 200).

Ha azt akarjuk elérni a humán és a társadalomtudományokban, hogy pontosan olyan egzakta terminológiai rendszerünk legyen, mint a matematikáé vagy a természettudományoké, erőfeszítéseink laputai tudományossággá fájulnak, semmint a való élet felmérésévé. Terminusaink teljességgel használhatatlanok lesznek e tudományok további fejlődésében. Itt maga a racionalitás követeli meg, hogy korlátozott helyet hagyjunk az irracionálisnak, hasonlóan, de nem pontosan azon a módon, ahogy a művészetek és mítoszok tették. Különben a racionalista „tudományosság” torkollik haszontalan és káros irracionáliszmusba, mint a fanatikus regényhősök esetében, akik addig nem nyugszanak, míg teljes igazságot nem szolgáltatnak maguknak, végül igazságtalanság árán. Az írók valóságos emberekről mintázzák őket, akik hajlandók újabb bűntettek-re is a jogtalanság orvoslásában, mint azok a terroristák, akik gyermekeket gyilkolnak meg valóban jogos felháborodásuk melléktermékeként.

Következésképpen nem küszöbölhetjük ki a metaforikus terminusok használatát, sőt csak a metaforikus terminusok képesek adekvátan jellemezni a társadalmi jelenségeket.

Filozófiai elméletek a neuroanatómia megvilágításában. Az 1950–1970-es években dolgozta ki Paul D. MacLean az emberi agy szerkezetének és fejlődésének magyarázatára sokat vitatott triunista modelljét. Eszerint „kénytelenek vagyunk magunkat és a világot három teljesen különböző mentalitás szemével nézni, mivel az emberi agy három egymással összekötött biológiai komputerból áll, amelyeket neuroanatómiailag és funkcionálisan is meg lehet különböztetni egymástól, és amelyek a három szeparált fejlődési lépcsőt jelentik, mégpedig a reptilia-komplexumot, a limbikus rendszert és a neocortexet” (MacLean 1977. 309 stb.). A trichotómia nyilván nem alaptalan, mégis mesterségesnek tűnik azért, mert maga is felvesz egy negyedik egységet az ún. neurális alvázat (középagy, hid, nyúltvelő és gerincevelő).

A filozófia történetében sok hipotézist találunk, amely emlékeztet a fenti modellre. (l. még Sagan 60–61). Csak néhány tetszőleges példát hadd soroljak fel itt.

Platón a Phaidroszban kocsihoz hasonlítja az emberi lelket, amelyet két ló kétfelé húz, s a kocsihajtó próbálja irányítani őket. A kép egy-egy részlete megfelel az emberi viselkedés és törekvés különböző módjainak, illetve azok hátterének (Összes művei 689. L. még Bres 95, 309–19).

A Politeiában másik hármas felosztást találunk: értelem (*λογιστικόν*), harag (*θυμοειδής*) vágy (*ἐπιθυμητικόν*). (550b.)

A Nikomakhoszi etikában Arisztotelész érzékelésről (*αἰσθησις*), törekvésről (*ὄρεξις*) és gondolkodásról (*νοῦς*) beszél (1139a).

Számunkra fontosabb, hogy Arisztotelésznél a magasabb rendű tartalom, mazza az alacsonyabbat, vagyis az emberben háromféle lélek lakozik: vegetatív-növényi (*τὸ θρεπτικόν*), érző, állati (*τὸ αἰσθητικόν*), értelmes, tudati (*νοῦς*). (Peri Pszükhész 429a stb.)

Augustinus a platóni nézetet folytatja különböző változatokban. A személység egy, de három részből tevődik össze: „spiritus, anima et corpus” (De anima et ejus origine IV. 2. n2. PL. 44.525. De fide et symbolo. X. n23. PL. 40. 193—4), „mens, notitia, amor” (De Trinitate IX. 4. n4. PL. 42. 963), „memoria, intelligentia, voluntas” (uo. X. 11. n17, n18 stb.); dinamikusabb megfogalmazásban: „vivens, sentiens, intelligens” (uo. XV. 4. n6.), „esse, vivere, intelligere” (uo. X. 10. n13.), „esse, nosse, velle” (Confessionum libri tredecim XIII. 11. n12. PL. 32. 849.; hasonlóan: De civitate Dei XI. 26. PL. 41. 339—40).

Augustinus felfogása széles körben elterjedt és hatott több módosítással Hartleyen és Wundton át a mai pszichológiáig, különböző terminusokkal felújítva, mint például a „képességek”, „készségek”, „jellemvonások” stb. Maga Freud is három részre osztotta a pszükhét: id, ego és superego (vö. Handbuch der Philosophie 37—40 stb.).

Feuerbach elidegenedés-elmélete jól illik a fentebb idézetekbe. Nem más valójában, mint az augustinusi elmélet megfordítása: az istenkép az ember kivetítése: „... elidegeníti magától az ember a saját mivoltát, minthogy Isten önmagában az ő elidegenített valója... A vallásos szisztoléban az ember a maga tulajdon lényegét taszítja ki magából, eltaszítja, elveti saját magát; vallásos diasztoléban az eltaszított lényegyet ismét szívébe fogadja” (Feuerbach 36. A szerző ford.).

Hangsúlyozni szeretném, hogy nem egyszerűen a fenti elméletek összekeveréséről van szó. Ez értelmetlenség volna, hiszen a felosztások alapjai különbözők. Ami közös ezekben a különböző modellekben, az a kérdés dialektikus megközelítése. Az embert egyszerre egynek és többnek tekintik. A részeket nem lehet összekeverni, sem egyre redukálni. Az ember megbonthatatlan egység, személy, és felelős tetteiért; ugyanakkor több, világosan megkülönböztethető alapösszetevőből áll. Ezek szét nem választhatók, és össze nem keverhetők.

Nyomatékosan meg kell ismételni, hogy nem a mitikus hármas szám a lényeges, hanem az ember oszthatatlanságának és benne a részek összekeverhetetlenségének a dialektikája. Ezért a teljes emberi nemcsak a rationale, a neocortex, hanem az animal is, a limbikus rendszer, a reptiliakomplexum és a neurális alváz. A legújabb kutatások azt igazolják, hogy „a neocortex mindegyik része kommunikál az agy más részeinek széles körével”, s a neuroanatómia még távol van attól, hogy feltérképezze a részek interakciójának természetét (Eccles 236).

A metaforában rejlő oszcillálás, úgy tűnik, megfelel az agy különböző részei közt létrejövő kapcsolatoknak. A metafora alkotása és befogadása az egész agy összes funkcióját igénybe veszi, az egész ember reakciójának tekinthető. A metaforikus gondolkodásban az ismeretelmélet Arisztotelészig visszanyúló egyik alapelve így módosul: Nihil est in intellectu quod *simul* non sit in corpore et sensibus (vö. Thomas A. 339), azaz semmi sincs az értelemben, ami ne lenne egyidejűleg a testben és az érzékekben.

Tudomány és metafora. A metaforikus nyelv a hétköznapi életben az embernek és gondolatainak holisztikus nézetét adja, mégha nem is tudományosan pontos. Nem is szólva arról a tényről, hogy a szokatlan asszociációk és váratlan kapcsolatok felfedezése vitte előre a természettudományokat is, amint ezt jól példázza Newton almájának története. Az újabb tudományokban — mint az elektronika, számítástechnika — gombamódra szaporodnak a metaforikus szakkifejezések, főként amerikai hatásra: software, hardware, pop-corn noise, staircase sign stb. A régebbi tudományos nyelv is hemzseg a metaforáktól, a metanyelv is („mélyszerkezet” stb.), csak már észre sem vesszük. (L. még Fónagy 1963., és fentebb Feynman és Hajós példáit). Mindez ellentmond Wittgenstein és az analitikusok elméletének (l. Bencze 1981. 197).

A tudomány nyelv hasonlítható a perspektivizmus felfedezéséhez a festészetben. Mindkettő az európai kultúra és civilizáció nagy vívmányaihoz tartozik, mégis elszegényíthetik a művészetet, illetve az életet, mivel a tárgyaknak csak a fizikai nézetére vannak tekintettel, azt hangsúlyozzák. Ezért azután a neocortex egyre inkább helyettesíthető lesz számítógépekkel, mint ahogy az emberi test egyes szervei gépekkel, csupán maga az ember nem.

A természettudományokban a tökéletes egzaktuság, „objektivitás” tudatos művelése, az erre való törekvés különösen jellemző a 19–20. századi Európára. „Legfőbb céloom lett ennek a világnak gondolatlaltal történő megragadása, kihagyva mindent, ami szubjektív . . .” mondta Einstein (Snow 276).

A „rationale”-t tehát a természettudományok túlhangsúlyozták, és ez zavart okozott, hiszen ez az ember és az állat közötti megkülönböztető jegynek tekinthető. Így állandóan kísértette őket a veszély, hogy elhanyagolják az „animal”-t az emberben mind az utópista elméletekben, mind a gyakorlatban. A nukleáris energia felfedezése például a „rationale”-nak, a neocortex működésének az eredménye elsősorban. Ugyanakkor a nukleáris fegyverek olyan iszonyú méretű felhalmozása, hogy képesek lennének elpusztítani több földet is, mintha létezne egyáltalán több Föld — nem éppen racionális. Ez a tény az agy azon részének a túlzott működésére utal, amely az agresszió központja, és amelyet „a krokodiloktól örököltünk” (Sagan 60–1).

Az emberi kommunikációban, a művészi kifejezésben és mindenekelőtt a nyelvben a metafora az, amely az egész embert tükrözi az agy minden részének működésével, ahogy fentebb vázoltuk. Ez az az eszköz, amelynek segítségével megközelíthető, befolyásolható a nem racionális, a pusztító ember is. Ez pedig ma már nem csupán az egyes ember szemszögéből életbe vágó, hanem az egész emberiség sorsában is. És itt ismét jelentkezik egy zavaró pont: a beszéd is az ember megkülönböztető jegye a maga sajátos bázisával a neocortexben. Mégsem a neocortex az, amelyik beszél, még a matematikában sem, hanem az ember. Vagyis az úgynevezett adekvát nyelve a természettudományoknak, amely teljes egzaktuságra törekszik, végül is nagyon szegény, sőt inadekvát az egész ember oldaláról nézve.

Mítoszok és művészetek szemben a természettudományokkal. Már rámutattunk arra a különbségre, amely a természettudományok „valósága” és a mítoszok és művészetek „igazsága” között fennáll. Az alapvető különbség közelebbről az, hogy az utóbbiak esetében valami nem önmagában az, ami, hanem ránk vonatkoztatva az, ami. Ez elképzelhetetlen a tudományokban, mégha arra gondolunk is, hogy a határozatlansági elmélet szerint megfigyelésünk befolyásolja a fizikai jelenségeket. A metaforá-

ban a dolgok lényege a viszonyban van, és a viszony megváltoztatja természetüket, — ahhoz képest, ahogy előzőleg álltak előttünk. Ha például anyámtól levelet kapok, az „természettudományosan” csak papír és betű, nekem viszont egyáltalán nem az, hanem rám vonatkoztatottsága miatt anyám levele. Amikor a postás átnyújtja, és megállapítom, hogy kitől jön, lényeges változás történik a levéllel, jóllehet ez műszerekkel nem mérhető.

„A papírnehezéknek használt sakkfigurában semmiféle szimbolikus nincsen. Ha a sakkjátékban alkalmazom, ugyanaz a figura szimbólummá válik, és a konvencionális rendszeren belül jelzi a tábla állását. Ha szobornak tekintem a sakkbábút, ismét másfajta szimbólumnak értelmezem” (Perkins—Leonard 7. A szerző ford.).

Ugyanezt a látásmódot a költők is tudatosan alkalmazzák, mintegy az emberiség közmeggyőződése nyomán:

Csak bot és vászon,
de nem bot és vászon,
hanem zászló.

(Kosztolányi: Zászló)

Maguk a természettudósok is felismerték ezt a különbséget a valóság és igazság között. Heisenberg így idézi Bohrt: „Nem különös, hogy megváltozik ez a várkastély, mihelyst elképzeljük, hogy Hamlet itt élt? Mint természettudósok azt hisszük, hogy a vár csak kövekből áll, és megcsodáljuk azt a módot, ahogy az építész összerakta őket. A kövek, a patinás zöld tető, a templomi fafaragások alkotják az egész várat. Egyik sem változik attól a tényről, hogy Hamlet itt élt, és mégis *teljesen megváltozik*. A falak és a bástyák hirtelen más nyelven szólnak. A várudvar egy *egész világgá* válik, a sötét sarok az emberi lélek sötétségére emlékeztet, halljuk Hamletet: „Lenni vagy nem lenni.” Pedig mindaz, amit valóban tudunk Hamletről, csak annyi, hogy neve megjelenik egy XIII. századi krónikában. Senki sem tudja bizonyítani, hogy valóban itt élt. De mindenki ismeri a kérdést, amelyet Shakespeare a szájába ad, az általa föltárt emberi mélységet. Így hát neki is helyet kellett kapnia a földön, itt Kronbergben” (Heisenberg 77—8).

Heisenberg, Bohr és sok más természettudós elég szerény és bölcs volt ahhoz, hogy ne gondolkodjék természettudományosan a fizikán s a többi természettudományon kívül, s ne essék prédájául egyfajta primitív racionalizmusnak, mint egy csomó XIX—XX. századi tudós, akiknek magatartása veszélyes és ártalmas volt. A koncentrációs táborok, majd Hiroshima és Nagaszaki, a koreai és a vietnámi háborúk néhány tábornoknak és tudósnak kizárólag tapasztalatszerzés céljából szolgáltak. Kétségtelen, hogy a tudományok számos területén léptek előre anélkül, hogy a leghalványabb sejtésük lett volna közben akár egyetlen gyermekét vesztett anya érzéseiről.

M e t a f o r a é s t á r s a d a l o m. Összeütközéshez vezet az is, amikor különböző kultúrák találkoznak. Egy magyar néprajzos azt fejtegette egyszer, hogy milyen kacér volt a magyar parasztasszony. Bizonyítékát a mélyen kivágott parasztblúzokra alapozta. Érveivel nem kis derűtséget keltett, és némi bosszankodást is falun nevelkedett hallgatóiban, akik még jól emlékeztek gyermekkorukra; arra, hogyan dolgoztak az asszonyok egész nap a földeken, velük a csecsemők is, akiket könnyen és higiénikusan tudtak szoptatni a sajátos blúz-kivágás következtében. Valószínűleg Budapesten a belvárosban nőtt fel a tudós, ahol is a jelrendszerben a mélyen kivágott blúznak más volt a szerepe.

Nem csupán két kultúra találkozásának kérdése ez, hanem két gondolkodásmódé is, amely lehet szinkrón és diakrón.

A hatvanas években tucatnyi matematikus dolgozott egy magyar számítógép-központban, matematikus igazgató vezetésével. Az igazgató sohasem utasításokat, előírásokat közölt beosztottaival, hanem elmondott egy történetet, metaforát, mielőtt az új feladatot elkezdték. Mégis mindenki kiválóan végrehajtotta a kitzúzott munkát, és még éjjel is bent maradtak dolgozni, ha jónak és szükségesnek vélték. Egy alkalommal az igazgató hosszabb időre külföldre távozott. Helyettese, nagyon jó jogász és pontos ember, vette át az irányítást. Szabályokat készített, mindent pontosan előírt mindenkinek, ellenőrizte, hogy reggel 8-ra megérkeztek-e a dolgozók, s délután 5 óra előtt nem mennek-e el. A szabályokat, előírásokat pontosan betartották, a munka mégis akadozni kezdett, s mire az igazgató visszaérkezett, a központ már föl is bomlott. Ez az eset sem egyszerűen a demokratikus és tekintélyuralmi vezetés ellentétének kérdése.

A történet rávilágít arra, hogy a korábbi kultúrák életében a mítoszok szerepét újra kell értelmeznünk és értékelnünk. Természettudományos szemmel a mítoszok természetesen naívak; de legalább olyan naívak vagyunk mi is, ha természettudományos szemmel közelítjük meg őket. Ez a szemlélet az igazgatóhelyetteséhez hasonló, — holt tárgyakként kezeli az embereket, nem élő, társadalmi viszonylatokban mozgó emberi lényekként. Másrészt úgy tesz, mint az anekdota hőse, akit megkérdéztek, miért nem sír a prédikáción, amikor a gyülekezet minden tagja könnyezik. Azt felelte: „Nem tartozom a gyülekezet-hez.” Bergsontól idézve a fenti anekdotát, Jakobson megmagyarázza, miért háborította föl Husz Jánost és sok más reformátort a gúnyliturgia, trágár tréfák és jelenetek a középkori székesegyházakban, templomokban. A középkori néző számára nem volt az blaszfémia, hanem „e világ hiúságainak szembeállítása a szent történelem fenséges eseményeivel” (Jacobson 245). A korai reformátorok, Wyclif, Husz, egy új korszak előfutárai voltak. „Nem tartoztak a gyülekezethez”, azaz a középkorhoz, hanem az új kor „tanult emberei”, akik már nem értették a „profán tömeget”.

„Az egész élet tehát a beszéd kérdéséhez tér vissza, ahhoz a médiumhoz, amely által egymással kommunikálunk; az egész élet az egymással való viszonylataink kérdéséhez tér vissza” (Henry James, id. Richards 1936/1950. 113).

K ö v e t k e z t e t é s. Ne keressünk tehát „valóságot” a mítoszokban és művészetekben, hanem csak „igazságot”, s ne várjunk „igazságot” a természettudományoktól, hanem csak „valóságot”.

A metaforikus megnyilatkozás és gondolkodás vizsgálatának sok olyan jelenséget kellene felölelnie, mint például az analógia a filozófiában, intuíció és asszociációk a pszichológiában, mindenfajta szimbólum és kép a különféle művészetekben, a szokások, ruházat stb. a szociológiában és néprajzban, mítoszok a vallástörténetben.

Úgy tűnik, hogy az ember viszonylatok kötege és terméke, és csak a viszonylatokban létezik. Ezek természetét dinamika és állandó interakciók jellemzik, s ezért számunkra csak dialektikusan közelíthetők meg. „A cselekvések, a viszonylatok . . . mindig komplexusok korrelációi, ahol is az elemek csak mint a komplexus alkotórészei juthatnak valódi hatékonysághoz. Nem szorul magyarázatra, hogy az ember, már mint biológiai lény is, komplexus” (Lukács 139—140). Nyomon követhető ez az emberi agy felépítésében, működésében,

egyed- és törzsfajlódásában, minden kapcsolódásában a világhoz és benne a másik emberhez, vagyis gondolkodásában, beszédében, viselkedésében, művészetében és tudományában.

Ezért „a legeslegnagyobb dolog, ha valaki a metafora mestere. Ugyanis egyedül ez az, amit mástól nem lehet megszerezni, ez a született tehetség jele” (Poétika 1459a). Egyáltalán az ember jele a metaforákkal élés, és minden ember ezzel a képességgel születik.

Bencze Lóránt

I r o d a l o m

- Aristotelis Opera ex rec. Immanuelis Bekkeri ed. Acad. Regia Borussica. Ed. altera quam curavit Olof Gigon. 1—4. Berlin, 1961.
- Augustinus, Aurelius: Opera Omnia. Migne. P. L. Lut. Paris., 1865. Vol. 32—47.
- Benham's Book of Quotations. London, 1952.
- Balázs János: Jel és jelölési érték. Ált. Nyelv. Tan. IV. Budapest, 1966.
- Bencze L.: An Analysis of Romans XIII. New Test. Stud. 20. 1973a.
- Bencze L.: Pazmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastilusa. Budapest, 1973b.
- Bencze L.: A nyelvi norma és a metafora kérdéséhez. Magyar Nyelv 1981/2.
- Berstein, L.: A megválaszolatlan kérdés. Hat előadás a Harvard Egyetemen. Budapest, 1979.
- Bres, Y.: La psychologie de Platon. Paris, 1968.
- Eccles, J. C.: The Human Mystery. Berlin, 1979.
- Encyclopedia of Poetry and Poetics. Ed. A. Preminger. Princeton, 1965.
- Feuerbach, L.: Das Wesen des Christenthums. Leipzig, 1841.
- Feynman, R. P.: Mai fizika. 4. Feynman, R. P. — Leighton, R. B. — Sands, M.: Statisztikus mechanika. Termodinamika. Hullámtan. Szimmetriák a fizika törvényeiben. Ford. Bozóki Gy., B. Gombosi É., Király P. Budapest, 1969.
- Fónagy I.: A metafora a fonetikai műnyelvben. Budapest, 1963. NytudÉrt. 37.
- Fónagy, I.: Nyelvek a nyelvben. ÁltNyTan. XII. Budapest, 1978.
- Hajós Gy.: Bevezetés a geometriába. 2. kiad. Budapest, 1962.
- Handbuch der Philosophie. Hrsg. v. A. Baeumler u. M. Schröter. III. München, 1931.
- Hankiss E.: A népdaltól az abszurd drámáig. Budapest, 1969.
- Heisenberg, W.: A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról. (Physics and beyond. Encounters and Conversations. Ford. Falvay Mihály. 2. kiad. Budapest, 1978.
- Jacobson, R.: Medieval Mock Mystery, — in Studia Phil. et Litt. in hon. L. Spitzer. Ed. A. G. Hatcher—K. L. Selig. Bern, 1958.
- Lausberg, H.: Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. München, 1960.
- Lesznai, A.: A tervezés művészete. Előadások. Budapest, 1976.
- Lukács, Gy.: A társadalmi lét ontológiájáról. Ford. Eörsi I. II. köt. Budapest, 1976.
- Maclean, P. D.: On the evolution of three mentalities. New Dimensions in Psychiatry: A World View. Vol. 2. New York, 1977.
- Mega. Karl Marx—Friedrich Engels: Gesammelte Ausgabe. Berlin, 1975—1981.
- Platon: Összes művei. I. köt. Budapest, 1943.
- Platon: Politeia. — Der Staat. Bearb. v. D. Kurz. Griech. Text v F. Chambry. Deutsche Übers. v. Fr. Schleiermacher. Darmstadt, 1971.
- Plautus: T. Macci Plauti Comoediae. Tom. 1. Fasc. IV. Lipsiae, 1871.
- Perkins, D.—Leondar, B. ed.: The Arts and Cognition. Baltimore—London, 1977.
- Richards, I. A.: Philosophy of Rhetoric. London, 1936. New York, 1950 (2. ed.).
- Sagan, C.: The Dragons of Eden. New York, 1977.
- Shibles, A. A.: Metaphor. An Annotated Bibliography and History. Whitewater, 1971.
- Snow, D. P.: Variety of Men. New York, 1967.
- Thomas A.: S. Thomae Aquinatis opera omnia. 1. In quattuor libros sententiarum. Stuttgart, 1980.
- Walsh, L.: Read Japanese Today. Tokyo, 1969.

Szöveg és jelentés

(Ceruzajegyzetek egy újszerű könyv* margójára)

1. A könyv szerzője, Murvai Olga 1972 késő nyarán, a szegedi nyelvészkongresszuson tartott előadásával (A szabad függő beszéd terminológiai kérdéséről. In: Jelentés tan és stilisztika. Bp., 1974. 389—91) mutatkozott be a hazai tudományos közvélemény előtt. A jelenleg a bukaresti egyetemen dolgozó fiatal nyelvész később sem lett hűtlen ehhez a témához: erről írta doktori disszertációját, melynek számos részletét önálló tanulmányként is közzétette (A szabad függő beszéd kialakulásának vitás kérdéseiről. NyIrK. 1974: 91—7; Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. In: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976. 89—139; A szabad függő beszéd stílus hatásának kérdéséhez. — Babits Mihály Halálfiái című regénye alapján. Nyr. 1976: 289—96; A szabad függő beszéd mint kommunikációelméleti modell. NyIrK. 1978: 31—40; A szabad függő beszéd mint komplex szemantikai jel. NyIrK. 1978: 203—8; A szöveg kontextuális kapcsolatai. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata. MNy. 1979: 170—6; A műalkotás belső felépítettségének szemiotikai vizsgálatához. NyIrK. 1980: 31—42), s most — némi átdolgozás után — könyv alakban is kiadta, Szöveg és jelentés címmel.

A rövid előszó tanúsága szerint kettős célt tűzött maga elé ebben a kötetben Murvai Olga: egyrészt a szabad függő beszéd (a továbbiakban rövidítsük mi is SzFB-vel, ahogy ő teszi) szövegnyelvészeti és kommunikációelméleti elemzését, másrészt az SzFB stílustörténeti és szövegépítési funkcióinak bemutatását a magyar impresszionista prózában (különösen Babits, Kaffka Margit, Kosztolányi és Krúdy műveiben). Amiből persze az is következik, hogy a Szöveg és jelentés cím egy kissé túl általános; a könyv tartalmát az alcím (A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata) jelzi pontosabban.

A munka a már említett Előszó (5—7) után hat nagyobb fejezetre oszlik: I. Bevezetés az SzFB vizsgálatához (9—13); II. Az SzFB kutatásának története (14—48); III. Az SzFB vizsgálatának módszerei (49—93); IV. Az SzFB kommunikációelméleti modellje (94—120); V. A szöveg és a műalkotás szerkezetének kapcsolatai (121—63); VI. A szöveg kontextuális kapcsolatai. Szövegtipológiai összefoglalás (164—74). A kötetet rövidítésgjegyzék (175), bibliográfia (176—83), valamint román (184—8) és angol nyelvű (189—95) rezümé zárja.

2. Az alábbiakban vázlatosan ismertetem az egyes fejezetek tartalmát, jelezve egyúttal azokat a pontokat, amelyek továbbgondolkodásra ösztönöztek, ill. amelyeket vitathatónak érzek.

Az első két fejezet az SzFB fogalmával és kialakulásának történetével foglalkozik. Murvai Olga először is dönt az elnevezés kérdésében, mégpedig az *SzFB* javára (a szakirodalomban jó néhány egyéb megnevezés is használatos, pl. *átképzéletes előadásmód*, *megelővenítő függő beszéd* stb.). Pontos definíciót sem itt, sem a későbbiekben nem ad, beéri annak megállapításával, hogy az SzFB az egyenes beszéd (oratio recta) és a függő beszéd (oratio obliqua) hangtani, szótani és mondatnyi ötvöződéséből alakult ki (12). Nem is annyira a szó szoros értelmében vett meghatározást hiányolom, mint inkább azoknak a formai jegyeknek, formális kritériumoknak a rendszerezett felsorolását, amelyek segítségével az SzFB-ben levő szövegrészlet többé-kevésbé egzaktan elhatárolható a másfajta (auktoriális, narrátori stb.) előadásmódtól. Gondolok itt a kötőszók, névmások, igeidők

* Murvai Olga: Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata. Bukarest, 1980. Kriterion Könyvkiadó. 194 oldal.

stb. használatában rejő közvetett információkra. Ilyen fogódzók híján nem mindegyik szövegpéldáról tudnám megmondani, miért, mely formai jegyek alapján minősült SzFB-nek. Némelyik példát, többek között a 141. oldalon levő Kosztolányi-idézetet önmagában véve inkább írói vagy narrátori beszédnek vélném, mintsem SzFB-nek: „A keleti regék tündérvilága elevenült meg előtte. Sárga, piros, zöld, lila cikázott, színek, melyek összekeveredtek mozgásokkal, hangokkal, szavakkal, új, ismeretlen érzésekkel, régi, ismert ábrándokkal. A színpad kápráztató volt” (Pacsirta). Tovább nehezíti az SzFB elhatárolását, hogy e közlésforma, amint ezt a szerző — Charles Bally nyomán — igen helyesen le is szögezi, csak a tágabb szövegösszefüggésben ismerhető fel és azonosítható megnyugtatóan (vö. 52).

Az SzFB lényegi sajátosságát a Szöveg és jelentés szerzője abban látja, hogy az író, ill. a mesélő közlési síkja részlegesen átfedi a szereplő közlési síkját (42), s ezáltal mintegy az élőbeszéd hanghordozását menti át az írott nyelvbe. Az SzFB nagyszerű lehetőségeket nyújt a „belső beszéd”-nek, a ki nem mondott gondolatoknak a bemutatására is, következképp fontos eszköze lehet a lélekábrázolásnak, a jellemzésnek. Egy múlt századi német szerző, Th. Kalepky úgy látja, hogy az író a saját gondolatait, értékítéleteit tulajdonítja ilyenkor a szereplőnek, azaz — ha álruhába öltözve is — valójában ő maga beszél („verschleierte Rede”; 44). Szerintem épp fordítva áll ez a dolog: az SzFB-ben nem az író beszél a szereplőn keresztül, hanem a szereplő az írón keresztül (ha tetszik: a narrátoron keresztül). Az író „belecsempészi” a saját szövegébe hőseinek beszéd- és gondolkodásmódját, állásfoglalásait, egész lélektani és jellembeli habitusát. Az elbeszélő ilyenkor egy kissé háttérbe húzódik: a szereplő nézőpontja érvényesül a narrátoréval szemben, még a kifejezetten elbeszélő, kommentáló jellegű szövegegységekben is. Kétségtelenül része — vagy inkább velejárója — ez az elbeszéléstechnikai súlypontáthelyezés annak a sokat emlegetett lemondásnak az elbeszélői mindentudásról és mindenhatóságról, amely az „újabb” prózát oly markánsan megkülönbözteti a „régibbi”-től. A modernebb (szívesebben mondanám úgy, hogy a későbbi típusú, a korban hozzánk közelebb álló) elbeszélői magatartás alighanem Dosztojevszkijel veszi kezdetét; érdemes lett volna tehát legalább utalni Bahtyin elméletére a „polifonikus” regényről (vö. M. M. Bahtyin: A szó esztétikája. Bp., 1976. 31 skk.). Ide vág „a feladó deperszonalizálódása” is, amit Kaffka Margit kapcsán említ a szerző (30). Kár, hogy többnyire megelégszik az olykor nem is szembesített véleményeknek pusztá felsorolásával (pl. az SzFB eredetéről: 40—8), s nem boncolja tovább a felvetett kérdéseket. Se a fent jelzett irányban nem, se másfelé. Az viszont tény, hogy legalább az írott, ill. beszélt nyelvi eredeztetés vitájában állást foglal, az utóbbi mellett (helyesen).

3. A harmadik nagy fejezet szövegtani megközelítésben tárgyalja az SzFB problematikáját. Abból az előfeltevésből indul ki, hogy az SzFB: szöveg (ennek bizonyos terminológiai következményei is vannak, amire még vissza kell térnünk). Ezután a szövegnek minősített SzFB összeforrottságát és elhatárolhatóságát vizsgálja (hogyan épül „befelé”, ill. hogyan kapcsolódik „kifelé”). Az összeforrottságnak a tényezői közül megemlíti a *l i n e á r i s* és a *s z e m a n t i k a i k o h é z i ó*t. Az SzFB-nek a másfajta közlésmódokhoz való kapcsolódását tanulmányozva — Mistrík nyomán — *s i m a* és *m e r e d e k* indítást különböztet meg: *s i m a* az indítás, ha igével, kötőszóval, névmással vagy határozott névelővel kezdődik az SzFB, *m e r e d e k*, ha (jelzős) főnévvel, melléknévvvel, határozószóval, indulatszóval, módosítószóval. Fontos megállapítása ennek a résznek, hogy az SzFB jelentéstani szempontból *k o m p l e x s z e m a n t i k a i* jelek tekinthető (85 skk.). A benne egymásra vetülő, kereszteződő közlési síkoknak *n* számú közös tartalmi elemük van (ezért is fedhetik át egymást), de mindegyik közlési síkban kell lennie legalább egy olyan elemnek is, amely épp arra és csak arra a síkra jellemző (máskülönben nem tud-

nánk kikövetkeztetni, hogy az adott helyen épp kicsoda „beszél”). Elgondolásának helyeségéről egy Kosztolányi-regényrészlet finom elemzésével győzi meg az olvasót Murvai Olga (88—90). A szemantikai rész összefoglalásából két gondolatot emelnék ki: 1. az SzFB jelentésstruktúráját az egymással érintkező közlési síkok, narratív perspektívák egyedi megkülönböztető jegyeinek kapcsolata határozza meg; 2. a fenti kapcsolat hozza létre a szöveg k o h é z i óját (93).

3.1. Felvetődnek azonban néminemű kételyek is ennek az egészében véve igen színvonalas fejezetnek az olvastán. Az egyik nehézség inkább csak terminológiai (bár könnyen lehet, hogy nem csupán az). Arra gondolok, hogy a szerző elvileg szövegnek minősíti és többnyire *szöveg*-nek is nevezi az SzFB-t. Kérdés, hogy mennyiben indokolt ez az újítás, csakugyan szöveg-e az SzFB, vagy nem több relatíve önálló szövegdarabnál? Ráadásul nem is mindig következetes a könyv szóhasználata: *szöveg*, *szövegdarab*, *szövegrészlet* stb. gyakorlatilag egymás szinonimáiként fordulnak elő benne. Az efféle terminológiai következetlenség sokszor csak tünete a tartalmi tisztázatlanságnak. Arról nem is beszélve, mennyire megnehezíti az olvasó dolgát. Az olvasót, aki pl. az 54. lapon tudomásul vette, hogy az SzFB-t a továbbiakban szövegnek kell tekintenie, és már a szemközti oldalon ebbe a meghatározásba ütközik: „... a[z] SzFB mint *szöveg* olyan *közlési egység*, amelyben . . .” (a folytatás ebből a szempontból nem lényeges; a kiemelések itt és a továbbiakban mindig éntőlem származnak K. G.). Tehát van a *közlés* mint legmagasabb szintű egység, afféle „szuperszöveg”, és ezen belül vannak *közlésegységek*, *szövegek*, amelyek a közlésben egymásra, ill. egymásba épülnek. Eszerint azok az egy-két szavas SzFB-k is s z ö v e g e k, amelyeket két oldallal korábban idézett Murvai Olga (*mi tagadás; Na lám !; stb.*)?

A terminológia szokatlansága helyenként azzal a nemkívánatos következménnyel jár, hogy az olvasó valóságos rejtvényfejtő tevékenységre kényszerül. E fogalomtisztázó munka nélkül a könyv állításai nem is mindig érthetők pontosan: „Ez a metszéspont . . . a *szöveg* [értsd: az SzFB-ben álló szövegrészlet] első szava . . . írjuk be ezt a *szövegrészletet* [értsd: egy Kaffka-novellának, azaz a teljes szövegnek egyik részletét, amely SzFB-ben álló részletet, azaz „szöveg”-et tartalmaz] két egymást metsző körbe” stb. (64). Tehát itt, ha jól értem, nem a *szövegrészlet* része a *szöveg*-nek, hanem a *szöveg* a *szövegrészlet*-nek (s ez utóbbi valaminek, amit hagyományosan *szöveg*-nek szoktunk nevezni, de aminek itt gyakorlatilag nincs neve, talán a 62—3. lapon említett *szövegegész* vonatkozik rá). A szokásos és a könyvben használt nomenklatúra viszonyát a következő táblázattal szemléltethetjük:

F o g a l o m	E l n e v e z é s	
	A stilisztikai hagyományban	Murvai Olgánál
az irodalmi mű teljes szövege	<i>szöveg</i> v. <i>mű</i>	<i>szövegegész</i> (?)
amit idézünk belőle	<i>szövegrészlet</i>	ua.
ami az idézett részben SzFB-ben van	<i>SzFB</i>	<i>szöveg</i>

A szokatlan szóhasználatot idővel csak megszokná, tudomásul venné az olvasó. Csakhogy Murvai Olga a saját terminológiájával is majdnem úgy bánik, mint a hagyományossal: nem ragaszkodik hozzá következetesen, hanem váltogatja a régivel. Így például a 66. oldalon egyetlen bekezdésben belül is kétféle értelemben használja a *szöveg* kifejezést: előbb 'SzFB-ben álló szövegrészlet' jelentésben, utána 'szövegegész' értelemben, végül újra az 'SzFB' fogalmának nyelvi jeleként. Idézem: „A *szöveg* összeforrottságát formálisan is kifejezhetjük. A felmérést azoknak a demarkatív elemeknek a számbavételé-

vel kezdjük, amelyek határjelzők . . . a *szövegben*, . . . A *szöveg* sima indításának mutatója az új közlést bevezető ige” stb. A táblázatok (67) felső sorában is ’SzFB-ben levő szövegszegmentum’-ot jelent a *szöveg*. Nem csökkenti, hanem még növeli is a zavart, hogy a következő fejezetben egy másik műszó, a *szövegdarab* is felbukkan ebben az értelemben: „A[z] SzFB a műalkotás felépítésében *szövegdarabként* vesz részt” (107). Vagyis az SzFB egyszerre *szöveg* is meg *szövegdarab* is (azaz darabja, kisebb összetevője egy *szövegnek*). Sőt a *szövegdarab* terminus technicusnak — mint látni fogjuk — lesz még egy zárójeles *szöveg(darab)* változata is, a 167. laptól kezdve.

Nem csoda tehát, hogy a könyv második felében mind gyakoribbá válnak az effajta mondatok: „Ilyen alapon a[z] SzFB viszonylag önálló, kontextussíkon megragadható *szöveg* (vagy *szövegdarab*) . . . szerkesztésánál viszont *szövegtípus*, amely szerepet játszik a műalkotás *szövegének* belső tagolásában. Az . . . SzFB beilleszthető . . . a műalkotás (a teljes *szöveg*) szerkezeti síkjába” (122). Még a legutolsó fejezetben is (amely pedig a legeredetibb és a legjobb a könyvben) zavarba ejt a következtetlen műszó-használat. „A *szöveg* kontextuális kapcsolatai” — ezt olvashatjuk főcímként a fejezet fölött (164). A gyakorlott olvasó már tudja, hogy ezt így kell érteni: ’az SzFB összefüggése a teljes művészi *szöveg* többi részével, a struktúra egészével’. Ugyanígy „lefordítja” a maga számára az első alfejezet címét is: „A *szöveg* és a szemantikai kontextus” (uo.) = ’az SzFB és a teljes mű, illetve ennek jelentésstruktúrája, amelybe az SzFB beleépül’. Három oldalal később, a második alfejezet élén viszont ez a cím öltik szemébe: „A[z] SzFB és a *szöveg* jelentéstani struktúrájának összefüggései” (167). Vagyis itt meg a teljes művet jelenti a *szöveg*, úgy, mint a hagyományos stílisztikában: az alfejezet az SzFB-nek a műegészbe való beépülését tárgyalja.

Ha az egyes fejezeteket egybevetjük tanulmány-előzményünkkel, kiderül, hogy maga a szerző is viaskodott ezekkel a terminológiai nehézségekkel: a kritikus pontokon ugyanis eltérő megoldásokat is látunk. Pl. a könyv 67. lapján, a táblázat felső sorában ez olvasható: „A *szöveg* [értsd: ’SzFB-ben álló szövegrészlet’] élén”. Ugyanez a Kaffka-tanulmányban (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról 89–139) még *szöveg-szerkezet* volt (112). Egy másik tanulmány *szövegszerkezet* kifejezése (NyIrK. 1978: 39) helyén viszont a Szöveg és jelentés-ben *szövegdarab*-ot találunk (107). A zárójeles *szöveg(darab)*-ból (NyIrK. 1980: 42) pedig egyszerűen *szöveg* lett a könyvben (154). Azért feltűnik itt is ez az önmagában véve is ellentmondásos, kétértelmű *szöveg(darab)* forma, mégpedig a 167. oldalon, nem is egyszer. De még ugyanezen a lapon — a táblázatban — ki is maradnak belőle a zárójelek: a *szövegdarab* mint elemi jel van szembeállítva a magasabb szintű, műalkotás szintű komplex jellel. Szerintem mindenütt így kellett volna használni e szak kifejezést (a fenti, talán egy kissé túl hosszúra is nyúlt terminológiai eszme-futtatás után, azt hiszem, nem is kell megindokolnom, miért). S egyáltalán: tisztázni kellett volna a *szöveg*, *szövegegész*, *szövegszerkezet*, *szövegtípus*, *szövegrészlet*, *szövegdarab* (zárójelel és anélkül) pontos jelentését, egymáshoz való viszonyát, és mindezek alapján k ö v e t k e z e s e n alkalmazni őket. Pl. úgy, hogy a műalkotás, a teljes mű a *szöveg*, ennek részlete, az SzFB-ben álló szövegrész pedig a *szövegdarab* vagy *szövegrészlet*. Sajnálatos, hogy sem a lektorálás, sem a kiadói szerkesztés során nem került sor erre az egységesítésre.

3.2. Még egy megjegyzés a III. fejezethez (bár ez is vonatkozik a kötet egészére is): mintha kicsit túl szigorúan bánná Murvai Olga a „mondatgrammatikával” (így nevezi a szövegelmélet előtti nyelvtanítást, ide értve — ha jól sejtem — a teljes nyelvtani hagyományt az óind grammatikusoktól Noam Chomskyig). Az SzFB jelentéstani megközelítéséről például az a véleménye, hogy az „mondatgrammatikán belül nem oldható meg” (52–3). Valamivel később: „A fenti kérdésekre [a szöveg és mondatai közti viszonyról, ill. a szöveget alkotó mondatok egymás közti viszonyáról van szó] a mondatgrammatika nem tud kielégítő választ adni” (55). Tegyük hozzá: nem is tekinti feladatának, hogy efféle

kérdésekre válaszoljon, hiszen ő éppen attól „mondatgrammatika”, hogy a mondatot tartja a nyelvtanilag megragadható, leírható legnagyobb nyelvi egységnek. Másképpen: nem arról van itt szó, hogy a „mondatgrammatika” nem tud választ adni ezekre a kérdésekre, hanem arról, hogy az ő elméleti keretében fel sem tehetők ezek a kérdések, mert egyszerűen nincs értelmük. Éppen azért volt szükségszerű a szöveggrammatika kifejlődése, hogy ilyen típusú kérdéseket is feltehessünk (és idővel majd választ is kapjunk rájuk). Bár épp mostanában kezdik újra vitatni a szöveggrammatikának magát a pusztá létezését is. Nem valami régi vágású „mondatgrammatikus”, hanem a Murvai Olga könyvében is többször idézett Teun A. van Dijk, a szövegnyelvtan és a generatív poétika világhírű szakembere az, aki „Szöveg és kontextus” című könyvében (Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London—New York, 1977., új kiadásban 1980.) már nem számol külön szöveggrammatikával, ill. a hangsúlyt erről a szövegszemantikára és a szövegpragmatikára helyezi át (vö. Szabó Zoltán ismertetését: Korunk 1981: 803—4). E sorok írója is úgy találja, hogy egyelőre inkább szövegelmélet(ek) van(nak), mintsem kidolgozott, rendszeres szövegnyelvtan. A figyelemre méltó részletmegfigyelések ma még nem alkotnak — nem is alkothatnak — zárt, koherens rendszert. Ennélfogva a mondatgrammatika—szöveggrammatika ellentétnek ilyen éles felvetése a másik „féllel” szemben sem jogosult. És ha nincs (még nincs) koherens szöveggrammatika, felépíthető-e rá — az el nem készült alapra — egy szövegstiliztikának, szövegelméleti stiliztikának a büszke épülete? Szónoki a kérdés. És a kutatásoknak ebben a stádiumában méltányos-e elmarasztalni a „mondatstiliztikát” mint elégtelent? Ez is az! — Még valami ehhez a témához: ismernünk kell, jól kell ismernünk, amit meg akarunk haladni. Murvai Olga itt-ott kissé járatlannak mutatkozik a magyar leíró nyelvtani („mondatgrammatikai”) terminológiában. A *tagmondat* kifejezést többször is ’szöveg, ill. szövegrészlet egyes mondata’ értelemben használja (pl. 55), „nominálisan szerkesztett mellékmondatokat” lát ott, ahol se mellékmondat, se nominális szerkesztés nincs (56). (Ha netán a megszokottól eltérő jelentést tulajdonít a fenti szakkifejezéseknek, akkor ezt külön is jeleznie kellett volna, a félreértés megelőzésére.)

4. Találóaan jegyzi meg a 95. lapon Murvai Olga, hogy az SzFB bármelyik más közlésformánál jobban számít az olvasó aktív közreműködésére. Következésképpen nemcsak indokolt, hanem egyenesen kívánatos is, hogy k o m m u n i k á c i ó e l m é l e t i szempontból is tanulmányozzák. E termékenynek ígérkező vizsgálati szempont „bevetésére” a IV. fejezetben kerül sor.

Az 1. pontban felvázolt általános kommunikációelméleti modell szerint az SzFB — illetve tágabban értve maga az irodalmi mű is — k ö z l é s i f o l y a m a t k é n t modellálható. E folyamatnak öt fő tényezője van: az író, a narrátor, a szereplő, az üzenet és az olvasó. A 2.1. pont az író—narrátor—üzenet kapcsolatot elemzi; a következő alfejezet a szereplő komponensét is bevonja a vizsgálatba; végül pedig az olvasóval, az SzFB befogadójával és értelmezőjével egészül ki a modell.

A közlési folyamat tényezőit bonyolult kapcsolatrendszer fűzi egymáshoz: az SzFB működését ennek a kapcsolatrendszernek a gondos feltérképezésével tárja elénk a szerző. Megbízható elemzést kapunk a narrátori szöveg igazságértékéről, valamint a „semleges” és a „pártos” elbeszélői magatartásról. Túlzottnak érzem viszont az író és a mesélő síkjának olyan fokú párhuzamosítását, mint amilyenrel a 105. oldalon találkozunk: „A narrátor magatartása, látásmódja . . . mindenképpen fedi az író látásmódját, az író magatartását”. Ha e két nézőpont ennyire egybeesnék, nem is igen beszélhetnénk külön szerzői, ill. mesélői perspektíváról. Valójában a narrátor látásmódja csak részlegesen fedi az íróét — például a Doktor Faustus történetét elbeszélő Serenus Zeitblom tanár úré a Thomas Mannét —, s e kettősségből stiláris és/vagy gondolati ironia fakadhat.

Ehhez a fejezethez kapcsolódik, kissé szervesetlenül, az SzFB idősíkjáról szóló fejtegetés (108–20). Eleve pontosabb lett volna az SzFB idősíkjáról írni a címben, hiszen épp azt mutatja be itt — egyébként igen leleményesen — a könyv szerzője, hogy az SzFB-ben több idősíkjú vetül egymásra. Az igeidők közlési funkcióit vizsgálva mindenkéltől különbséget kell tennünk — Harald Weinrich nyomán — a narratív és a kommentatív idő között. Ezeknek az indoeurópai nyelvekben grammatikailag is szabályosan elkülönülő igeidők felelnek meg (I. a mintegy hatvan lappal előbb, a III. fejezet 1.1. pontjában közölt táblázatot). A narrációt, kommentárt és leírást ötvöző SzFB egyidejűleg több narratív hangot és időperspektívát „idé”, s ezáltal egyfajta szimultán ábrázolást tesz lehetővé (111). A narrátor szövege olykor valóságos dialógusnak tekinthető (112; itt is kézenfekvő lett volna a bahtyini—dosztojevskiji polifonikus regénymodellre való hivatkozás). Az SzFB ideje, az ún. szövegidő természetesen soha nem lehet azonos a cselekvés idejével, aminthogy a narráció sem azonos az eseménnyel magával: az események a kronológiai időben zajlanak, míg a narráció, ill. az olvasás ideje mindig a kronológikus (120). E szimultaneitásból fakad a vizsgált közlésmód legfőbb stilisztikai haszna: a sűrítés, tömörítés.

4.1. Ennek az önmagában véve igen jól sikerült „kommunikációelméleti” fejezetnek a végére érve azonban kikívánczik az olvasóból egy elvi-elméleti jellegű aggály, amely persze nem is annyira Murvai Olgának szól, mint inkább azoknak az elméleti előfeltevéseknek, amelyeket e rész megírásakor keretként elfogadott.

Az információelméletre és a hattényező-s-hatfunkciós Jakobson-modellre visszavezethető „kommunikatív poétikák”-nak és „befogadásesztétikák”-nak, tehát mindazoknak az elméleteknek, amelyek az irodalmi műalkotást a szerző és az olvasó közti kommunikációs folyamatként modellálják, van egy közös, súlyosan problematikus mozzanatuk. A nem-irodalmi kommunikációban, amelynek sémájára a fenti modellek a szépirodalmi mű befogadását ráhúzzák, a két pólus (feladó és címzett, kódoló és dekódoló stb.) csakugyan egyenrangú, amit többek között az is mutat, hogy a két résztvevő rendre szerepet cserél. A „szépirodalmi kommunikáció”-ban — ha van ilyen egyáltalán — ez koránt sincs így. Ennélfogva azzal a következtetéssel sem tudok egyetérteni, hogy „minden reális szerzőben és minden reális olvasóban . . . jelen van a szerző és az olvasó is” (108), azaz — egy kicsit élesebbre fogalmazva — a szerző is olvasó, az olvasó is szerző. Egy időben nekem is nagyon tetszettek az efféle paradoxonok, de most úgy látom, hogy annyira azért nem szellemesek, mint amennyire félrevezetőek. Az eltúlzott részizagság alighanem rosszabb a tévedésnél. (Ez is paradoxon !)

A kommunikáció mozzanatának túlhangsúlyozása végeredményben oda vezet, hogy a műalkotás mint objektum feloldódik a befogadás aktusában, sőt azonosul vele: „bármilyen, ami a befogadástól kívül van, automatikusan a művön kívül esik” (inkább: kívül esik a művön; 107). E vitatható állítást, amelyet egyébként a lengyel Edward Balcerzan-tól vesz át (vö. Helikon 1974: 362), lényegében bizonyítás nélkül, úgyszólván magától értendő tényként közli velünk Murvai Olga. Pedig Balcerzan — mint gondolatmenetének egészéből kiderül — nagyon is szélsőséges képviselője „a befogadás poétikájának”. Szerinte a műalkotás csak a befogadás folyamatában létezik: amit az olvasó nem észlel belőle, az nincs is. Messzire vezetne ennek a tételnek a tüzetes megvitatása, egészen a nyelvi műalkotás létezési módjának, ontológiai státusának a problematikájáig (vö. Wellek—Warren: Az irodalom elmélete. Bp., 1972. 207–30), amelybe most természetesen nem bocsátkozhatunk bele. Értjük be mindössze egyetlen ellenérvnek a felvillantásával: ismeretesek Török Gábornak és másoknak a megállapításai a műalkotás intenzív totalitásának elviki méri t h e t l e n s é g é r ő l (József Attila-kommentárok. Bp., 1976. 7–18). Mindig vannak olyan tényezők, ill. kapcsolatok, vonatkozások a szépirodalmi szövegben, amelyek rejtve maradnak az aktuális befogadó előtt (de még a misztikus „eszmenyi olvasó”

előtt is!). George Steiner írja egyik esszéjében, hogy „Egyetlen leltár sem képes kimeríteni a szemantikai kölcsönhatásokat, még egy »egyszerű« lírai versben sem” (idézi Török Gábor: *Nyr.* 1974: 306). Hát még egy *Finnegans Wake* típusú műben! — tehetnénk hozzá. Ezért az irodalmi műalkotás percepciója hitelesen csak mint aszimptotikus (a teljes megismeréshez szakadatlanul közeledő, de azt soha el nem érő) folyamat ábrázolható. Épp ez az „örök maradék” — vagyis az, aminek a kedvéért újból és újból kézbe vesszük — esne kívül a művön? Más szóval: csak az van benne a szövegben, amit én ki tudok olvasni belőle? Ez már nemcsak túlzás, hanem elvileg is helytelen.

5. Az utolsó előtti nagy fejezetben, az ötödikben azt tanulmányozza a szerző, hogyan épül bele az SzFB a műalkotásba, hogyan válik kompozicionális jelentőségű tényezővé. Tehát itt az SzFB-t mint strukturális alapvetet veszi górcső alá.

Igen értékes eredménye a vizsgálatnak már maga az a megállapítás is, hogy „a lírába hajló impresszionista prózában a[z] SzFB — mint alkalmas közlésforma — kompozicionális szintre emelkedik” (145). Ezáltal külső formai, elbeszéléstechnikai eszközökből a belső forma elemévé lép elő, sőt alkalomadtán struktúráképző funkcióra is szert tehet. Minden bizonnyal összefügg ez a fokozott szerepvállalás az epikai műnemnek a századvégen kezdődő általános lirizálódásával (vö. Egri Péter: *A költészet valósága. Líra és lirizálódás.* Bp., 1975.). Az összefüggés mértékének, jellegének tisztázása természetesen további kutatásokat igényel. Murvai Olga könyve mindenesetre megtette az első lépést ebben az irányban, amikor a „lírába hajló” próza jellegzetességeként említi az SzFB-nek effajta felértékelődését.

A fejezet középső része az SzFB és a képkalkotás viszonyával foglalkozik. Nemcsak arról van itt szó, milyen nyelvi képeket (hasonlatot, metaforát, megszemélyesítést, metonímiát, szinekdochét) tartalmaznak az SzFB-ben levő szövegszegmentumok, bár ezt is sok és jó érzékkel kiválasztott példa szemlélteti, hanem arról is, hogy az SzFB a képkalkotás egyik lehetséges epikai módozatának minősül (155). E gondolatot érdemes lett volna bővebben is kifejteni, tisztázva egyúttal a hagyományos stilisztikai értelemben vett kép (hasonlat, metafora stb.) és az SzFB mint kép (a belső vizualitás kivetülése) viszonyát is. Ugyanitt nagyon érdekes és további vizsgálódásra ösztönző megfigyeléseket tesz Murvai Olga az epikus időnek, az SzFB idősíkjának és a szóképek időszerkezetének az összefüggéséről is. Többek között kiderül, hogy az SzFB idősíkjá különösen kedvez a képi megfogalmazásnak. „A képnek ugyanis önálló időstruktúrája van, amely nem helyezhető be az epikai időbe. A[z] SzFB tágítható időintervalluma viszont alkalmas a kép időfeletti idejének a befogadására” (154). Saját kutatásaim alapján csak megerősíteni tudom a fentieket: a nyelvi képeknek Krúdy Gyula műveiben is megvan a maguk belső, „időtlen” ideje; a múlt → jelen váltások révén a cselekmény ideje a képanyagnak asszociatív felidéződő „belső idejébe”, időtlen tartamába hajlik át; a kép sokszor szinte „kiszigetelődik” a cselekményből, autonóm idővilága van stb. (vö.: *Nyr.* 1976: 417–9; *It.* 1981: 443–9).

A 3. pont a Mukařovskýtól még 1940-ben leírt jelentéshalmozódás jelenségét vizsgálja három műben: egy Krúdy- és egy Kaffka-novellában, valamint Kosztolányinak *Pacsirta* című kisregényében. Az irodalmi mű jelentéshalmozódása azon alapul, hogy a jelentésegységeket az olvasás meghatározta sorrendben fogjuk fel, minden új elemet az előzőek ismeretében értelmezzük (időbeli aspektus), de végül tudatunkban egyidejűleg van jelen az összes üzenethordozó jelentésegység (térbeli aspektus).

Számomra természetesen a Krúdy-elemzés, az 1915-ből való Érzélgős utazás elemzése volt a legérdekesebb. A novella cselekménye két síkon zajlik: a tényleges cselekmény függő beszédben van elbeszélve, míg az elképzelt cselekményt SzFB-ben adja elő Krúdy. Ami igazán különlegessé teszi ezt a kétszintűséget, a reális és a kvázi-szint váltogatását, az a két közlésmódnak az aránya: az SzFB ugyanis több mint háromnegyed részét, pontos-

san 75,6%-át teszi ki a szövegnek. (Összehasonlításul: a Pacsirtának mindössze 5,32%-a van SzFB-ben.) E két adatból figyelemre méltó műfajelméleti (novella — regény) és stílustörténeti (tizés évek közepe — húszas évek közepe) következtetéseket is levonhatunk, de elsősorban a két író egyéni nyelvhasználati módjának (idiolektusának) különbségére világítanak rá.

5.1. Itt, az V. fejezet ismertetését befejezve szeretnék hangot adni kételyeimnek az impresszionista stílus, a költői nyelvi impresszionizmus fogalmával kapcsolatban. Ezt már a II. fejezet 1. pontjának (Az SzFB mint a magyar elbeszéléstechnika fejlődésének egy mozzanata) a tárgyalásakor is megtehettem volna, de a probléma kör fontossága miatt, meg azért is, mert végeredményben a könyv egészét érinti, végül is úgy döntöttem, hogy csak cikkem vége felé, a leginkább stílustörténeti érdekű fejezet, az V. kapcsán foglalkozom vele.

Alapjában véve mindössze két kérdést tartok szükségesnek felvetni: a) Valóban impresszionista stílusú-e a könyvben tárgyalt négy író? b) Minősíthetjük-e impresszionista stílussajátságának az SzFB-t?

Ami az első kérdést illeti, már az előszó sem hagy semmi kétséget afelől, hogy Murvai Olga mind a négyüket impresszionistának tartja: „A magyar impresszionista prózát négy nagy író képviseli, Babits Mihály, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső és Krúdy Gyula” (6).

Kaffka Margitra és Babitsra nézve el tudom fogadni ezt a besorolást, bár az utóbira már csak bizonyos megszorításokkal. Nem mindegyik művében bizonyul ugyanis tipikus impresszionistának Babits! Murvai Olga példái csaknem kivétel nélkül a Halálfiából valók; a többi munkája is ilyen Babitsnak stílusban? Hasznos lett volna jobban figyelembe venni a kitűnő Soltész-könyvet az író stílusbeli fejlődésére vonatkozóan (J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965.).

Krúdyról nekem elég régóta az a véleményem (még lehet: külön- vagy ellenvéleményem), hogy stílusát nem lehet kielégítően leírni, jellemezni az „impresszionista stílus” kategóriájával. Krúdy egész egyszerűen nem fér bele az impresszionizmus skatulyájába, írásművészetét legalább ugyanilyen joggal minősíthetnénk realistának, romantikusnak, szecessziósnek, szimbolistának vagy akár szürrealistának is. Mivel e felfogásomat Krúdy-könyvemben és másutt is több ízben kifejtettem (legutóbb It. 1981: 449—57), ezúttal nem bocsátkozom részletekbe.

Végül Kosztolányi — szerintem — nem is igazi impresszionista, legalábbis a háború utáni érett prózája alapján nem az. Maga Murvai Olga is sokszor utal azokra a mozzanatokra, amelyek Kosztolányit élesen megkülönböztetik a másik három írótól, sőt valósággal szembeállítják velük: epikusi magatartása objektív (132, 138), szerkesztésmódja klaszikus vonalvezetésű (161), SzFB-t alig használ (36, 131) stb. Vajon mindezek ellenére miért sorolja mégis az impresszionisták közé Kosztolányit a Szöveg és jelentés szerzője? Erre a könyvből nem kapunk egyértelmű választ. Térjünk hát át a második kérdésre: impresszionista stílusjegye-e az SzFB vagy sem?

Bár az előszóban még jelzi Murvai Olga, hogy az SzFB „nem kizárólagosan impresszionista jellegzetesség” (6), már ez a megfogalmazás is azt sugallja, hogy az SzFB főleg elsősorban azért mégiscsak az impresszionista stílusra jellemző (noha persze akad néhány nem impresszionista szerző is, akinél olykor előfordul). Később aztán a két jelenség — az SzFB és az impresszionisztikus kifejezésmód — gyakorlatilag teljesen összefonódik: a könyv alapján az SzFB akarva-akaratlanul mint impresszionista stílussajátság rögzül az olvasó emlékezetében.

Emellett azért sem mehetünk el szó nélkül, mert az eddigi szakirodalom — itt főleg Herczeg Gyulának a munkásságára gondolok — inkább a realizmushoz próbálta kötni az SzFB-t (vö. Herczeg: A modern magyar próza stílusformái. Bp., 1975. 13—

53: Realizmus és SzFB). Érdekes, hogy egy helyütt maga Murvai Olga is hivatkozik, ha pontosabb helymegjelölés nélkül is, Herczegnek erre a munkájára, ill. ennek arra a megállapítására, hogy az SzFB a naturalista, realista prózában válik általános használatúvá (48). Csakugyan tagadhatatlan, hogy egy Mikszáth—Móricz—Móra—Németh László „vonulatot” legalább annyira jellemez az SzFB-nek gyakori alkalmazása, mint a Kaffka Margit, Babits és esetleg Krúdy nevével fémjelezhető „impresszionista” irányt.

Murvai Olga ezzel szemben határozottan az impresszionizmushoz társítja az SzFB fogalmát. Visszajáról ugyan, de erre vall az az állítása is — a 36. lapon —, hogy az impresszionista, szubjektív, lirizáló előadásmód háttérbe szorulásával („új tárgyiasság” stb.) az SzFB is ritkább lesz. Idézem: „A személytelen Ént előtérbe állító SzFB tovább már nem bizonyult alkalmas előadásmódnak, már Kosztolányinál is ritkán fordul elő, Karinthy Frigyes, Németh László, Illyés Gyula pedig már csaknem mellőzi (Herczeg 1975, . . .)”. Ami Németh Lászlót illeti, a szerző itt meglehetősen ellentmondásba kerül a tényekkel. Többek között éppen a hivatkozott műből (Herczeg Gyula prózastílus-monográfijából) tudjuk, hogy „Móricz mellett Németh László az SzFB-nek egyik leggyakoribb alkalmazója irodalmunkban” (i. m. 29). Még olyan tipikusan beszélt nyelvi sajátságokat is beleszó a narrátor szövegébe, mint a témaismétlő, témanyomósító az névmás: „Az Állatkert, az akkor nyílt meg, amikor kis gimnazista volt” (Irgalom. Bp., 1972. 52).

Ezek után, úgy gondolom, illenék megosztani e cikk olvasóival a saját véleményemet is. Nem szívesen okoznék csalódást óvatossággal, mégsem kívánok állást foglalni a tekintetben, melyik izmusnak a jellegzetessége az SzFB. Szerintem ugyanis stílustörténetileg legfeljebb annyi állítható bizonyossággal, hogy az SzFB kialakulása és széles körű elterjedése összefügg az oldottabbá válás, az élőbeszédhez való közeledés tendenciájával, amely nagyjából Mikszáth óta érvényesül prózaírásunkban. Ez a törekvés ritkítja meg a kívülről való elemzést, a szerzői vagy narrátori kommentárt. A művészi próza a szereplőket „belülről”, a pszichikumon, a tudati tevékenységen keresztül igyekszik ábrázolni, s evégett a lírától vesz át kifejezőeszközöket: bizonyos fokig hasonul a lírához, lirizálódik.

Nem lehet és nem is érdemes viszont kimondani, hogy az SzFB ennek vagy annak a stílusirányzatnak, írói módszernek a szükségszerű velejárója. Az SzFB: elbeszéléstechnikai eszköz, az írói előadásmód egyik lehetséges válfaja, amely nem köthető hozzá mechanikusan egyik fő stílárís „vonulathoz” sem. Sem a realizmushoz, sem az impresszionizmushoz, sem máshoz. Általános jellemzője újabb prózáknak (körülbelül a XX. század elejétől), így természetesen impresszionista stílusú prózaíróink műveiben is sűrűn föllelhető.

6. A zárófejezetben arról olvashatunk, hogyan illeszkedik be az SzFB a művészi szöveg makrokontextusába. A szerző négy alapvető kapcsolattípust különböztet meg:

a) *M e t o n i m i k u s* kapcsolat (jelölt → JELÖLT): az alacsonyabb osztályú jel (a szövegdarab) mint jelölt teljes egészében benne van a műalkotás (a magasabb szintű komplex jel) JELÖLTjében. Pl. egy személyleírás — egyúttal jellemzés — előadása SzFB-ben (168—9).

b) *S z i n e k d o c h é s* összefüggés (jelölő → JELÖLŐ): az elemi jelnek csak bizonyos tényezői vesznek részt a magasabb jelentéskomplexumban. Az alacsonyabb osztályú jelölők közül csak a szemantikai reprezentációval rendelkező tényezők tarthatók számon a magasabb osztályú JELÖLŐben is. Rész—egész, konkrét—elvont típusú szemantikai összefüggések tartoznak ide. Pl. egy Babits-mondat konkrét jelölői a szöveg makroszintjén absztrakt JELÖLŐként funkcionálnak (a példát l. a könyv 170. lapján).

c) *M e t a f o r i k u s* szövegösszefüggés (jelölt → JELÖLŐ): a szövegdarab jelöltje, vagyis az elemi jel jelentése alkotja a magasabb jelentéskomplexum JELÖLŐjét. A kiemelt szövegdarab (az SzFB) tartalmazta metafora kódként érvényes a teljes struk-

túra jelentésének kiolvasására. Az SzFB metaforikus jelentése szövegszinten átvitt értelmű JELŐLŐvé válik. (A példa — szintén a Halálfiái-ból — a 171. oldalon olvasható.)

d) A s s z o c i á c i ó s (impresszionista) szövegösszefüggés (jelölt → JELŐLT → → JELŐLŐ): az elemi jelentéseket ebben a kontextustípusban egy ún. ASSZOCIÁCIÓS JELŐLT kapcsolja egybe. Másképpen: a szövegdarab (az SzFB) többé-kevésbé önálló jelentései képzettársítás útján, mintegy szabad asszociációval, az ASSZOCIÁCIÓS JELŐLTön keresztül kapcsolódnak be a műalkotás szintű komplex jel jelentésszerkezetébe (174; a példa Kosztolányi Aranysárkány-ából, az előző lapon).

7. A tartalom ismertetésének végére érve nem marad egyéb hátra, mint hogy röviden felvázoljam azt az összképet, amely bennem ennek a fontos könyvnek a figyelmes áttanulmányozása nyomán kialakult.

Nem az első könyve ez Murvai Olgának: két szöveggyűjteményt szerkesztett és látott el utószóval, jegyzetekkel (Stilisztikai tanulmányok. Bukarest, 1976.; Irodalomszemiotikai tanulmányok. Uo., 1979.). Mégis tipikus pályakezdő mű ez a Szöveg és jelentés (s azon belül is tipikus disszertáció-megjelentetés, ennek a műfajnak minden szokásos erényével és hiányosságával).

Elismerésre méltó mindenekelőtt a szerző elméleti igényessége, az, hogy a tisztázás, a rendteremtés szándékával egészen az alapfogalmakig nyúl vissza (nemcsak terminológiai, hanem tartalmilag is). Jól ismeri a kutatási előzményeket: az imponálóan gazdag irodalomjegyzékből (164 tétel tizenegy nyelven, közte olaszul, szlovákul, csehül, spanyolul és lengyelül) a már említett Bahtyin-könyvön kívül legfeljebb Herczeg Gyula alapvető régi tanulmányát hiányolhatjuk Krúdy mondatszerkezetéről (Nyr. 1951: 324—32, 420—5).

7.1. Mindazonáltal nem hallgathatom el néhány, filológiai természetű kifogásomat a szakirodalmi hivatkozásokkal kapcsolatban.

A rövidített hivatkozás (szerző neve, évszám) mellől többnyire hiányzik a pontos lapszám, pedig ez nagymértékben megkönnyítené a könyv használóinak további munkáját. Például a 60. lapon a *Jakobson 1969* megjelölés egy több száz oldalas könyvre (Jakobson magyar nyelvű tanulmánykötetének első kiadására) utal. Jobban segítené az olvasó eligazodását, ha azt is feltüntetné a szerző, hol, mely oldalakon ír Jakobson a jelzett műben a szöveg struktúráját „biztosító” ekvivalenciákról. Valahogy így: Jakobson 1969, 211—57, ill. pontosabban: 224, 241, 244. (Talán hasznosabb lett volna a könnyebben elérhető, bővebb tartalmú második kiadásra hivatkozni; abban: 229—75, ill.: 242, 259, 262.)

Ha a szerzői név után álló évszám pusztán az illető mű azonosítására való, akkor csak azokban az esetekben kellett volna kitenni, amikor ugyanannak a szerzőnek több munkája is szerepel a források között. (Persze erre a célra éppígy megtette volna bármilyen más megkülönböztetés is, pl. sorszám vagy betűjel.)

Ha viszont az évszámoknak a tudománytörténeti „betájolás” a rendeltetésük, akkor a hivatkozásoknak körülbelül az egynegyedében kettős évszámmegadást kellett volna alkalmazni (mindazoknál a műveknél, amelyeknek nem az eredetijére, hanem valamelyik későbbi kiadására, tanulmánykötetbeli újraközlésére, fordítására vonatkozik a hivatkozás). A jelenlegi megoldás sok esetben nem megnyugtató, mert, ha akaratlanul is, megteveszti a témában kevésbé jártas olvasót. Az még hagyján, hogy az előbb említett Jakobson-mű nem 1969-es keletű (az 1969 az első magyar kiadás éve), hanem 1960-as (a két évvel azelőtti előadás ebben az esztendőben jelent meg nyomtatásban a *Style in Language* kötetben), hiszen itt a különbség nem annyira nagy. Némelykor azonban súlyos évtizedekre is rúghat ez az eltérés. Fussunk végig a leginkább kirívó példákra!

Z. S. Harris fontos tanulmányát, a *Discourse Analysis*-t az 1970-ben megjelent *Papers in Structural and Transformational Linguistics* című tanulmánykötetből idézi

Murvai Olga, következőképp *Harris 1970*-nek rövidíti; csakhogy Harrisnek ez a munkája 1952-ben jelent meg először, a *Language*-ben (28: 1–30). Majdnem húsz év nem kis idő egy rohamléptekkel haladó tudományágban!

Félreértést okozhat a *Spitzer 1961* hivatkozás is: Spitzer stílustanulmányainak ugyanis a második kiadása (pontosabban: változatlan utánnomása) jött ki 61-ben. Az eredeti *Stilstudien* 33 évvel azelőtt, 1928-ban hagyta el a sajtót. S a szóban forgó tanulmány természetesen még ennél az időpontnál is korábbi valamivel: 1918 és 26 közötti (vö. a tanulmánykötet előszavát).

Az *Ingarden 1977* megjelölés nem valamilyen posztumusz művet jelent, mint hihetnők (*Ingarden* ugyanis még 1970-ben elhunyt), hanem az először 1931-ben megjelent *Das literarische Kunstwerk*-nek — a negyedik, változatlan kiadás alapján készült — magyar fordítását. Ez csakugyan 77-ben látott napvilágot. A különbség itt megközelíti a fél évszázadot!

Vannak ennél nagyobb eltérések is a hivatkozásban feltüntetett és a tényleges keletkezési időpont között: a *Croce 1971*-nek rövidített esztétikai breviárium első, olasz nyelvű kiadása egy híján hatvan évvel korábban jelent meg, mint az a román fordítás, amelyre a szerző hivatkozik. A 36. oldalon levő Lukács György-idézet az 1910-ben a Galilei Körben tartott nevezetes előadásnak (Az utak elváltak. A Nyolcak és az új magyar képzőművészet) a befejező mondata. Az előadás szövege még ugyanebben az évben megjelent a *Nyugatban* (190–3), 1913-ban az *Esztétikai kultúra* című tanulmánykötetben, majd 1970-ben a *Válogatott Művek III.* köteteként kiadott *Magyar irodalom — magyar kultúra* című gyűjteményben. Murvai Olga ez utóbbi forrásból idézi a művet (egyébként kissé pontatlanul, ugyanis a kérdéses részlet az általa használt kiadásban a 67. lapon található, nem pedig a 64.-en, mint írja), tehát a *Lukács 1970* megjelölés egy valójában kereken hatvan évvel azelőtti keletkezésű szöveget takar.

Az ilyen típusú, nem elsődleges forrásból való idézésnél két évszámot kellett volna feltüntetni: az eredetét és mellé — törtvonallal elválasztva — a szerzőtől használt kiadását, pl.: *Harris 1952/1970*; *Spitzer 1928/1961*; *Ingarden 1931/1977*; *Croce 1912/1971*; *Lukács 1910/1970* stb.

7.2. Ha már a filológiai apparátusnál tartunk, hadd javítsam ki az irodalomjegyzék néhány kisebb pontatlanságát: *Chabrol 1973* nem *Sémiologique* [?] narrative . . ., hanem *Sémiotique* narrative . . .; *Greimas 1966* viszont nem *Sémiotique structurale*, hanem *Sémantique structurale*; *Harsányi 1970* nem *Stiluselemzések*. A prózai művek stílusa, hanem *Stiluselemzés (Prózai művek stílusa) II. kötet*; végül *K. Szoboszlai 1974*: A szemléletességek eszköze Németh László nyelvében; helyesen: *K. Szoboszlai 1972: A szemléletesség eszközei . . .*

Akad egynéhány (nem túl sok) elírás, ill. sajtóhiba is. Ezek közül csak az értelemzavarókat iktatom ide: a 101. lapon a 4. ábra jobb alsó sarkában \pm elfogadás helyett + elfogadás értendő (vö. a tanulmány-előzménnyel: *NyIrK. 1978: 35*); a 113. oldalon alulról a 7. sorban a P^n helyesen: P_n (l. a képletet a következő lapon); a 168. lap tetején $\gamma =$ jelölő \rightarrow JELÖLŐ helyett $\gamma =$ jelölt \rightarrow JELÖLŐ olvasandó (vö. 171); végül a 101. oldal utolsó bekezdésének elején az oratio recta természetesen elírás a helyes oratio *obliqua* helyett; sajnálatos, hogy ugyanez a hiba még egyszer, a 136. lapon is előfordul: függő beszéd (oratio recta); helyesen: . . . *obliqua*.

7.3. Befejezésül még egy technikai jellegű megjegyzés: kár, hogy a szerző nem alkalmazott dőlt betűs kiemélést az apró betűs szépirodalmi idézetekben; ez megkönnyítette volna az eligazodást a — nemritkán elég szövevényes — Kaffka- és Babits-mondatokban, ill. már jó előre jelezte volna, mire figyeljünk bennük elsősorban.

8. A Murvai Olga könyvéről adható értékelésünket az alábbiakban összegezzük: a *Szöveg és jelentés* megbízhatóan foglalja össze a hetvenes évek közepe előtti magyar és

idegen nyelvű szakirodalmat, és vannak új, saját kutatási eredményei is (főleg az utolsó két fejezetben). És ami a legfontosabb: magyar nyelven ez az első következetesen szövegelméleti indíttatású stilisztikai kismonográfia. Ezért foglalkoztunk vele ilyen szokatlanul nagy terjedelemben, de kifogásainkat is ezért nem rejtettük véka alá. Nem közömbös ugyanis, merrefelé halad tovább a fiatal, tehetséges és máris igen tájékozott szerző, s általában az a lelkes, jól képzett gárda, amely — Szabó Zoltán professzor irányításával — mind újabb és újabb fehér foltjait térképezi fel a magyar történeti poétikának, stílustörténetnek. Reméljük, hogy ez és a hozzá hasonló jeles művek nálunk, Magyarországon is megpezsztítik a stilisztikai kutatások néha bizony langyosnak tűnő állóvizét. Persze ehhez az is kellene, hogy minél több példány jusson el ebből a könyvből (és a többi ilyenből) hozzánk, hogy könnyebben hozzáférhessen minden érdeklődő (nemcsak a szakkutatók, hanem tanárok, kritikusok, esztéták, sőt az irodalomértő nagyközönség is!).

Azt hiszem, Murvai Olga ezzel a könyvvel még nem mondta ki az utolsó szót az SzFB témájáról. Erre céloz az előszónak ez a mondata is: „A jelenség további tanulmányozását a magam részéről nem tekintem egyszer s mindenkorra lezártnak” (6–7). Újabb munkáit mindenesetre érdeklődéssel és bizalommal várjuk: a Szöveg és jelentés a biztosíték rá, hogy azokat is érdemes lesz figyelmesen végigolvasni.

Kemény Gábor

Régi földrajzi nevek, régi térképek*

1. A domborzatábrázoláson és az egyezményes jelek alkalmazásából összeálló síkrajzon kívül a térképek tartalmának lényeges tartozéka a névrajz, amely magában foglalja a települések, vizek, területek, domborzati elemek stb. neveit. Igaz, van névrajz nélküli térkép is; ilyen az oktatási célokra használatos vaktérkép és a tájékozódási futók versenyterképe. Ezek azonban különleges rendeltetésű térképek.

A régi térképek névrajza, de még az újabb térképeké is, becses anyagot szolgáltat különböző tudományágak számára. Különösen a történészek, a geográfusok és a nyelvészek láthatják hasznát. A továbbiakban arról kívánok beszámolni, milyen segítséget kaphat a különböző korok térképeitől az a nyelvész, aki a Kárpát-medence földrajzi neveinek az eredetét, etimológiáját kutatja.

Előljáróban fel kell vázolnom nagy vonásokban a Kárpát-medence földrajzi neveinek történelmi rétegződését. A földrajzi nevek legrégebb és legszívósabb rétegét a nagy folyók nevei alkotják. A hódítók és az új telepések rendszerint átveszik a vidék régi lakosaitól használt folyóneveket. Így kaptuk mi, magyarok is készen a Kárpát-medence legfontosabb folyóneveit (*Duna, Tisza, Dráva, Száva, Rába, Zala, Szamos, Körös, Maros, Temes, Olt* stb.), amelyek már az ókor görög és latin forrásaiban is előfordulnak. A népvándorlás korában főleg germánok (*Morva, Vág, Nyitra*) és szlávok (*Balaton, Cuhá, Gerence, Tapolca, Jósua, Kraszna, Beszterce* stb.) gyarapították a Kárpát-medence vízneveit. Jelentős a számuk a magyar névadáson alapuló vízneveknek is: *Fertő, Sió, Sár-víz, Sajó, Hejő, Berettyó, Eger, Gyöngyös, Aranyos, Nyárad* stb.

Településtörténeti kérdésekben a víznevek vallomásának nagy a súlya. Vegyes nemzetiségű lakosság esetében azt a népet számíthatjuk korábbi települőnek, amelynek nyelvéből az illető terület víznevei megfejtethők.

A folyóneveknél kevésbé szívósak az emberi települések nevei. Például azt követően, hogy az V. században a római légiók kiűritették Pannóniát, az egykor virágzó provinciára rázúdult a népvándorlás vihara, városai elpusztultak, s nevük is feledésbe merült. Számos római kori város helyén új város épült új névvel: *Arrabona* helyén *Győr*, *Scarbantia* helyén *Sopron*, *Savaria* helyén *Szombathely*, *Sopianae* helyén *Pécs*, *Aquincum* helyén *Óbuda* stb. *Aquincum* neve csak azóta van ismét közhasználatban, hogy a XVIII. század végén Schönvisner István régész ásatásokat végzett a romváros területén.

A szláv törzseknek a Kárpát-medencében való megtelepedését nem tudjuk pontos időponthoz kötni, de annyi bizonyos, hogy 565—570 körül, a Duna-völgyi avar birodalom megszervezésekor már itt éltek. Nem kevés helységnév származik tőlük: (*Balaton*)-*kenese*, (*Nagy*)-*kanizsa*, (*Nagy*)-*kapornak*, *Visegrad*, *Nógrad*, *Csongrad*, (*Sajó*)-*galgóc* stb.

* Térképekkel szemléltetett előadás a budapesti TIT Természettudományi Stúdió Térképbarátok Körében 1982. március 17-én

895—6-tal kezdődően a honfoglaló magyarság nyomán tömegesen jelennek meg a magyar helységnevek. A régi magyar helységnevek jellegzetesebb típusai a következők: Törzsnévből alakult helységnevek: *(Kápolnás)nyék, (Békás)megyer, (Hejő)kürt, (Balassa)gyarmat, (Salgó)tarján, (Pilisboros)jenő, (Hajmás)kér, (Buda)keszi* stb. Puszta személynévből alakult helységnevek: *Taksony, Veszprém, Pozsony, Sopron, Szolnok, Győr, Jutas, Buda(pest), (Nagy)tétény, Örkény, Szabolcs, (Török)koppány, Miskolc, Tas, Solt, (Rákos)csaba, Békés, Arad, Gyula, Üllő* stb. Személynévből *-i* képzővel alakult helységnevek: *Tamási, (Hernád)petri, Páli, (Szamos)sályi, (Kántor)jánosi, Úri, Gergelyi(ugornya), Marcali, Lőrinci, Mihályi* stb. Népnévből alakult helységnevek: *Besnyő, Varsány, Oroszi, (Káptalan)tóti, Káloz, Nemeti, (Hajdú)böszörmény, (Bodrog)olaszi, Csehi, (Bán)horváti* stb. Foglalkozásnévből alakult helységnevek: *Ács(teszér), (Vég)ardó, (Bereg)daróc, (Nagy)esztergár, (Gyöngyös)halász, Hodász, Hőgyész, (Nagy)kovácsi, Lovászi, (Kun)peszér, Solymár, Szakácsi, (Abaúj)szántó, (Nagy)szekeres, (Nagy)szőlős, Szűcsi, Takácsi, Tárnok, (Zala)udvarnok* stb. A templom védőszentjének nevéből alakult helységnevek: *(Balaton)keresztúr, Szentbalázs, Szentdénes, Szentdomonkos, Szentendre, (Bükk)szenterzsébet, Szentgál, Szentgothárd, (Balaton)szentgyörgy, Szentistván, Szentkatalin, (Pilis)szentkereszt, (Bakony)szentkiváló, Szentlászló, (Pilis)szentlélek, Szentlőrinc, Szentpéterúr, Szentsimon, Szenttamás* stb. A hetivásár napjának nevéből alakult helységnevek: *Hetvehely, Kéthely, (Csík)szereda, (Dráva)szerdahely, Csütörtökhely, Péntekhely, Szombathely* stb. Utótaggal *(-falva, -háza, -telke, -szállása, -soka* stb.) alakult helységnevek: *(Nyír)mártonfalva, Adorjánháza, Győrtelke, Balotaszállítás, Raposka (< Repe-soka)* stb.

A helységneveknél is múlandóbbak a határrésznevek, dűlőnevek, amelyeket általában csupán egy falu lakossága használ. A tagosítások mindig azzal járnak, hogy igen sok régi dűlőnév idejét múlja, elavul. A továbbiakban azonban látni fogjuk, hogy némely határrésznév olykor meglepően hosszú életűnek bizonyul.

2. Ismertetnem kell még, ha csak távirati stílusban is, azokat a régi térképeket, amelyek a Kárpát-medencét (vagy azt is) ábrázolják. A hatalmas anyagból természetesen csupán itt-ott szemelgethetek ki valamit. Az ókorból Ptolemaioszra kell szorítkoznom. Klaudiosz Ptolemaiosz görög geográfus, csillagász és matematikus az i. sz. II. században működött az egyiptomi Alexandriában, ahol az ókor leghíresebb könyvtára volt. 141 körül Ptolemaiosz nyolckötetes munkát írt „Bevezetés a földrajzba” címmel. E munkájában mintegy 8000 földrajzi helymeghatározást adott földrajzi szélesség és hosszúság szerint. Kezdő hosszúsági vonala a Kanári-szigeteken haladt át. Térképet is rajzolt, de az elveszett. A IV—V. században a földrajzi helymeghatározások alapján rekonstruálták az elveszett ptolemaioszi térképet, mégpedig egy összefoglaló lapon és huszonhat részletlapon. Az ábrázolt terület a Kanári-szigetektől és Izlandtól Kelet-Ázsiáig terjed úgy, hogy Kína és Afrika délen egy nagy ismeretlen földdel függ össze. Ptolemaiosz térképein a Kárpát-medence két római provinciájából, Pannóniából és Dáciából 105 hely szerepel (a Kárpátok, a nagy folyók, a római városok). A ptolemaioszi térképeknek igen nagy hatásuk volt az arab földrajzra és a reneszánsz térképészetre egyaránt. A XV. században a térképek görög névanyagát latinra fordították. A térképek népszerűségét mutatja, hogy 1600-ig 42 kiadást értek meg. Megvoltak Mátyás király könyvtárában is.

Ugorjunk most az időben Ptolemaiosztól előre csaknem 1400 évet. Magyarország legrégebb ismert térképét Bakócz Tamás esztergomi érsek titkára, Lazarus secretarius (Lázár deák) készítette azt követően, hogy 1514 májusában Jakob Ziegler bajor geográfussal nagyszabású terepfelmérési munkába kezdett. Lázár életéről azon kívül, hogy

tanult papi ember volt, alig tudunk valamit. Feltevés sok van, bizonyosság kevés. Térképét Georg Tannstetter bécsi professzor, matematikus és csillagász kiegészítette és sajtó alá rendezte. 1528-ban jelent meg Ingolstadtban, fametszet útján sokszorosítva. (Fennmaradt példányát az OSZK Apponyi-gyűjteménye őrzi.) Lázárnak 1 : 1 200 000-es méretarányú térképe nemzetközi viszonylatban is kiváló alkotás, s művelődéstörténetünk méltán büszke rá. Néhány részletéről később lesz szó.

Mellőzve a Lázár deák térképét követő országtérképeket, amelyek többnyire hadi-térképül szolgáltak a török elleni harcokban, Luigi Ferdinando Marsigli osztrák szolgálatban álló olasz hadmérnök térképészeti teljesítményére kell felfigyelnünk: 1726-ban a Duna Bécs és Vidin közötti szakaszának első pontos térképét adta közre 18 rézmetszetben, 1 : 103 061-es méretarányban.

A XVIII. század első felében működött a tudományos térképészet első magyar művelője, Mikoviny Sámuel. Különösen kiemelkednek megyetérképei, amelyekből Bél Mátyás tett közzé tizenegyet a Notitia Hungariae c. monumentális országleírásában.

Nem térve ki most sem Lipszky János országtérképére, sem mások térképműveire, vessünk egy pillantást az ország katonai felméréseire. Az első katonai felmérés a mai Magyarország területén 1782-től 1785-ig, a második 1829-től 1866-ig, a harmadik 1872-től 1884-ig tartott. Az első és a második katonai felmérés 1 : 28 800-as méretarányú felvételi lapokat, a harmadik pedig 1 : 25 000-es méretarányú felvételi lapokat eredményezett. A harmadik katonai felvétel 25 000-es lapjai alapján szerkesztették meg azokat a 75 000-es, 200 000-es és 750 000-es térképeket, amelyeket még ma is használunk. Minthogy a terepfelvételi és a térképszerkesztési munkát jórészt osztrák és cseh térképészek végezték, ezeknek a régi bécsi térképeknek a névrajza magyar szempontból nem mindig megbízható. Ajánlatos összevetnünk olyan közlésekkel, amelyek pontosságához nem férhet kétség. Az pedig, ami a harmadik katonai felvétel óta a magyar térképészetben történt, már a jelenbe vezet át bennünket, s történeti jellegű vizsgálódásainkba nem fér bele.

3. Tudnunk kell, hogy szakszerű, tudományos névszármaztatásnak csak az számitható, amely a vizsgált névnek nem a mai, hanem a legrégebb alakjából indul ki. Ezért van az, hogy a vérbeli névkutató szenvedélyesen vadászik a földrajzi nevek lehető legrégebb előfordulásaira, s ennek érdekében sokféle forrásanyagon dolgozza át magát. Miután előbb dióhéjba szorítva összefoglaltam a Kárpát-medence helyneveinek történeti rétegződését és a Kárpát-medence régi térképeit, rátérek annak vizsgálatára, mekkora nyelvtörténeti forrásértékük van a térképeknek. Mindjárt meg kell mondanom, hogy a térképek nem az egyetlen s nem is a legfontosabb forrását jelentik a földrajzi nevek korai adatolásának. Az oklevelek, dézsmajegyzékek, urbáriumok, útleírások, emlékiratok, történelmi és földrajzi művek, majd a lexikonok, szótárak stb. többnyire jóval gazdagabb tárházat jelentik a régi földrajzi neveknek, mint a kis méretarányú régi térképek.

Ennek ellenére nem ritkán éppen a régi térképeken találjuk meg egy-egy földrajzi név korai, az addig ismertnél esetleg évszázadokkal is régebbi adatát. A székelyföldi *Hargitá*-t például néhány éve még csupán a XVIII. század végéről tudtam dokumentálni. Egyszer aztán tüzetesebben szemügyre vettem Wolfgang Laziusnak az Ortelius-féle atlaszban 1570-ben közzétett Magyarország-térképét, s a jobb felső sarokban rábukkan-tam a hegynévre: *Hargyta mons*. Minthogy Lazius kartográfiai anyaga lényegében Lázár deák térképéről származik, elővettem Lázár deák térképének első, 1528. évi kiadását. S valóban, a jobb felső sarokban már ott is ott van a *Mons Hargita*. A *Hargitá*-t tehát — Lázár deák jóvoltából — már a XVI. század elejéről is dokumentálni lehet. Ugyancsak ott van az 1528. évi térképen az ausztriai *Ebenfurt*. A FNESz.-ben csupán 1816-ból tudtam *Ebenfurth*-ot adatolni. De Lázár deák térképének a későbbi kiadásai is tartogathatnak

számunkra meglepetéseket. Az 1553. évi kiadáson, amelyet a velencei Vavassore gondozott, a térkép alsó szélének közepén a *Fiume* helységnevet olvashatjuk. Ennek korai voltát megmutatja az, hogy 1978-ban a *Fiume* városnevet még csupán 1742 óta tudtam adatulni. A délkelet-erdélyi *Barcaság*-nak erre a *-ság* képzős alakjára sem ismertem 1780-nál korábbi adatot. Matthes Zündt 1567. évi térképén azonban rátaláltam a *Barczafag*-ra, ezáltal e tájnév adathatóságának kezdetét 213 évvel tolhattam hátra a múltba.

Jelentős könnyebbség a névkutató számára az olyan térkép, amelyet készítője névmutatóval, indexszel látott el. Magyarország első országos helynévmutatója 1689-ben jelent meg az első magyar atlasznak, Hevenesi Gábor „*Parvus Atlas Hungariae*” című térképművének bevezetésében. Mintegy 2600 helységnevet foglal magában. Magának a térképnek az alapos megvizsgálását még a névmutatós térképműveknél sem mellőzhetjük. Hevenesi atlaszának 22. térképén ott találjuk *Nirboldek*-et, ami az eddig ismert legkorábbi adat arra, hogy a *Bélték* helységnév a Nyírségre utaló *Nyir*-elótaggal egészült ki. Az indexben azonban hiába keressük *Nirboldek*-et, mert kimaradt belőle.

A mindmáig legbővebb és leghasználhatóbb országos névmutatót Lipszky Jánosnak köszönhetjük, aki az 1804–6-ban tizenkét lapon közzétett térképművéhez (méretaránya 1 : 469 472) 1808-ban külön kötetben csatolta a térképen feltüntetett valamennyi földrajzi névnek a jegyzékét. Számos földrajzi nevünk legkorábbi adata Lipszky művéből származik. Így pl. a Zempléni-hegységben levő *Szurok-hegy* (645 m) első előfordulása is. Görög Demeternek 1802 és 1811 között kiadott, 60 megyei térképet tartalmazó Magyar átlásához Márton József állított össze repertóriumot 1812-ben. Napjainkban is szó van országos helynévmutató szerkesztéséről, mégpedig az említetteknel részletesebb, 1 : 150 000-es méretarányú térképek névanyagából. E térképeket a Magyarország földrajzinév-tárának 1978-tól 1981-ig megjelent 19 megyei füzeté tartalmazza. A füzetek helynévanyaga mintegy 62 000-re tehető.

Olykor a hálás utókor foglalja jegyzékbe valamely jelentős térkép vagy térképcsoport névanyagát. Így állította betűrendbe Hrenkó Pál—Halmai Róbert és Mélykúti Mihály közreműködésével — öt Lázár-térkép teljes névanyagát, összesen 1567 helynevet területi csoportosításban. (Megjelent: *A magyar térképészet kezdetei*. Szerkesztette Stegena Lajos. Bp., 1976. 22—70.) Hrenkó összeállításához kapcsolódik Molnár Józsefnek „A régi magyarországi térképek nyelvtörténeti jelentősége” c. dolgozata (MNy. 74 : 175—180), valamint Hajdú Mihálynak és Molnár Józsefnek „Az első magyar térkép helynevei” c. kiadványa (Bp., 1978. NévtDolg. 7. sz.). Itt említem meg, hogy Lázár deák és követői térképeinek névanyagát nyelvjárástörténeti szempontból vizsgálta Török Gábor (MNy. 63: 14—21).

1981-ben a Hadtörténelmi Intézet Térképtárában átnéztem az 1782—5. évi első katonai felmérés térképszelvényeinek a fényképmásolatait. Abban reménykedtem ugyanis, hogy a kései adatolású földrajzi nevek, különösen egyes hegynevekre, határrésznevekre korábbi adatokhoz fogok jutni. E várakozásomban csalódnom kellett. Az első katonai felmérés névrajza eléggé szegényes, nevek szempontjából az egyes szelvények meglehetősen üresek. (A magyar katonai térképeknek később sem lett erősségük a névrajz gazdagsága. Még manapság is gyéresebb szokott lenni a katonai térkép névrajza, mint a hasonló méretarányú turisztatérképé.) Teljesen hiába azért mégsem dolgoztam. Egyebek között az egyik 1784. évi szelvényen rábukkantam a Lesenceistvándtól nyugatra emelkedő *Kő orrá-ra* (400 m) „*Waldung Kőora*” alakban.

4. A földrajzi nevek jelentős csoportját alkotják a természeti nevek (*Bükk, Csóványos, Hegyes-tető, Kő-hegy, Rákos-patak, Séd* stb.). Rajtuk kívül vannak ún. műveltségi nevek (*Andráshida, Csehbánya, Kerekegyháza, Kovácsvágás, Nagyút, Pallag, Répáshuta* stb.) és eseménynevek (*Bajtemetés, Foltán-kereszt, Gellért-hegy, Halesz, Simon halála,*

Villongó stb.). A természeti nevet mint nyelvi jelet annak a földrajzi objektumnak a természete motiválja, amelyre vonatkozik. A „név és táj” elve értelmében a kutatónak lehetőleg a helyszínen kell meggyőződnie arról, milyen sajátossága alapján kapta nevét ez vagy az a földrajzi objektum. Így jártam el én magam is 1977-ben, amikor felkerestem a Bakony legmagasabb pontját, a 704 m magas *Kőrös-hegy-et*, és saját szememmel győződtem meg arról, hogy a hegy csúcsán ma is szép számmal található kőrösfű. A hegy tehát kétségtelenül növénytakarójáról, a kőrösfűről kapta nevét.

Az efféle terepbejárásra azonban nincs mindig módunk és lehetőségünk. Ilyenkor a térképhez kell folyamodnunk. Gyakran kaphatunk tőle erős felvilágosítást. Ha például a szigetközi *Dunaszeg*, a Besztercebánya és Zólyom közötti *Garamszeg* s a Szolnoktól dél-délnyugatra levő *Tószeg* földrajzi helyzetét a Duna 1931. évi vízisporttérképén, a Neusohl und Altsohl, illetőleg a Szolnok feliratú 75 000-es térképlapon jól megnézzük, terepbejárás nélkül is megfeythetjük, miért kapták e helységek a nevüket: *Dunaszeg* a Mosoni-Duna régi, lefűződött folyásának kanyarulatánál, szegénél, szögleténél települt, *Garamszeg* a Garam bal partján, a folyó kanyarulatánál fekszik, *Tószeg* pedig a Tisza árterében kialakult lápos tó sarkánál épült.

A felső-bodrogközi *Királyhelme*c szláv eredetű *Helmec* (tkp. 'halmocska') néveleme is megvilágosodik számunkra, ha felfedezzük a Mándok és Csap feliratú 75 000-es térképen a helységtől nyugatra emelkedő *Kis-Király-hegyes-t* (226 m) és *Nagy-Király-hegyes-t* (261 m). Ez volt a névadás indítéka. Hasonlóképpen egy halomról, mégpedig egy csúcsos halomról kaphatta nevét a Mosonmagyaróvártól észak-északnyugatra fekvő *Hegyeshalom*, s egy ilyen halomot találunk is az Ung. Altenburg feliratú 75 000-es térképen a község keleti részén.

De nemcsak domborzati idomról, hanem vízfolyásról is megtudhatjuk térkép alapján, milyen szerepet játszott a névadásban. A székelyföldi Baróti-hegységben fekvő *Előpatak* helységet arról a patakról nevezték el, amely a településen keresztül folyik. Ha a Brassó (Kronstadt) feliratú 1 : 200 000-es térképen nyomon követjük a névadó *Előpatak-ot*, azt állapíthatjuk meg, hogy a patak a község alatt *Ára* néven folytatja útját, s Árapataknál jobb felől az Oltba ömlik. *Előpatak* tehát nem más, mint az *Ára* kezdeti, felső szakasza, földrajzi szakszóval: az *Ára* fő forráspataka, forrása, eredője. S éppen ez: 'forráspatak, forrás, eredője' volt a jelentése annak az 1417-ből adatolt *előpatak* földrajzi köznévknek, amelyből az *Előpatak* víznév létrejött. A székelyföldi *Előpatak* helységnév tehát a következő fejlődési sornak az eredménye: *előpatak* 'forráspatak, forrás, eredője' → *Előpatak* víznév → *Előpatak* helységnév.

Olykor nem topográfiai térkép, hanem különleges természettudományi térkép segíthet bennünket a névmagyarázatokban. Itt van például a Tapolca környéki Nemesvitához tartozó *Tőrekpuszta*, amely *Türek* [= *Türek*] alakban 1262 óta adatolható. Nem lehetetlen, hogy a régi *Türek* helynév az ómagyar *Türk* (tkp. 'török') személynévből alakult. De ha megkeressük a Tapolcai-medencét (ahol *Tőrekpuszta* fekszik) Magyarország geomorfológiai térképén (1980.), más megoldásra is gondolhatunk. E térkép szerint ui. a Tapolcai-medence talaja tőzeg, tőzegrész. Feltehető, hogy a magyar *tőrek* 'törmelék' főnévvel egykor az elhalt lápi növényeknek a korhadt maradványait, a tőzeget is jelölték, s a *Tőrekpuszta* helynév előtagjában a 'tőzeg' értelemben használt *tőrek* rejlik. Ez esetben nem birtoklásörténeti vonatkozású műveltségi névvel, hanem a tájnak az ember-től független sajátosságán alapuló természeti névvel van dolgunk.

5. Jóformán teljesen a térképre, mégpedig valamely részletes modern térképre vagyunk szorulva olyankor, amikor egy régi oklevélben, határleírásban vagy másutt előforduló földrajzi nevet akarunk lokalizálni, helyhez kötni. S nem ritkán tapasztalhatjuk azt, hogy egy sok évszázados régiségű helynév még ma is él, legfeljebb más földrajzi

objektumot jelöl, mint valamikor. Az idővel elpusztult település neve határrész neveként őrződhet meg.

Néhány példa. Egy 1067 körül keletkezett és 1267. évi átírásban fennmaradt oklevél említ egy *Zondonek* (= Szandanék) nevű helyet valahol a Hortobágy környékén. Nos, a térképek segítségével pontosan megállapíthatjuk, hol is van ez a hely, amelynek nevét több mint kilencszáz éve oklevélbe foglalták. 1779-ben készítette Reindl Ferenc azt a kéziratos térképet, amely az akkor Szabolcs megyéhez tartozó Szentmargita (ma a Hajdú-Bihar megyei Újszentmargita) határában *Szandalik fok*, *Szandalik halom*, *Szandalik itató* nevű helyeket tüntet fel. (Levéltáraink igen sok kéziratos térképet őriznek. Ezek felhasználását nyomtatott kiadványok és sokszorosított jegyzékek könnyítik meg.) Abból a térképből pedig, amely Magyarország földrajzínév-tára II. kötetének 1981-ben kiadott Hajdú-Bihar megyei füzetéhez van csatolva, megtudhatjuk, hogy Újszentmargita belterületétől kelet-délkeletre egy lakott hely ma is a *Szandalik* nevet viseli. Ez a *Szandalik* nem más, mint a kora Árpád-kori *Szandanék*. Ugyanennek az 1067 körüli oklevélnek *Chegen* neve a Hajdúböszörménytől észak-északkeletre levő *Cégény-rét* nevében, *Zekeres* neve pedig a Szabolcs-Szatmár megyei Dombrád belterületétől dél-délnyugatra fekvő *Ekeres-dűlő* nevében él tovább. Talán hangsúlyoznom sem kell, hogy egy-egy ilyen ősi helynév, amely velünk együtt átvészelt ezer évet a Kárpát-medencében, megérdemli, hogy nemzeti kincsékként becsüljük és óvjuk.

1272 és 1290 között, IV. László uralkodása idején keletkezett az az oklevél, amelyben először bukkan fel Vasszécseny környékén *Császt* helység neve. A századok során a falu elnéptelenedett, elpusztásodott. Neve azonban ma is fellelhető Szombathely és Kőszeg környékének 1979. évi turisztatérképén Vasszécsenytől kelet-délkeletre *Császtbánya* alakban. Olyan határrészt jelöl, ahol homokot és kavicsot szoktak bányászni.

Egy 1295. évi, a mai Zebegény fölötti földekről szóló oklevélben olvashatjuk a következő szövegrészletet: „ad quamdam publicam viam, *Hollounoguta* uocatam” [= a *Hollónagyutá*-nak hívott országútra]. Ennek nyomát őrzi az 1927. évi „Börzsönyi hegység” turisztatérképen is ábrázolt *Hat-ló-patak*, amely Török-mező felől a Dunába fut le Nagymaros és Kismaros között.

1315-ben a Diósgyőrtől északnyugatra fekvő Csanyik (ma: Csanyikvölgy) határleírása említ egy *Begas tow* (= Békás-tó) nevű állóvizet. Ezt a hegyi tavacskát az 1933. évi „Bükk hegység” turisztatérkép (második kiadás) is ábrázolja *Béka-tó*-ként Lillafüredtől észak-északnyugatra.

Egy 1486. évi oklevélben az Egertől kelet-északkeletre fekvő Noszvaj környékén előfordul egy *Pypys* nevű hegy. (A palóc nyelvjárásokban ma is használatos *pipis* és *pipiske* jelentése 'bűbos pacsrta'.) A Bükk hegység 1933. évi, előbb már bemutatott turisztatérképén egy 266 m magas domb neveként ott találjuk a *Pipis-hegy*-et Noszvajtól délre.

I. Rákóczi György erdélyi fejedelem sárospataki birtokának 1632. évi gazdasági irataiban egy *Mondolas* (= Mandulás) nevű majorsági szőlőről olvashatunk. E szőlőmajorsági volta azt jelentette, hogy a földesúr saját kezelésében állott, s jobbágyoknak kellett robotban megművelniük. S elővéve Sárospatak 1978. évi térképét a városközponttól nyugatra ott találjuk a *Mandulás* szőlős- és gyümölcsöskertet. Az 1632 óta kimutatható név arról tanúskodik, hogy e helyen már 350 évvel ezelőtt díszlett a mandulafa. I. Rákóczi György feleségéről, Lorántffy Zsuzsannáról ismeretes, hogy kitűnő gazda és kertész volt. A Mandulásnak is ő viselhetette gondját.

6. A térkép lehetővé teszi számunkra, hogy az egyes földrajzi neveket ne elszigetelten, önmagukban vizsgáljuk, hanem tekintettel legyünk a környék többi földrajzi nevére, a névkörnyezetre is. Olykor ui. éppen a névkörnyezet az, amely megóvhat bennünket a tévedéstől, s helyes irányba terelheti a névfejtést.

A Magas-Tátra térképeit, köztük az első magyarországi hegységi turistatérképet: Kolbenhayer Károly 1877. évi 1 : 100 000-es térképét, a harmadik katonai felmérésen alapuló 1880. évi 75 000-es régi bécsi fekete térképet, valamint az előbbit turista célokra alkalmazó, 1881. évi 40 000-es Hohe Tatra térképet tanulmányozva szabályszerűséget állapíthatunk meg a Magas-Tátra csúcsainak az elnevezésében. A csúcsok ugyanis többnyire arról a helységről kapták nevüket, amely az illető csúcs alatt fekszik, s amely felé a csúcs közelében eredő patak lefut. A Magas-Tátra főgerincén kívül a legmagasabb csúcsokat hordozó mellékgörinceket is tekintetbe véve haladjunk a térképen keletről nyugat felé. Hunfalva fölött találjuk a *Hunfalvi-csúcs*-ot, Késmárk fölött a *Késmárki-csúcs*-ot, Kakaslomnic felett a *Lomnici-csúcs*-ot, Felka felett a *Felkai-csúcs*-ot, Gerlachfalva felett a *Gerlachfalvi-csúcs*-ot, Batizfalva felett a *Batizfalvi-csúcs*-ot, Menguszfalva felett a *Menguszfalvi-csúcs*-ot, Csorba felett a *Csorbai-csúcs*-ot.

A Magas-Tátra csúcsainak a névadási rendszerére támaszkodva máshol is kiindulhatunk egy-egy hegynév magyarázatakor a hegy alatti helység nevéből. A Brassói-hegységben levő *Keresztény-havas* (1802 m) nevét bátran származtathatjuk a hegytől északnyugatra fekvő Keresztényfalva nevéből. S ha tudjuk azt, hogy a Keleti-Vértesben levő, 480 m magas *Körtvélyes*-től északra van az a *Körtvélyespuszta*, amelyet már 1404-ben említ egy oklevél, biztosak lehetünk abban, hogy a hegyre a településnek a neve vonódott át.

A szlovákiai Lévától kelet-délkeletre egy községet *Bori*-nak hívnak. Első látásra a helységnevet magabiztosan származtathatjuk az ómagyar *Bor* személynévből, amely úgy válhatott helységnévvé, hogy birtoklást kifejező *-i* képző járult hozzá. Így keletkezett a Pöstyéntől délnyugatra fekvő *Vágbori* utótagja. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a „Léva és Salló” feliratú 75 000-es térképen Bori környékét, fontos megfigyeléseket tehetünk. A falu a Szeténél jobb felől az Ipolyba ömlő *Búr-patak* völgyében, a *Búr-völgy*-ben fekszik, s a patak forrásvidékén *Kálnaborfő* és *Tegzesborfő* települt. Aligha kétkedhetünk abban, hogy e nevek *bor* ~ *búr* eleme etimológiailag azonos. Elsődlegesen a patakra vonatkozott. Köznévi előzménye a magyar régi és nyelvjárási *bór* ~ *búr* 'erdeifenyő'. (A névadáshoz l. *Eger*.) *Bori* község a patak melletti fekvése alapján kapta nevét.

7. A mondottakból bizonyára kiviláglik, mennyiféle hasznos információt szerezhet a névkutató nyelvész a térképek alapján. Én magam gyermekkorom óta vagyok szoros barátságban a térképekkel, amelyek már sok éve nemcsak útítársaim, hanem mindennapos munkaeszközeim is. Gyakran és szívesen terítem ki őket íróasztalomon. Vallom én is, amit Karinthy Ferenc ekként fejezett ki „A térkép dicsérete” (Túl az Óperencián. Bp., 1981. 247—8) című írásában: „nekem a térkép a tökéletes realizmus. Minden rajta van, ami lényeges, és semmi, ami lényegtelen, esetleges. Feltétele a legteljesebb pontosság, szabatoság, félreérthetetlennek és félremagyarázhatatlannak kell lennie: a műfaj nem tűri meg a homályt, zavart, gögös irracionálizmust. A legegánsabban szűkszavú közlés, bőven hagy a képzeletnek, erősen számít a fantáziára. Arányos, gazdaságos, kis helyre sokat sűrít, s noha szenttelen és megvesztegethetetlenül tárgyilagos, szárazsága csupán formai, az élet lüktet tündöklő színeiben, a táj és benne az emberi mű. A legszilárdabb, kikezhetetlen igazság, s mivel a változót, múlandót rögzíti, nem fog rajta az idő. Azt szeretném — elérhetetlen cél —, hogy amit írok, olyan legyen, mint a térkép.”

Kiss Lajos

A pusztá helynevekből keletkezett családnevek kérdéséhez

Folyóiratunk 1981. évi 4. számában (Nyr. 105: 482) Reuter Camillo a *Sikota* hely- és családnév eredetének magyarázatakor fölvetette annak lehetőségét is, hogy e név mint családnév pusztá helynévből alakult. Vélekedését nemcsak a régiségből előkerült nem kis számú adattal támogatta, hanem a ma Pécsen élő két zalai származású család nevével (*Tófej*, *Páhok*) is. Reuter az effajta személynévadást archaikusnak nevezi, majd azt is megjegyzi, hogy ez a típus a székely névanyagban is megtalálható.

Fehértói Katalin ennek a névtípusnak a megjelenését azzal magyarázza, hogy mivel a „de + helynév”-le volt foglalva a nemesi birtok jelölésére, a jobbágyság származásának, lakóhelyének jelölésére tehát a pusztá helynév maradt, latinus formában *dictus*-szal (esetleg + *de*-vel), később *dictus* nélkül, magyaros alakban pedig pusztán, *-i* képző nélkül” (MNy. 69: 201). Kálmán Béla pedig korábban azt írta ezekről a nevekről, hogy „egyike-másika talán nem is volt élő név, hanem csak a latinus használat következtében keletkezett a két fajta jelölésmód keveredésével (*Joannes Chery* × *Joannes de Chery* kontaminációjából: *Joannes Cher*)” (MNyj. 7: 35). Majd alább megjegyzi: „nagy részük egymás mellett fordul elő képzős és képzőtlen alakban, mint *Bács* ~ *Bácsi*, *Bogdán* ~ *Bogdáni*” (i. h.). Benkő Loránd is számbavette ezt a névalakulási módot „A régi magyar személynévadás” c. (Bp., 1949.) művében, ahol azt írja, hogy az így keletkezett nemesi nevek „a birtoknak és a birtokosnak gondolkodásában való tökéletes azonosításán alapszik” (17).

Az effajta nevekre a szakirodalomban először legjobb tudomásom szerint nem Melich hívta fel a figyelmet a Családnveinkről című (MNy. 39: 273) tanulmányában, ahogyan azt Szabó István írja a „Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből” c. (Bp., 1954. 13–4) művében, hanem Pais Dezső a *Milej* névvel kapcsolatban: „Hogy valaki családja lakóhelyének vagy birtokának pusztá nevének kapta személynévül, nem ritka eset a hajdankorban, ámbár fordítottja, hogy a birtokra ruházták rá tulajdonosa nevét, közönségesebb volt” (MNy. 9: 177). Szabó István idézett művében e név keletkezését úgy magyarázta, hogy lekopott róluk az *-i* képző. Bálint Sándor „Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei”-ben (Bp., 1963.) lényegében véve csak annyit állapít meg róluk, mint Pais: „Ragozatlan, illetőleg képzővel el nem látott helynévnek családnévként való használata a régi nyelvben nem volt szokatlan, mint ahogy személynév is könnyen váltak helynévvé” (16). Mező András szerint meg „a nemesi nevek írásában immár több évszázada követett mód analógiája játszhat szerepet a jobbágynevek efféle írásában, vagyis ezek a formák nem is beszélt nyelvi névalakokat tükröznek” (Mező András: Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. században. Kisvárdá, 1970. 29). Ugyanó egy másik, de ugyancsak 1970-ben megjelent tanulmányában — Szabó István egyik mondatát félreértve — egy újabb lehetőség fölvetésével gyarapította az e típusú nevekről való magyarázatokat „A minősítés nehézségeivel kapcsolatban Szabó István mutatott rá: a szökött jobbágyság sok esetben oly módon rejtőzködtek el a kutató szem elől, hogy elhagyják helységnevi eredetű nevük végéről az *-i* képzőt, s így nevük más jelentésű csoportba került át (*Ácsi* → *Ács*, *Jobbágyi* → *Jobbágy*)” (Nagykálló személynévei a XVI. és a XVIII. században. In: A nagykállói járás múltja és jelene. Nagykálló, 1970. 89).

A közelmúltban elkészült XVIII. századi zalai személynévtáram közel 200 ezer adatából — amely 11 népességösszeírás (conscriptio animarum) névanyagát öleli fel — a pusztá helységnevből keletkezett családnevek mindegyike kiejtése pillanatában utal a névvisező, illetőleg annak őse eredeti lakóhelyére. (Az alábbi 65 adat a „Conscriptio Animarum Districtus Keszthelyensis 1746” címet viselő kötetből való, amelyben 12946 személy szerepel név szerint.) Sümeg: Margaretha *Tikos*, Elisabetha *Hodos*, Dna *Osko* mater Domini Bolla, Helena *Zombor*, Franciscus *Csákány*, Catharina *Oszko*, Dorothea *Komló*;

Sümearendek: Catharina *Körmöcz*; Zalagyömörő: Adamus *Szalabér*; Szegvár: Eva *Babolcs*, Josephus *Komár*; Galsa: Anna *Komár*, Adamus *Kop[p]án*, Joannes *Komár*; Sárasd: Elisabetha *Csernye*; Hosztót: Juditha *Eger*; Zalameggyes: *Joannes Kúliman*; Ukk: Elisabetha *Komár*; Sümegcehi (akkor Püspökcehi): Eva *Déss*, Franciscus *Oszkó*, Juditha *Lovass*, Juditha *Gárdon*; Nagygörbő: Catharina *Hottó*, Juditha *Hottó*, Elisabetha *Hottó*, Anna *Hottó*, Andreas *Hottó*, Franciscus *Hottó*, Benedictus *Hottó*; Kisgörbő: Sara *Hottó*, Juditha *Oszkó*; Óhíd: Franciscus *Hatvan*; Mihályfa: Vidua D. Emerici Parraghi Dna Marianna *Eszterház*, Joannes *Oszkó*, Michaél *Ola*; Zalaszentgrót: Joannes *Lovas*, Elisabetha *Visonta*, és ugyanitt Gregorius *Visontay*, Elisabetha *Bolhás*; Csáford: Catharina *Győr*; Keszthely: Susanna *Torda*, Franciscus *Nádra*, Susanna *Gyöngyös*, Catharina *Szerende*, Joannes *Mosdós*, Juditha *Sárfő*, Anna *Szala* (hn. Somogy megyében); Zalasántó: Joannes *Bosok*, Juditha *Merse*; Vindornyalak: Elisabetha *Sár*; Balatonederics: Catharina *Szenyér*; Zalaistvánd: Catharina *Bosok*; Felsőpáhok: Elisabetha *Bosog*, Eva *Csákán*, Franciscus *Som*; Egregy: Barbara *Mecsek*; Hévízszentandrás: Catharina *Csákány*. (A helyégneveket a mai alakjukban közöltem. Egyik-másik családnév más módon is alakulhatott, de erre most nem térek ki.)

Hogy a szóbeliségben régen is éltek (vö. Kniezsa István: A magyar és szlovák családnévek rendszere. Bp., 1965. 13), ma is élnek, azt nemcsak Fehértói Katalin *díctus* + helység-név-féle adatai, valamint az általam idézett adatok bizonyítják, hanem az élő ragadványnevek is: *Porszombat*, *Söpte*, *Lasztonya* Jancsi, *Rédics* Jóska, *Rédics* Mariska (l. tőlem: Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973. 191–2); *Paccs* János „Patacsról jöttek” (Lőrincze: MNyj. 1: 93); *Pészére* Szabó János „Peszerén volt juhász” (Pákozdi Endre: MNyj. 7: 96); Pál János *báksá* (Tóth Katalin: MNyj. 12: 104); *Zala* Hajdu János „Valószínűleg Zalából került a faluba” (Papp József: MNyj. 16: 95). Mizser Lajos azt írja, hogy a „summásság lejártá után sokan annak a helységnek a nevét kapták ragadványnévként, amelyikben szolgáltak. *Csirmankao* (Móré) < Csirmankótanya (Pest m.), *Kalás* (Kéméndi) (Pest m.), *Piskog* (Erdős) < Piskó (Baranya m.), *Rádóg* (Lukács) < Rádó (Zala m.), *Rozsnyog* (Lukács) < Rozsnyó, Gömör m.” (MNyj. 18: 126). Gergely Piroksa is idéz egy-két ide vonható adatot (*Léta*, *Láló* stb.), de ragadványnévanyagában kezdés a népmozgalomra utaló név (A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977. 97). *Lickó* Lajos (Agg Gábor: Ragadványnevek 22 Zala menti faluból. Bp., 1978. 31); *Hatrongyosbíró* „a Hatrongyos telepen lakik”, *Daru* Borsy „a Darukertben lakott” (Blányár Valéria: Nagyikálló mai ragadványnevei. Bp., 1976. 27); *Balaton* Jancsi, *Balaton* Bözsi, *Balaton* Rózszi (Molnár Mária: Magyarlak mai ragadványnevei. Bp., 1977. 24); *Bala* Pista „A szomszédos Balla községből költöztek ebbe a faluba. Először *Balai* Pistának hívták, később lekopott az -i”, *Temető* Irén „A temető mellett, a halottasházban lakik” (Szekeres Ilona: Szajol mai ragadványnevei. Bp., 1978. 13–4); *Besénye*, *Boconád* (Pintér Mária: Mezőkövesd régebbi ragadványnevei. Bp., 1978. 16); *Ötfös* János, *Ötfös* Giza, *Ötfös* Juliska, *Ötfös* Magda, „Őseik a közeli Ötvösből (ma Ötvöskőnyi) települtek be” (Bertók István: Vése mai ragadványnevei. Bp., 1980. 21); *Pellasz* Jancsi „az apja az I. világháborúban Pellaszon (Torontál vármegye) volt katona” (Villányi Péter: Galgamácsa mai család- és ragadványnevei. Bp., 1981. 31). Szülőfalumban, a Tolna megyei Gyulajon a Somogy megyei Batéből odakerült menyecskét ma is *Baté*-nak nevezik. 1962-ben a nagykanizsai Landler Jenő gimnáziumban két leánytanuló szülőfaluja nevét kapta iskolai ragadványnévként: *Libickozma*, *Pótréte*.

Ezeknek a puszta helységnevekből keletkezett ragadványneveknek a zöme önmagában áll, ami nemcsak azt jelzi, hogy egyedül is el tudják látni az azonosítást, hanem azt is, hogy szinte mindegyik valamiféle érzelmi többletet is hordoz, amit részint a helység-név hangalakja, részint pedig a név viselője — vagy e kettő együtt — válthatott ki a névadó közösségből. Aligha kell hosszasan taglalnom, hogy érzelmileg-hangulatilag lényeges

különbőség van a *Boconád*, a *Baté*, a *Lasztonya*, a *Líbickozma* stb.-féle nevek és az ezekből alakult ragadványnév + keresztnév névegyüttes között. Arról nem is szólva, ha a fenti neveket megtoldjuk az *-i* képzővel, önmagukban állva is rögtön elvesztik még a kívül-álló előtt is expresszivitásukat (*Boconádi*, *Batái* stb.).

E mai ragadványnevek fényénél talán világosabban látszik, hogy mind a XVIII. századi, mind a mai göcseji és hetési családnevek (*Bak*, *Billege*, *Csécs*, *Csihar*, *Kerka*, *Pacsa*, *Komár*, *Rajk*, *Szulimán* stb., l. tölem i. m. 491–509), mind pedig a XIV–XVII. századiak — a *de* praepositio nélküli *dictus*-os és *dictus* nélküliek — nem az *-i* lekopásával keletkeztek, miként azt többen föltették, hanem a költözködés után a jobbágy volt lakóhelye puszta nevért kapta megkülönböztető névül, illetőleg családnévül. Hogy számuk és arányuk sem a régmúltban, sem a közelmúltban nem volt túlságosan nagy, továbbá hogy a jelen felé haladva számuk és arányuk egyre fogy, annak okát expresszív voltukban kereshetjük, illetőleg abban, hogy idők folyamán a szóbeliségben, majd az írásbeliségben beleolvadtak az *-i* képzős nevekbe. Ezt a föltevést erősítik meg Kálmán Bélának cikkem elején idézett *Bács ~ Bácsi*-féle adatai (vö. még tőle MNy. 71: 454–5), továbbá egy XIX. századi névváltoztatásra vonatkozó kérelem is, amikor „Cs[ík] Mihály pozsonyi lakos nevét 1867. aug. 13. *Csiky*-re változtatta” (Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Bp., 1911–1913. 3: 125), föltehetően az *y*-os nevek divatjának hatására. Mai ragadványneveink egy része nem a tulajdonosság megnevezésével (*Hosszi Pistika*, *Kis Kovács* stb.), hanem valamilyen szóképpel (metaforával: *Törpe Pista*, *Fűjmag Roza*; metonímiával: *Rózsafűzér Rozi* 'vakkuzgó', *Tükrös Juli* 'piperkőc' stb.) keletkezett (vö. tőlem i. m. 172, 180, 183). Ez utóbbi csoporthoz tartozónak látom a puszta helységnévből keletkezett családnevek jelentős részét is, mert hisz voltaképpen ugyanolyan helyi, térbeli érintkezés van a helységnévvel jelölt személy és volt lakóhelye között, mint amilyen a „Tisztelt Ház” második tagja és a vele jelölt testület (személyek) között (vö. Szathmári István; A magyar stilisztika útja. Bp., 1961. 482). Természetesen az efféle családnevek/ragadványnevek keletkezésekor egy és ugyanaz volt a névadás *l e g a l a p v e t ő b b* indítéka, mint az *-i* képzős helységnévi eredetűeknél: az elköltözés, azonban a névadó közösség merőben más nyelvi eszközzel élt, a *m e t o n í m i á v a l*. Expresszivitásuk nyilvánvalóan összefügg nyelvi eszközükkel is. Hogy a korábbi századokban az általam és mások által idézett nevek mennyire voltak expresszívek, mennyire nem, azt persze ma már nehéz vagy éppenséggel lehetetlen megállapítani, az azonban kétségtelen, hogy az ily módon keletkezett mai ragadványnevek jelentős részéhez gúnyos, bántó hangulat is társul. Éreztem én ezt már a göcseji és hetési ragadványnevek gyűjtésekor is, egy lapalji jegyzetben utaltam is erre (vö. tőlem i. m. 191–2), de magyarázatukat akkor nem kíséreltem meg.

Ha e cikkben röviden kifejtett, de a körülményekhez képest talán elég bőven adalt felismerés megállja a helyét, akkor a német Deutungskreuzung műszónak többé-kevésbé megfelelő magyar *tulajdonnévi homonímia* bővebben értelmezendő: bele kell foglalnunk a különböző indítékú, azonos alakú családnevek/ragadványnevek mellé az azonos indítékú, eltérő nyelvi eszközű családneveket/ragadványneveket is.

Mindazonáltal én sem tartom kizártnak, hogy egyes puszta helynevet viselő nemes családok családneve nem hozható összefüggésbe azzal, hogy a latinus formában (*de* + puszta helységnév) leírt családnév nem *-i* képzővel, hanem anélkül kodifikálódott, különösen ha a családnév és a predikátum megegyezett: *ábrányi Ábrány*, *Bak*, *Balaton*, *Baranya*, *bozokházi Bozok*, *Csér*, *Gicz*, *Huszt*, *Kalocsa*, *Karozag*, *Küküllő* stb. (Kempelen i. m. passim). Ettől a kézenfekvőnek látszó magyarázattól (vö. Benkő Lóránd i. h.; Kniezsa István: A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965. 13; Kálmán Béla: MNy. 71: 454; Borsa Iván: NÉ. 5: 42) aligha lenne szerencsés megfosztani magunkat. Az sem lehetetlen, hogy a fenti neveket viselő köznemesek ezt az írásmódot előkelőbbnek érezték, mint az *-i* képzőset.

Ördög Ferenc

Békési Imre: Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (Magyar újsághíryan-
g alapján). Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 245 oldal

Hogy az egy viszonylag rövid idő alatt elterjedt, divatosá lett szövegnyelvészet hogyan és milyen mértékben hatotta át a maga eredeti területén, a szöveggrammatikában a magyar nyelvtudományt, arról jól tájékoztat Békési Imre könyve. Munkája jól végig-gondolt és alapos vizsgálatokat összegező, a maga nemében első magyar szöveggramma-
tikai monográfia, amely szorosan összefügg a közvetlen előzményekkel, mindenekelőtt Deme László irányt jelző kötetével (Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata, 1971.), a grammatikán belüli és az azon kívüli, rokontudományokbeli (pl. elbeszéléselem-
leti, stilisztikai) szövegnyelvészeti kutatásokkal (pl. Bánréti Zoltán, Kiefer Ferenc, Kanyó Zoltán), valamint távolabbról a korszerűsített mondattani vizsgálatokkal (Berrár Jolán, Dezső László, Károly Sándor, Rácz Endre). És — mint látni fogjuk — jól jelzi a nehézsé-
geket, a tennivalókat és a vitás kérdéseket.

Ahogy a címe is mutatja, könyvének tárgya a szövegszerkezet, pontosabban nem a szöveg és sokféle sajátossága, hanem ezek közül csak az egyik: a szerkezet. Magán a szer-
kezeten a szerző „a nyelvhasználat során az összes lehetséges variációjában megvalósuló konstrukciót” érti (205). És külön, sajátos jelentése van a címben szereplő „alapvizsgá-
lat” műszónak is. Ezzel arra akar utalni, hogy egy olyan bonyolult jelenségnek, mint a szövegnek a vizsgálatát az „alaplépések”-kel kell kezdeni, de ezt sem akárhol, hanem a viszonylag egyszerű szövegfajták kísérleti és empirikus leírásában kell megtenni. Tévedés lenne persze azt hinni, hogy a konkrét és kísérleti vizsgálatokra való törekvés Békésinél az elméletek elvetését jelenti. Nem lehet ez már csak azért sem így, mert sem könyvében, sem korábbi jól ismert tanulmányaiban nem zárkózik el az absztrakcióktól, és mindenütt nagy gondja, hogy minél több idevágó elméletet ismerjen meg (ez mint pozitív törekvés jelenlegi elméleti alapjainak némi egyoldalúságát is megszüntetheti).

Az alapvizsgálatnak nemcsak a kísérleti és empirikus leírás a lényege, hanem az is, hogy a vizsgálat anyaga is a lehető legegyszerűbb. Ez nem más, mint a — szerző műszó-
használata szerinti — bekezdésnyi szövegmű, amelynek az alapvizsgálat szempontjából két sajátosságát emeli ki: „rövid terjedelme ellenére is befejezett, egész közlés” (52), és „nincs beszerkesztve magasabb egységbe . . . egyszerre bekezdés és szövegegész” (16). A bekezdésnyi szövegegész sokféle tartalmi és tipológiai lehetősége közül Békési szintén a legegyszerűbb esetet, az újsághírt választotta, mert — mint állítja — „az újságíró szub-
jektivitása, logikájának sajátossága itt csak korlátozott lehetőséget kap” (51), a nyelv-
használati formák végtelen lehetőségei nagymértékben le vannak szűkítve (206). A feldol-
gozott újsághíryan-
g mennyiségileg elég nagy (4800 bekezdésnyi újsághír), tartalmi lehe-
tőségeiben is eléggé változatos (pl. rendőrségi, baleseti, bírósági, közéleti hírek), minden-
féleképpen elégséges és alkalmas is a vizsgálati feladatok végrehajtásához.

A bekezdésnyi szövegszerkezet nem egynemű kategória, nemcsak egyféle viszony-
hálózatot foglal magában. E sokféleségből a szerzőnek ki kellett emelnie azt, ami az alapvizsgálat szempontjának leginkább megfelel. Ez szerinte a tartalmi-logikai kapcsolás, ami — ahogy véli — nem azonos a grammatikában és a különböző rendszerű logikákban

számon tartott sokféle viszonytal. Épp ezért e tartalmi-logikai kapcsolás leírása sem igazi logikai elemzés. Nem logikai kategóriákat kutat a szövegben, hanem annak a kimutatására törekszik, hogy „miként, miért és mennyire adekvát a szövegműben objektivizálódott visszatükrözés logikája az esemény idő- és oki-okozati rendjével” (206), azaz egybeveti a bekezdés logikai felépítését a valóságos esemény „logikájával” (55). Ez gyakorlatilag azt jelenti — és ez a szerző egyik legfontosabb vizsgálati hipotézise —, hogy a bekezdést alkotó mondatok (mondatrészecskék) egymás közötti viszonyait elemzi; elsősorban a bekezdés „lineáris kifejtése során elfoglalt sorrendi helyüket” veszi tekintetbe (55).

A bekezdés szerkezeti, konstrukciós formáját a bekezdést alkotó mondatok közötti viszonyok feltárása alapján írja le. Alapelve ugyanis az, hogy a bekezdés megszerkesztettsége mondatainak beszerkesztettségétől függ, de lényeges tényező maguknak a mondatoknak a belső megszerkesztettsége is. Az első mondat szintű, a másodikat elem szintű vizsgálatnak tekinti. És statisztikai, gyakorlati vizsgálatot állapítja meg, hogy melyek a túlsúlyban levő, jellegzetesebb szövegkonstrukciós formák. Produktív kísérletnek tekintjük azt az eljárását is, hogy megváltoztatja a bekezdés mondatainak sorrendjét, és így bizonyítja, hogy ezzel megváltozik a szerkezet tagolódása.

Vizsgálatainak eredményeit bekezdéshosszúsági csoportonként közli, tehát a tényleges tárgyalásrend egyik végpontját a kétmondatos, a másikat pedig az ötmondatos újsághírek alkotják (és mindezt megelőzi a négymondatos bekezdés kísérleti vizsgálata). Az eredmények közlésének központi része a konstrukciós formák számbavétele, annak kimutatása, hogy a bekezdések hány belső tömbre tagolódnak, és hogy közöttük milyen természetű (pl. ellentétes, magyarázó, következtető) a kapcsolat. Eszerint a bekezdés kisebb szerkezeti egységekre tagolódik, tehát belső, mondat szint feletti alegységek mutathatók ki. Különböző Békési magát a konstrukcionális szinteződést mellérendelő jellegűnek tartja szemben a vizsgálatainak körébe nem tartozó alárendelő grammatikaival.

Egy külön fejezetben a konstrukciós formák számbavételének eredményeit realizációjuként összegezi. Itt egyik lényeges megállapítása az, hogy „a konstrukció megjelenési formáit a benne kapcsolt tagok belső felépítése határozza meg” (191). Statisztikai kimutatásából az is kiderül, hogy a kapcsolatos viszony a leggyakoribb. Figyelemre méltóak az ellentétes kapcsolásra vonatkozó megjegyzései: kevésbé jelentős a bekezdésen belüli egységek között, de nagyon jelentős a bekezdések között és legalacsonyabb szinten, a mondaton belül (199). Tanulságos az a megfigyelése is, hogy a bekezdéseken belüli kapcsolások közül az egyik a konstrukciót általában jellemzi, a másikat, illetőleg a többinek viszont a bekezdések egyedítésében van fontosabb szerepe. Mintegy a következtetések következtetéseként fogalmazta azt a tétisét, hogy tulajdonképpen a hárommondatos konstrukciónak van tiszta képlet értékű formája, az ennél nagyobb, vagyis ennél több mondatból álló bekezdések ennek realizációi. Az ennél kisebb, a kétmondatos szerkezet viszont még nem igazi konstrukció.

Kutatásainak ezek az eredményei könyvének jelentőségét és egyben hasznosíthatóságát is igazolják. Ezekon túlmenően azonban más érdemét is ki kell emelnünk. A bevezetőben bevallott egyik célja az, hogy munkájával „a szövegszintaxis kidolgozásához szeretne hozzájárulni” (10), és arra is számít, hogy a szövegszerkezeti vizsgálat eredményei kedvezően hatnak a mondattanra, főleg a jogosan igényelt mondat szerkezettan kialakulására. Hogy ebből nem keveset már megvalósított, nem is kell külön bizonyítanunk. Hasznosításának van azonban egy másik területe is: a stilsztika. Arra gondolunk ugyanis, hogy vizsgálatainak egyik-másik eredménye (pl. az, hogy a bekezdés mondatainak felcseréléséből fakadó variációk egy része stílári értékű különbségeket rejt magában) gazdagíthatja a stilsztikai kutatásokat. Van továbbá valami, aminek jelentősége nem másutt, nem más szakterületen, hanem saját munkásságában mutatkozik meg. Az tudniillik, hogy jó alapot teremtett a kérdés továbbfejlesztéséhez.

De mert ez különböző elvi kérdéseket is felvet, részletesebben is szólnunk kell róla. Ez a jó alap ugyanis inkább csak produktív „kiindulópontot” jelent, kevésbé a járható utat, minthogy az alapozás még további alapvizsgálatként is a ma már kifejlett szöveglogika eredményeinek, köztük Crothersnek épp a bekezdést tárgyaló munkájának (Paragraph Structure Inference, 1979.) a hasznosíthatóságát jelenti. És megfontolandónak tűnik az a nem egészen spontán módon felvetődő kérdés, hogy vajon a Békésinél kulcsértékű „tartalmi-logikai” kapcsolás a szövegkohézióknak nem egy gyengébb, felszíni fokát képviseli, azt, ami elnevezése ellenére is csak pusztán grammatikai kapcsolás szemben az ennek alapjául szolgáló mélyebb tartalmi, szemantikai összefüggésekkel.¹ Az ilyen és az ehhez hasonló kérdések azt is jelzik, hogy sok nehézséggel kell megbírkóznia annak, aki szövegnyelvvel foglalkozik. Ez viszont egyben Békésinek úttörő munkájáért kijáró elismerés is.

Szabó Zoltán

Baróti Dezső: Árnyékban és fény. Irodalmi tanulmányok. Budapest, 1980. Gondolat, 554 lap

1. Legújabb kötetében ugyanúgy, mint korábbi munkáiban, Baróti Dezső nyelvi, stilisztikai kérdésekkel is behatóan foglalkozik. Számára fontos és produktív módszeres alapelv az, hogy a végül is egy egységet alkotó tartalmi és formai elemeket a maguk összefüggésrendszerében megragadva kell tanulmányozni, hogy az irodalomtörténésznek a stílus vizsgálatáig is el kell jutnia. Mindez nála nem mutatóvényszám, nem divatos program, hanem egészen természetes, magától értetődő elv és eljárás, amiben — ahogy soraiból kiderül — semmi rendkívülit nem lát. A rendkívüli nyilván az lenne, ha ezt elmulasztaná. Érthető, hogy könyvének számottevő stilisztikai jelentősége van. Megéri tehát, hogy a stílusra vonatkozó észrevételeit, nézeteit összegezzük, hogy kötetét ebből a szempontból is ismertessük, értékeljük.

2. A kötet tanulmányainak egy része másodközlés, de a szerző ezek közül többet is módosított, megújított, más része viszont először e kötetben jelenik meg. A tanulmányokat három nagyobb fejezet fogja össze: Érzelem és okosság, Költészet és szerelem, Motívumok és kapcsolatok. Az első tárgya a felvilágosodás irodalma (főbb témái: az érzelem és okosság harmóniája a XVIII. századi prózáiróknál, a felvilágosodás stílusa, a rokokó, a szentimentalizmus és a libertinizmus). A második fejezet négy tanulmánya Csokonai, Vörösmarty, Petőfi és Ady szerelmi költészetének néhány érdekes részletével, darabjával foglalkozik. A harmadik fő vizsgálati tárgya a motívikus kapcsolatok Adynál (a vizek motívumköre) és Radnótinál (a sötétségen áttörő fény motívuma, amely a kötet címe is lett). Ide tartozik még két tanulmány. Az egyik tárgya Rimbaud és a magyar költészet, a másiké az irodalom képszerű, látványos (kiállítási, múzeumi) megjelenítésének változatos, sokfelé elágazó problémaköre.

Stilisztikai szempontból az első fejezet a legjelentősebb. A legtöbb stilisztikai észrevételt itt olvashatjuk. Ezek jó része stílustörténeti jellegű, és a felvilágosodás stílusirányzataira, mindenekelőtt a sokat vitatott „felvilágosodás stílusa”-ra vonatkozik (amit mint idevágó fő kérdést külön is taglalni fogunk). A második fejezetben egy-egy vers elemzésének, a harmadikban pedig a motívumvizsgálatnak vannak stilisztikai összefüggései.

¹ Újabbban a szöveg alkotóelemeit összetartó erőnek két változatát különítik el: a grammatikai jellegű kohéziót és a tartalommal összefüggő, szemantikai jellegű koherenciát (Beaugrande — Dressler: Introduction to Text Linguistics. London — New York, 1981.).

3. E két utóbbiból tájékoztató példaként egyetlenegy részletet emelek ki. Nagyon érdekes és tanulságos az, ahogyan a szerző Petőfi Minek nevezzelek? című versének utolsó előtti sorát („Édes szépi ifjú hitvesem”) elemzi. Nem ért egyet Horváth János értelmezésével. Eszerint ez az egyszerű, nem metaforikus kifejezés a megtalált válasz, a megnyugvás, amellyel a „megnevezés nagyszerű erőfeszítései” befejeződnek (316–7).

Barótinak az ezt cáfoló érvei között találunk (1) szemléletbelieket (az ifjú házaspár nem megállapodik, nem megpihen a hitvesi szerelemben, hanem a „szenvedély forrását találta meg benne” — 317; nem a biedermeier „szelid világa”, hanem a romantikus *amour-passion*, a szenvedélyes szerelem és ennek sokoldalúsága, bonyolultsága nyilatkozik meg benne — 321) és (2) kontextuális jellegűeket, a versszerkezettel összefüggőket (érzelmi telítettség kisebb, mint az előtte levő soroké; utána ismét következik az ismétlődő kérdés; többek között éppen az ismétlődő kérdés miatt a versszerkezet nyitott: „a feltett kérdésre adott válaszok lezárhatatlanok”, a szenvedélyt ébresztő nő „lényege a tudat racionális világánál nem definiálható” — 318). Egyszóval az „édes szép ifjú hitvesem” csak egy a több megnevezési kísérlet közül, nem állítható az értelmezés középpontjába (317).

A szerző érvei újak és meggyőzőnek látszanak. Van azonban valami, ami miatt — nyilván egy más szempont alapján — a vitatott sort mégis kiemelhetjük és a többtől elkülöníthetjük (így ennek elismerése nem cáfolata Baróti értelmezésének). Az „édes szép ifjú hitvesem” ugyanis nyelvi funkciója szerint nem egy a megnevezési, minősítési kísérletek közül, hanem inkább megszólítás, és mint ilyen egyedüli a versben. Sajátos funkcióját, helyzetét az is bizonyítja, hogy mindegyik szakasz utolsó előtti és utolsó sorát, a kérdést gondolatjel választja el, ami itt hiányzik, így ez is jelzi sajátos, megkülönböztető szerepét, még inkább azt, hogy ezzel a megnevezések „tárgyát” összekapcsolja az utoljára ismétlődő kérdéssel: mintha a kérdés és a kérdéssel összefüggő, a hitves lényegének megragadására törekvő elmélkedés részesévé akarná tenni.

4. A kötet első fejezetében a felvilágosodás irodalmának vizsgálatát nagymértékben áthatja a szerzőnek az a minket is nagyon érdeklő törekvése, hogy bizonyítsa: (1) a felvilágosodás nemcsak eszmék foglalatja, hanem stílusegység is, (2) a felvilágosodásnak új, saját stílusa van. Erről a fejezet mindegyik tanulmányában szó esik. Teljes kifejtését a „Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában” című tanulmányban olvashatjuk.

Itt a kérdés taglalását arra a jól ismert helyzetre való utalással kezdi, hogy a szakemberek többsége általában csak filozófiatörténeti vagy legalábbis eszmetörténeti jelenséget lát a felvilágosodásban, pedig egységes korjelenségnek kell tekintenünk, olyannak, amelybe a szerzőtől idézett Chaunu (*La civilization de l'Europe des Lumières* 1971.) szerint az emberi lét és cselekvés megnyilatkozásai is beletartoznak. Ilyen s ehhez hasonló nézetek és saját érvelései alapján Baróti arra a következtetésre jut, hogy „a felvilágosodásban nemcsak a rációt, hanem egy sajátos érzelmvilágot, ízlést, stílust és az emberi praxis sokféle megnyilatkozását magába foglaló sajátos *corpus*, az európai civilizáció egyik nagy áramlatát lássuk” (43–4). E felfogás alapján a szerző úgy véli, hogy a felvilágosodás irodalmának a fogalmát szintén ki lehet szélesíteni és sajátos stílusát feltelezni, sőt leírhatónak tekinteni.

Érdekesek és tanulságosak érvelései. Ezek lényegében háromfélék: (1) fejlődéstörténeti analógiákra való hivatkozás (a felvilágosodás annyira átfogó és egyetemes, mint amilyen a reneszánsz, barokk, romantika), (2) fejlődéstörténeti szükségszerűség („az irodalom sajátos kifejezőeszközeivel tükrözi vissza . . . a társadalom mélyében bekövetkezett változásokat” — 48) és (3) a belső, szakmai logika szempontjai („stílusirányzatról akkor beszélhetünk, ha a módszer [„a mű alapjául szolgáló életanyag feldolgozására igénybe vett eljárások összesége” — 50, pl. típusalkotás, lélekrajz, kompozíció] alkotóelemeinek többsége egy adott korszak reprezentatívnek tekinthető alkotásaiban az egyéb

irányzatoktól jól elválasztható sajátos együttesben jelenik meg" — 50—1). Ilyen és ezekhez hasonló érvek alapján jut arra a következtetésre, hogy lennie kell „egy külön alkotó módszerű és stílusú felvilágosult irodalmi és művészi áramlat”-nak, melynek leírása nem tartozhat a reménytelen feladatok közé (48). Ennek elnevezésére jó műszónak tűnik a francia minta alapján általa alkotott „lümierizmus” (49).

Az elvi fejtegetések, érvelések mellett Baróti megpróbálkozik az így felfogott áramlat irodalmi stílusának rövid, de számunkra sokat mondó jellemzésével. Ennek alapján a felvilágosodás stílusának főbb sajátosságait így összegezhetjük:

(1) „a szókincs felvilágosult telítettségé” (90), azaz az új eszméket (új jelentéskörök új fogalmait, például az emberséget, szabadságot, közboldogságot, közjót) megnevező új szók alkotása, megléte, új metaforák teremtése (pl. Batsányinál A franciaországi változásokra vagy A látó szó- és képanyaga);

(2) „az újonnan felfedezett valóságra utaló” szavaknak nyolc-tíz „szemből” álló láncolatai, halmozásai, amelyek segítségével egy empirista igénynek megfelelően „egyetlen tekintettel, egyetlen intellektuális művelettel, mintegy globálisan” lehet „egybefogni a világ jelenségeinek sokféleségét és bonyolultságát” (91);

(3) „a szókincs különböző rétegeinek egymásba játszásá”-ból fakadó látszólagos káosz (91—92), valamint „a gondolatok sokféleségének vibrálásszerű ide-oda sugárzásá”-ból adódó „szép rendtelenség” (95);

(4) mindez azonban jól megfér a bemutatás rendjével, hisz nagymértékben hat a „józan és világos írás- és beszédideál” (92);

(5) ehhez hasonló meghatározó ereje van az érzelem és „okosság” harmóniájának (233);

(6) a rétori, nagy gondolatritmusú körmondatok kerülése, ezeknek áttekinthetőbb rövidebb, aprózottabb lüktetésű mondat szerkezetekkel való helyettesítése (92);

(7) „gyorsan pergő, szaggatott, rendszerint rövid mondatokon alapuló s kérdésekkel, felkiáltásokkal élénkített” közlésforma (a szerző szerint: style coupé), például Besse nyeinél A holmi több részlete (92—3);

(8) „nem annyira absztrakt és racionalista, mint sokan hiszik”, van benne színeség, frissesség és elevenség; eleven például azért, mert stíluseszmenye „nem tűri meg a késleltető elkalandozásokat” (94).

A felvilágosodás feltételezett stílusának ez a jellemzése mint következetes próbálkozás Baróti könyvének egyik nagy érdeme. És becsülendő ide kapcsolódó óvatossága is: „a magunk részéről egyelőre csak ennek az új és sokat ígérő munkahipotézisnek a kereteit próbáltuk megrajzolni” (97). Mégis van valami ami vitára késztet. Kérdésesnek, vitathatónak látjuk ugyanis az így felfogott és jellemzett stílus önállóságát, új és sajátos jellegét. Felsorolt sajátosságaiban nem nehéz felismerni a magyar felvilágosodás irodalmára eddig jellemzőnek tartott stílusirányzatok jellegzetességeit, azt, hogy például (1) a színesség, elevenség, valamint a rövidebb és aprózottabb lüktetésű mondat szerkezetek a rokokóé, (2) a ráció, az okosság, a józan és világos írás- és beszédideál, valamint a rend szépsége a klasszicizmusé, (3) az érzelmesség, továbbá a halmozások, részletezések, szó-láncolatok a szentimentalizmusé, illetőleg a szaggatottság, a sokféleség egybefogása, a látszólagos káosz, a szép rendtelenség a preromantikáé.

Persze ez így önmagában nem lehetne Baróti felfogásának a cáfolata, hisz köztudomású, hogy egy-egy stílári sajátosság vagy kifejezőeszköz több irányzaté is lehet. Meggondolandó azonban az, hogy a szerzőtől felsorolt sajátosságok „gazdái” a szakirodalomban eddig jellemzőnek tartott felvilágosodás korabeli irányzatok, tehát ugyanazon periódus stílusai. Mindez számunkra azt jelenti, vagy legalábbis azt a látszatot kelti, hogy a „felvilágosodás stílusa” nem más, mint e stílusok bizonyos sajátosságainak a foglalata, amelyet a szerző más nagy művészeti korszakok stílusjegységének általa keresett és

mindenféléképpen kényszerítő erejű analógiájára alakított ki. Feltevésünket megerősíteni látszik egy idevágó megjegyzése: „a felvilágosodás írói . . . egyetlen esztétikai rendszer mellett sem kötelezték el magukat, hanem a módszer és a stílus sokféleségével kísérleteztek». (45) E sokféleség forrása a felvilágosodás stílusainak sokfélesége (rokokó, klaszszicizmus, szentimentalizmus, preromantika) lehetett, függetlenül attól, hogy régebbi, továbbélő vagy pedig újonnan alakult irányzatok. S mint már mondtuk, ezek bizonyos sajátosságaiból Baróti próbálkozása nyomán összeáll a felvilágosodás feltételezett stílusa, amelyet — ha a felsorolt stílusjegyek belső rendjéből fakadó megkülönböztető értékű „struktúra” jellegét is igazolni lehet — tulajdonképpen el is lehetne fogadni annak, aminek a szerző szánta.

Kérdés azonban, hogy érdemes-e, hogy valóban szükségünk van-e egy ilyen konstrukcióra. Mert miért ne lehetne a felvilágosodás korabeli művészetet, irodalmat úgy felfogni, mint amire több stílus jellemző? Végül is a stílustörténet erre szintén szolgáltathat analógiát. S most nemcsak arra gondolok, hogy voltak még periódusok sajátos stílus (egység) nélkül (ilyen volna például a századforduló a szecesszióval, impresszionizmussal, szimbolizmussal), hanem arra is, és főleg arra, hogy a magyar szépirodai stílus történetében milyen sok a nem „világos” eset, a nem „tökéletes” fedés (például a kuruc költészetnek nincs megfelelő stílusjegysege, a két világháború közötti korszak jelentős tendenciája, a tárgyias-intellektuális stílus nem azonosítható egy megfelelő irodalmi irányzattal).

Ezzel viszont elértünk a stílustörténet egészét és lényegét átható „problémasság” jelzéséhez: alapkategóriái nem világosak, távolról sem egyértelműek, nagyon sok tisztázatlan kérdés vár még megoldásra. Ebből is következik, hogy az eltérő vélemények jogosultságának elismerése kevés tudományban szükséges annyira, mint itt. Mindaz tehát, amit fentebb vitattunk, nézőpont kérdése. Baróti törekvései mindenképpen produktívak. Úttörő próbálkozásai nyomán ma sokkal többet tudunk a felvilágosodás stílustendenciáiról, mint a közelmúltban.

Szabó Zoltán

Kántor Lajos: Lira és novella — A sólyom-elmélettől a Tamási-modellig. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981. 159 oldal

A századvégen az újító, korszerűsítő stílustörekvések hatására kezdődött el a próza lírizálódása. A Nyugat íróinál, majd az avantgard stílusaiiban ez megerősödött, és később az avantgard határain is túlnöve sokáig, a jelenig is kitartóan hatott. Ennek az érdekes tendenciának egyik, egyben a legfontosabb részlege a novellabeli líraiság a témája Kántor könyvének. Elméleti megalapozása, tüzetes vizsgálatai és elemzései miatt joggal tekinthetjük könyvét a kérdéses jelenség első monografikus feldolgozásának.

Témaválasztását a szerző az első fejezetben szubjektív és objektív érvekkel okolja meg (A téma belső fejlődése. Szubjektív bevezetés — A próza szabadságharca? Objektív bevezetés). Egyik korábbi munkájának (Vallomásos Móricz Zsigmond — Epika és líra határvidékén. Bukarest, 1968.) az alcíme is jelzi ilyen irányú érdeklődését. De érvnek és oknak számít az is, hogy az elmúlt másfél évtizedben a szakirodalomban meglehetősen előtérbe kerültek a próza kérdései: felkapottak lettek a narrációelméletek, divatos vizsgálat lett a korábban elhanyagolt prózaelemzés.

A novella lírizálódását Kántor a műnemi, műfaji keveredés eseteként fogja fel, és ezért vizsgálatait széles műfajelméleti alapra helyezi. A vizsgálatok eredményeinek kifejtése során figyelemmel van idetartozó fontos fejlődési mozzanatokra és folyamatokra, illetőleg az ezekkel ellentétes tendenciákra, mint amilyen például a líra megújulása, a líra

jogaiba való visszahelyeztetése, a „visszaköltötés”, a „vers ellenforradalma”, a „próza szabadságharca”, a vers és a próza határainak ledöntése, a századvegi novellák anekdotázó előadásmódjának elvetése stb.

Könyvének a bevezetőt követő két fejezetében idevágó műfaji kérdéseket tisztáz azzal a szándékkal, hogy a vizsgált jelenség leírása, bemutatása számára egy vagy több lehetséges modellt találjon.

Az első nagy kérdéskör: a líraiság természetrajza. A szóba jöhető elméleteket, fogásokat a vizsgálat sajátos szempontja szerint és a mindenféleképpen szükséges kritikai hozzáállással veszi számba, és ezek alapján produktív következtetésként fogalmazza meg, hogy a műnemek, műfajok nem élesen válnak el egymástól, vagy hogy az egykori normatív poétika elvei elvetendők. Különbözik is a műnemek, műfajok keveredése meglehetősen régi folyamat. Éppen ezért azt hangsúlyozza, hogy a vegyülést nem kivételnek, hanem szabálynak kell tekinteni. De ha mindez így van, akkor a lírának, líraiságnak sem túl szűk, sem túl tág értelmezése nem vezethet hasznosítható eredményre. Az áthidaló megoldás Kántor szerint a fogalom következő értelmezése lehet: líraiságon nem „magát az irodalmi alkotást, annak szubjektív feltételeit értjük, hanem a kifejezés szubjektívizálódásának különböző formáit” (44).

A második nagy kérdéskör: a novella elmélete. A novellaelméletek tarkasága a különböző korok novellatípusainak sokféleségével magyarázható. Ezek közül mint viszonylag tágat és eléggé konkrétat és „főképpen a közösségi (társadalmi) és esztétikai meghatározók szerencsés aránya miatt” (59) a Lukács Györgyét idézi, és ennek nyomán Ungvárival ért egyet abban, hogy „a nagy változások korának műformáját” lehet látni a novellában (66). Ez vezeti el aztán Kántort a téma szempontjából sokat mondó kérdésnek a feltevéséhez, hogy a novella alakulásában „vajon nem kellene a változások korának változó formájáról beszélnünk?” (66), hisz „nem egy kutató utal a modern novellák nyitott formára való törekvésére” (66). Ennek oka kétségtől — szerzőtől a megelőző fejezetben tárgyalt — szubjektívizálódás, a líraiság előretörése.

Így jut el a szerző a novella líraivá válásának a tárgyalásához. A novellán belüli líraiságnak két fajtáját, formáját különíti el: a balladisztikus novellát és a lírai novellát. Mindkettőt két külön részben (a könyv harmadik és negyedik fejezetében) tárgyalja.

A balladisztikus novella elkülönítése, leírása a népballada és a novella rokoníthatóságának elvéből fakad. Ennek igazolásában Kántor többek között Benedek Marcell véleményére hivatkozik, aki szerint „a balladának prózai testvére a novella” (69). És hasznosítja a (nép)ballada meghatározásaiból levonható tanulságokat is, főleg azt, hogy többségük „az epika, dráma és líra találkozását emeli ki e műformában” (71). Lényegesnek tartja természetesen azt is, hogy közlésmódjának alapja nem az epikai objektivitás, hanem a lírai szubjektivitás. Mindebből egészen jogosultan arra következtet, hogy „a népballada és a novella között nemcsak külső, véletlenszerű egyezések találhatók, hanem *funkcionális megfelelések* is” (77), és hogy a ma modernnek érzett ballada hat a XX. századi prózaírókra (79). Ennek eredményeként szerinte a balladisztikus novella többféle típusa alakult ki, amelyeket két nagy csoportra oszt: prózai balladákra és balladai történetekre.

E lényeges elméleti fejtegetések után Kántor bemutatja a magyar balladisztikus novellát, amely szerinte a naturalisták novellisztikájában megjelenő „balladai hang”-gal kezdődött el. Jelképes kezdetének Bródy 1897-es novelláját, a Tuza Istvánnét tekinti. Idesorolja Petelei, Ady több novelláját (Adytól pl. a Szelezsán Rákhel kísértetét), Móricz Zsigmondtól a Barbárokat. És hangsúlyozza, hogy a prózában írt balladák legtöbbjét az erdélyi íróknál találjuk: Tamási Áronnál, Nyíró Józsefnél, részben Kacsó Sándornál, később Sütő Andrásnál, Szabó Gyulánál. A prózai ballada modelljeként külön alfejezetben Tamási Szép Domokos Annáját elemzi. A balladai történetét pedig ugyancsak egy Tamási-novellát, az Erdélyi csillagok elemzésével példázza.

A legtöbb lírai elem a lírai novellában van. Az ennek megvilágítására mondott példák között szerepel Adytól a Buddha temploma vár, A Tilala-tó titka. Néha — állítja a szerző — ugyanazon téma versbeli kifejtéséhez viszonyítva „líraiságában is meghaladhatja a novella a verset” (112). A novellákban megnyilatkozó líraiságnak sokféle jegye lehet. Ezek közül, illetőleg ezek helyett Kántor a döntően jellemzőt, a meghatározó értékűt próbálja kiemelni, kimutatni, azt, amely a lírai novellák osztályozási szempontjából szolgálhat. Ennek keresésében jut el Paul Heysének a novellák lényegére, a „fordulóponttra” vonatkozó elméletéig, amelyet Boccacio Súlyom-pecsenye című novellájának alapján „súlyom-elmélet”-nek neveznek. Ezzel állítja szembe Kántor a maga anti-súlyomelméletét, amely szerint a kérdéses novella lényege nem a „fordulat” (újdomság, változtatás), hanem egy valamilyen motívum, amelynek „elsősorban érzelmi, hangulati töltése, jelentése van”, és amely lehetővé teszi a szubjektivitás megnyilatkozását, az idő lírai kezelését (feloldását a pillanatban), a lírai képalkotást (119). Egyszóval a lírai novellát mint motívum-meghatározottságot fogja fel és az ezzel összefüggő elméletét Tamási-moddellnek nevezi. Tamási gyakori, jellegzetes motívumai között szerepel (a novellái címében is feltűnő) madár és tűz. Az utolsó alfejezetben felfogásának továbbgondolásaként Tamási mellett más írók (Ady, Krúdy, Móricz, Gelléri) novelláiból kimutatható motívumok elemzésének lehetőségére hívja fel a figyelmet.

Érdekes lett volna, ha a motívumhoz társítható jelentéskör-azonosságokat is idevonja, és ezzel a motívumok körét kitágítja. Ehhez hasonló kérdésként vetődik fel az elemzésekben mellőzött embléma produktivitása is. Persze mindezt csak további szóba jöhető lehetőségeként említjük. Mindenféleképpen elfogadható elmélete jól meg van alapozva, a helyességét igazoló konkrétumok és érvek elégségesek.

Az említettek mellett Kántor könyvének nagy érdeme az is, hogy vizsgálódási szempontjai változatosak, sokoldalúak. Ezt bizonyítja az is, hogy nyelvi és stilisztikai jelenségekre, sajátosságokra is figyelemmel van. Ezek jó része mint a kifejezés szubjektívizálásának a formái kerülnek szóba, például: a lírai képalkotás, a zeneiség (a szavak akusztikai hatása, rímszintagma, prózaritmus, az asszociációk ritmusa), a hézagos előadásmód, rövidség és tömörség, a lírai hullámozást, áradást meg nem akasztó mellérendelő szerkezetek kedvelése, továbbá a sokféle ismétlés. Épp e sokoldalúság miatt is állíthatjuk, hogy Kántor könyve a további vizsgálatok számára jó alap és hasznos forrás.

Szabó Zoltán

Lengyel Zsolt: A gyermeknyelv. Bp. 1981. Gondolat, 341 oldal

A magyar gyermeknyelvkutatás nagy múltra tekint vissza. Pónori Thewrewk, Simonyi, Balassa, majd Cser János, Dezső László, Kenyeres Elemér, S. Meggyesi Klára Sugárné Kádár Júlia, Vértes József, Viktor Gabriella és mások munkái szolgáltattak meggyőző adalékokat a magyar gyermek ontogenetikus fejlődésének néhány kérdéséhez. A hatvanas évek közepétől kezdve Chomsky generatív és kreatív elvekre épített nyelvelmélete új alapokra helyezte a külföldi — és részben — a hazai vizsgálatokat. Hívei fontosnak tartják, hogy a gyermek szellemi és lelki fejlődésével párhuzamosan kövessük nyomon a beszéd mechanizmusának kialakulását, mert a kompetencia kiépülését ekkor még működő modellként figyelhetjük meg, a felnőttek esetében azonban már csak a nyelvtudást mint *eredményt* lehet vizsgálni.

A generatív elmélet azt is lehetővé teszi, hogy kiderítsük: hogyan használja fel a beszélő nyelvi tudását, hogyan tudja megkülönböztetni a grammatikailag helyes és hely-

telen mondatokat. A vizsgálatokat azonban az nehezíti, hogy a gyermeknyelv állandóan változik, fejlődik, másrészt az is akadályozza az általános következtetések levonását, hogy az anatómiai, fiziológiai, agysebészeti, neurológiai, genetikai stb. kutatásokat még nem sikerült összehangolni és a részeredményeket összegezni. Pedig csak így kaphatnánk választ a beszédképzés kialakulását elősegítő szervek neurológiai és fiziológiai folyamatairól. Második lépésként ezeknek az „alapismereteknek” a történeti-összehasonlító vizsgálatát kellene elvégezni.

Lengyel Zsolt könyvében a kutató megszállottságával és felelősségérzetével veti fel ezeket a kérdéseket. A szerző a gyermeknyelvi vizsgálatokban kialakult hagyományos utat követi akkor, amikor néhány gyermek nyelvi fejlődésének tárgyalása és összegyűjtött tényanyag elemzése során ismerteti a nyelvtudomány és a pszicholingvisztika állásfoglalásait. Elsősorban az új jelenségek rögzítésére helyezi a fő hangsúlyt, de a fejlődésrajzba szervesen illeszti be az eddig megjelent gyermeknyelvi szakirodalomról szóló áttekintését is. (Ezzel ellentétes az a vizsgálati mód, amely a fejlődő nyelvi rendszert egy adott szakaszban mutatja be.)

A könyv az alábbi fejezetekre oszlik: Bevezetés. [9—14] — I. fejezet: Mit is sajátít el a gyerek? (Néhány megjegyzés a nyelv természetéről. — A nyelvi fejlődés vizsgálata. — Születés előtt — születés után.) [15—104] — II. fejezet: Már a bölesőben — az első két életév. (A beszédfejlődés kezdete: a gögicséléstől a hangokig. — Az „igazi” beszéd kezdete: az első mondatok, szavak.) [105—206] — III. fejezet: Két év után) A 2—3 éves gyermek nyelve. — Ragok, képzők, jelek használata kétéves kor után. — Mondd, hogy *pápa*. / [207—308] — IV. fejezet: Elméletek, magyarázatok, törvényszerűségek. / [309—332] — Bibliográfia. [334—341]

A szerző Chomsky generatív nyelvelmélete és a legújabb kutatások alapján tárgyalja a magyar gyermek nyelvi fejlődését. Közben érdekes párhuzamokra világít rá. A nyelvi képességek velünk születettségéről tanúskodik az a megállapítás, hogy a gyerekek a beszéd kialakulása és elsajátítása terén anyanyelvüktől függetlenül azonos szakaszokon mennek keresztül. Először a nagyobb egységeket sajátítják el (a beszéd észlelése, bizonyos hangok képzése, intonáció), és egyéves kor táján eljutnak a fonémarendszerig. Bebizonyosodott, hogy azonos magán- és mássalhangzókat (*a, i, u; b, l, m, p, r, n, j*) sajátítanak el elsőként. Később ez az univerzális jelleg megszűnik, s az egyes nemzeti nyelvek elsajátítását sajátos törvényszerűségek kezdik irányítani, a környezet és a gyermeket körülvevő emberek (szülők) beszédének hatására.

Lengyel felveti az „ösnyelv”-elméletet és az ún. „magzatnyelvet”, amelyet H. M. Truby amerikai nyelvész kísérletével próbál igazolni. Truby szerint a magzatvízben elhelyezkedő embrió elraktározza a terhes nő beszédének fizikai jellemzőit: a hangmagasságot, a rezgésszámot, az intenzitást, az intonációt. Ez azt jelenti, hogy a születést követő beszédtevékenység neurofiziológiai előkészítése már a magzati fejlődés idején kialakul. Ez nyilván azzal függ össze, hogy az embrió és a csecsemő agyi működésében, beszédszerveinek fejlődésében évezredek óta azonos fiziológiai és neurológiai folyamatok játszódnak le.

A továbbiakban a szerző részletesen elemzi a gyermeknyelv egyes fejlődési szakaszait.

A születést követő első három hónapban a csecsemő sírása „differenciálódik”, azaz már „információt” hordoz. A hangadások feltételes reflexszé válása is a második jelzőrendszer kialakulásának irányába mutat.

5—8 hónapos korban a hangadás szempontjából gyökeres változás áll be: eljön a gügyögés és gagyogás időszaka. Érdekes, hogy ekkor több olyan hangot (pl. *l, r*) tudnak ejteni, amelyet később egy ideig nem produkálnak. A szakemberek egy része ezt azzal magyarázza, hogy nincs összefüggés a gügyögés és az artikulált beszéd között, mások szerint az első szakaszban meglehetősen sok olyan szótag vagy szótagszerű elem fordul

elő, amelyek később szinte változatlan formában épülnek be az egyes szavak hangalak-jába.

9 hónapos és másféléves korban megjelennek az anyanyelv első szavai, amelyek az első lépést jelentik a fonémarendszer elsajátításában. A szómondatok korában a gyermek nemcsak szavakat és nyelvi elemeket sajátít el, hanem megtanulja azt is, hogy a beszéd ismereteket közvetít, s a közös játéktevékenység ennek egyik eszköze. Sajnálatos, hogy rendkívül kevés munka foglalkozik az anya–gyermek kommunikációval, holott lényegében az anya tanítja meg gyermekét beszélni.

A 2–3 éves gyermek nyelvét általában 6–8 szóból álló, többnyire kielégítően megszerkesztett mondatok jellemzik. Megjelennek a kéttagú mondatok, majd az a kompetencia, amely a grammatikai morfémák között szelektál: a könnyebbeket és a gyakrabban használatosabbakat sajátítja el először a gyermek (igekötők; *-t*; *-ba*, *-be*; *-é*; *-m*; *-ban*, *-ben* stb.).

Lengyel Zsolt a rendelkezésére álló angol és orosz nyelvű szakirodalom alapján írja le a 2–3 éves gyermek nyelvének mondattani fejlődését. Ő maga is sajnálattal jegyzi meg, hogy magyar vizsgálati eredmények híján e „kitekintéssel” kárpótolja az olvasót.

Az itt ismertetett könyv mind terjedelmét, mind a tárgyalt kérdések és az azokra adott válaszok mennyiségét tekintve jelentős munka. A tanároknak, óvónőknek és szülőknak szánt „kézikönyv” valóban hasznos segítséget nyújthat az anyanyelvi nevelésben.

A szerzőnek nehéz volt felülemelkednie a manapság oly divatos „tudományos” stíluson, amelyet többnyire csak a szakzsargonba beavatott „vájtfülűek” értenek meg. Általában igényes és közérthető tudományos-ismeretterjesztő stílusban ír, partnerként kezelve az olvasót. Felmerül azonban a kérdés: a nem értelmiségi szülők (nagy többségben vannak!) hogyan tudnak eligazodni a helyenként idegen szakkifejezésekkel megtüzdelt oldalakon?

A könyv felépítésén érezni lehet, hogy a szerző tanár. Ez mindenképpen előnyös akkor, amikor olvasóival állandó és megbízható kapcsolatot alakít ki; amikor nem „ex katedra” szól hozzájuk, hanem bevonja őket a bonyolult kutatások folyamatába, bevezeti a kísérletezések műhelytitkaiba. A tanári magyarázatokhoz hasonlóan mondandóját azonban koncentrikusan építi fel, azaz helyenként vissza-visszatér egyes kérdések tárgyalására, a megfigyelések összegzésére. (Ez különösen az Elméletek, magyarázatok, törvényszerűségek c. IV. fejezetben tűnik ki.) Az ismétléseket jobb szerkesztéssel el kellett volna kerülnie.

Mindvégig azt a megmásíthatatlan érzést kelti az olvasóban, hogy szakmáját, könyvének témáját kitűnően ismeri, s gondolkodásunk és nyelvünk rejtett összefüggéseiről kívánja gazdagítani ismereteinket. Óvakodik a meggondolatlan állításoktól és hipotézisektől; nem titkolja el azt sem, hogy a szakirodalom több kérdésben még nem nyújt megfelelő biztos támaszt.

Hajlamosak vagyunk arra, hogy olyan dolgokat is számon kérjünk a szerzőtől, amelyek nem tartoznak szorosan értekezése tárgyához. A számonkérést elkerülendő, megjegyezzük, hogy Lengyel Zsolt jól koncentrált vizsgálatának tárgyára, s így — a szelektálás következtében — az elmélyülni vágyó olvasó kíváncsiságát nem minden kérdésben elégítette ki. Az idegen nyelvek és az anyanyelv tanulásának összefüggései mindössze egyetlen „érintőleges” bekezdést kaptak (323). Tapasztalataink szerint az utóbbi évtizedek technikai fejlődése (a rádió és a televízió általános elterjedése stb.) meggyorsította a gyermekek beszédének fejlődését. Érdeemes lenne összehasonlítani a régi adatokat a legújabbakkal. A ma gyermeke sokkal korábban tudja megnevezni az alapszíneket, mint szülei 20–25 évvel ezelőtt. A beszéd fejlődésének egyik fontos mutatója a szókincs. Lengyel Zsolt a gyermek szókincséről nem ad számszerű adatot, s nyilván azért, mert a számok megtévesztenék az olvasót. A szókincs számlálásának általános elvei még nem

tisztáztak a gyermeknyelv szakirodalmában. Más adatokat kapunk akkor, ha a főnév határozóragos alakjait egy vagy több szónak minősítjük. Az aktív és a passzív szókinés elkülönítése is nagy nehézséget okoz. Arról nem is beszélve, hogy a gyermek egyes szavak analógiájára potenciálisan képes újabb szavakat alkotni.

A hazai fejlődéslelektan még adós a gyermek beszédét irányító folyamatok lélektani leírásával és feldolgozásával. Egyre sürgetőbbé válik a magyar gyerekek ontogenetikus nyelvi fejlődésének összevetése más nemzetiségűek nyelvi fejlődésével. Ez azonban csak úgy történhet meg, ha a hazai szakirodalom kiteljesedik és a részeredményekből megbízható, teljes kép áll össze. Ezzel párhuzamosan meg kell találni a nemzetközi terminológia magyar megfelelőit is.

A bibliográfiában 116 angol és orosz nyelvű munka mellett csak 21 magyar nyelvű szerepel (egy része ennek is fordítás). A magyar kutatóknak tehát lesz tennivalójuk. Reméljük, hogy egyre többször örvendeztetnek meg bennünket olyan munkával, mint ez a könyv.

Salga Attila

Penavin Olga: A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórogyon). Újvidék, 1981. Fórum Könyvkiadó, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 224 oldal

Pénovázt Antalnak Újvidéken, 1975-ben megjelent, A pacséri földművelés és állattartás című művét ismertetve Gunda Béla nemrégiben fejezte ki reményét, hogy „... a Hungarológiai Intézet a jövőben is kiadványai sorába iktat hasonló tárgykörű, a nyelvtudományt, a néprajzot, sőt a gazdaságtörténetet is szolgáló munkákat” (Nyr. 103 [1979.]: 108). Még abban az évben olvashattuk Nyíri Antal alapos értékelését Penavin Olga Szlavóniai (kórógyi) szótáráról (Nyr. 103 [1979.]: 478). Ő is hangsúlyozza az ismertetett mű néprajzi, művelődéstörténeti, társadalomtörténeti értékét, tehát a nyelvészeti vonatkozásokon túlmutató egyetemes jelentőségét. „... talán az utolsó nyelvjárás szótár ez erről a nyelvterületről, bár még bizonyosan volna ezután is mit gyűjteni, kutatni és publikálni e faluk életéből és nyelvéből” — írja.

Penavin Olga igen hamar meglepett bennünket egy újabb publikációval. Mióta szlavóniai kutatásait végzi, felváltva közöl nyelvészeti és néprajzi vonatkozású műveket (nyelvatlaszok; Jugoszláviai magyar népmesék, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.; Szlavóniai hétköznapiak, Újvidék, Fórum, 1973.). 60 magnetofontekercsen őrzött hatalmas anyaga nyelvészeti és néprajzi értékeket egyaránt tartalmaz.

Legújabb műve a szótárral együtt született. A nagycsaládra vonatkozó saját gyűjtését összevetette a szakirodalommal. Különös jelentőséget tulajdonított a szerb, illetve horvát községekben élő nagycsaládokat érintő híradásoknak, „... hisz a vizsgálandó községek — Kórogy, Szentlászló, Haraszi, Rétfalu — magyar nyelvi szigetek horvát, szerb nyelvű községek között, már évszázadok óta élnek együtt a közös életet...” (5). Szándéka az egyezések, eltérések, hatások vizsgálata, egy összehasonlító szemlélet érvényesítése, hiszen adatai alapján meggyőződött egy Duna-völgyinek nevezett néprajzi-kulturális szövetség létéről.

Éppen ezért könyvében a kórógyi anyag előtt tisztázza a zadruga (nagycsalád mibenlétét, bemutatja délszláv és magyar modelljeit, keletkezésük gazdasági meghatározóit, több évszázados történelmi változásait. E rövid áttekintés után kerül sor a szerző saját helyszíni kutatásainak rendszerezésére.

Forrásanyaga változatos. Leghangsúlyosabb szerepe az élő személyek visszaemlékezésének, „... a múlt század 50-es esztendeiig visszamenő emléktöredékek”-nek van

(206), de felhasználja a táj krónikásainak írásait s a XIX. század 20-as éveivel kezdődő presbiteri jegyzőkönyvek feljegyzéseit is. Ezt nagyon fontosnak tarthatjuk, hiszen az egyensúlyt nemegyszer az emlékezők szubjektívebb megnyilatkozásának s a jegyzőkönyvek nyersebb életanyagának együttese biztosítja.

Az alkotói módszernek öt vonását szeretném kiemelni. Mint említettem, ahol erre lehetőség van, figyel az egymás mellett élő népek kölcsönhatására. Például a ház szerkezetének változását nemcsak a XVIII—XIX. század gazdasági körülményeinek, hanem a szomszédos horvát községek hatásának is tulajdonítja, s ezért természetesnek tartja, hogy a házepítés terminológiája is szláv eredetű vagy szláv közvetítésű. — De nemcsak a térbeli, hanem az időbeli mozgást is érzékelteti. Ahol tud föllelni történelmi adatokat, ott a jelenségek, tárgyak változását, a módosulás történelmi-társadalmi meghatározóit, időpontját is felvázolja. — Más vonatkozásokban is igyekszik az összefüggések láttatására: pl. a ház alakját, anyagát, az udvar berendezését a tájjal, a tájban élőkkel, a család a szervezetével, a gazdasági élettel való korrelációban szemléli. — A tárgyakat többnyire funkciójukkal együtt, működésben mutatja, sőt a velük kapcsolatos szokásokat, „törvényeket” is jelzi, az életet mozgásában festi. A bútorok tárgyszerű bemutatásakor tudjuk meg pl., hogy: „A kemence környéke a nők tartózkodási helye. Itt szoktak ülni a fonóasszonyok is télen, itt fonnak a sötétben beszélgetve” (87). Vagy: „Az asztalhoz csak férfiak ülhetnek” (87). — S végül: a néprajzi leírásoknak, elbeszéléseknek igen sok tájnyelvi anyag beszövéssel teremt atmoszférát.

Korszerű módszerének és igen gazdag anyagának köszönhető, hogy a nagycsaládok életét szinte teljességében látjuk. A szervezet jellemzőitől a gazdálkodáson, környezeten, a családi életen, a hétköznapi és ünnepek tartalmán át a nagycsalád „megválakozásá”-ig, felbomlásáig előttünk áll ez a XX. század elejéig tartó együttélési forma. Mint a szerző írja: „... ezek a magyar szigetek a mocsárvilágban sokáig megőrizték a másutt már múltnak számító jelenségeket...” (206). A néprajztudomány különösen hálás lehet a sok ősi elemet őrző halotti, temetkezési szokások, babonák, népi gyógymódok gazdag gyűjteményéért. A múlt századi falu erkölcsi arculatáról is sok jellemzőt tudunk meg az idézett presbiteri jegyzőkönyvekből.

Penavin Olga szótárának ismertetői hangsúlyozzák a szótárnak nemcsak grammatikai hasznosságát az összefüggő nyelvjárási szövegek miatt, hanem a terjedelmes néprajzi utalásoknak, magyarázatoknak köszönhető néprajzi értékeit is (Nyíri Antal i. m., Sebestyén Árpád, MNyj. XXIII: 169). E helyen viszont a néprajzkönyv nyelvi értékeiről kell számot adnunk.

A néprajzi szövegben külön nyelvi örömet szereznek a változatos szócsokrok. Hadd említsek meg néhányat a leggazdagabbakból: földrajzi nevek (*Kórógyfok, Fekete vögy, Varga vögyi, Nagy rév tisztája, Két fok torka, Körömcse*), cserjék (*veres gyűrű, csőrő*), gyümölcsök (*fosószilva, lómomyu, nanó, váladó, koráni sziva*), növények (*bobojó, lóbab, nanó bab, varadics, tátogató, sárfűz, ötkörmű gaz, sulyfiv, Szent Ilona fiv, fülbecseppentő*), halak (*compó, harcsafi*), ételek (*hallév, siró babcsa, bobojó lévcse, péraszuszogó, pérapöcs*). De idézhetnénk a házrészek, szoba-, konyhaberendezések elnevezését, a kút részeit, a szerzőszámok, edények nevét, a népviselet darabjainak, sőt a tüzelésre használt hulladékoknak a nevét is. A névhasználat szokásának bemutatása alkalmat ad a családnevek, a gyakori utónevek felsorolására, leírja a becézés módjait, a ragadványnevekből is kapunk egy csokrot.

Különösen értékes fejezet a Rokonság és megszólítás című. Itt Bodrogi Tibor sémája szerint (Műveltség és Hagyomány, III. Tankönyvkiadó, Bp., 1961.) táblázatok rendszerzik a teljes rokonság viszonyait, megszólításait. Érdekes látni, hogy az érzelmi fok változása is kifejeződik a megszólításban: „A papnak, tanítónak *kegyelme* járt, más faluból való, városi urat *kigyelmé*-nek, *nagyságos ur*-nak szólítottak. (Engem is az első időkben

kigyelmé-vel tisztelték meg, hosszabb időnek kellett eltelnie, hogy az idősebbek *kegyelmé*-vel szólítsanak meg.)” (180).

Előfordulnak jellemző szintagmák (pl. a lent *kimártották a fagyra*), párhuzamokra épített, ritmikus mondatok, közmondásszerű szentenciák is. (*Annnyi volt a sziva, mind a ganyafosa, termött, mint a kas; Úgy észik, mindha a más szájával enne; Minél jobban kérdőzöd, annál jobban használjon!; A vő és a korpa utolsó portéka; Több a baj, mint a vaj* (70, 103, 168, 178). Olvashatjuk adatközlői összefüggő szövegeit is, idéz regölöket, népdalokat, sírfeliratot.

Érdeemes volna hát külön vizsgálatra a mű csak a nyelvi anyag szempontjából is. E vizsgálat azonban csak részben hozhatna eredményeket. A Szlavóniai szótár említett ismertetésében Nyíri Antal megjegyzi, hogy a hangtani lejegyzések — nyomdatechnikai okoknál fogva is — nem elég finomak. Új művében pedig a szerző egyenesen „köznyelvesíti” a tájszavakat, hiszen csak az előadás színezésére szánta őket. A könyv pl. *szármált kápisztá*-ról beszél, a szótárban a *szárma* címszó alatt *szágrma* alakot találunk. Vagy a könyv kötény jelentésű *takarító*-ja a szótárban: *tákáritto*^u (idősebbek) ~ *tákáritto*^u (fiatalok).

A két művet tehát együtt kellene kezünkben tartanunk, hogy nyelvészeti következtetésekre juthassunk. Különösen sajnáljuk a hitelesség hiányát az összefüggő szövegekben, hiszen ezek a szótárhoz képest új anyagot is hoznak. Ugyancsak a nyelvészeti felhasználhatóság kedvéért érdemes volna a forrásokat pontosabban megjelölni. De a laikus olvasónak is többször hiányérzete támad, hiszen a tájszavak zárójeles magyarázata következetlen, s a körülírásból sem lehet mindig megérteni jelentésüket. Hasznos lett volna tehát a könyv végén egy szójegyzéket közölni.

A befejezés beszél a hirtelen társadalmi változásról, a nagycsalád — s vele kapcsolatban a több százados gazdasági, szellemi műveltség — átalakulásáról, illetve megszűnéséről. Mondható, hogy Penavin Olga az utolsó pillanatokban végezte el fölbecsülhetetlen értékű munkáját. A segítségnek azonban van néhány negatív következménye. Mivel a könyv csak 1000 példányban jelenhetett meg, kívánnunk kell, hogy mielőbb újra napvilágot lásson. Ezért talán hasznos megemlíteni néhány hiányosságot a fentebb vázolt nyelvi problémán kívül is. Az egyik a szerkesztés kérdése. Külön-külön az egyes fejezetek egységesek, teljességre törekvők. Együtt, könyvként azonban néha tanulmányfűzérnek hatnak a sok átfedés, ismétlés miatt. Csak egy példát belőlük: az asztallal kapcsolatos kultikus jellemzőkről három helyen is olvashatjuk ugyanazt, a bútoroknál, az étkezésnél s a karácsonyi ünneplésnél. A sietség jele egy-két ellentmondás is. Pl. az egyik helyen azt tudjuk meg, hogy a padok karját szépen kicifrázták, kifaragták (87), a székeket a gazda vagy valamelyik faragó ember készítette, s faragtak még tékát is (88), máshol pedig, hogy sehol nem volt faragott bútor (108). Nagyon megnövelné a könyv néprajzi és nyelvészeti értékét, ha egy újabb kiadás lehetőséget adna rajzok közlésére is. Változatos fényképanyag egészíti ki a művet, de a fényképek nem pótolhatják a tárgyak közeli rajzát. Esetleg a — különben bőséges — irodalmat, főleg a könyvben közölt idézetekre utalást is lehetne még pontosítani.

Természetesen az említett kívánnivalók ellenére is olyan művel ajándékozta meg a tudományt és a művelt olvasóközönséget Penavin Olga, melyet ma már senki sem tudna elkészíteni, s mely egészében igaz gyönyörűséget okoz. Egyszerű, világos, minden tudományos nagyképszerűségtől mentes stílusa szívközelbe hozza a nagycsaládok életét. Ott érezzük e stílus mögött azt a tudóst, aki természetes kapcsolatot tud teremteni tudományának tárgyával és forrásával, a néppel, együtt tud élni vele, s ezért tudja ennyi őszinte megnyilatkozásra bírni.

Achs Károlyné

A Nyelvőr postája

„Ha fölébresszük Pistát...” (Szembesítés a Halotti Beszéddel.) Még magukat műveltnek tartó emberektől is nemegyszer hallunk ilyen mondatokat: „Ha elösszuk a pénzt, egynek-egynek kevés jut”; „Ha fölébresszük Pistát, megharagszik”; „Ha az előadást holnapra halasszák, nagyobb közönségre számíthatnak”. Vagyis helytelenül ragozzák az *szt* végű igéket (*eloszt, fölébresszt, halaszt* stb.), amikor ezekhez a kijelentő módban *j*-s kezdetű személyragot kellene tenni: *elosztjuk, fölébressztjük, halasztják*. Ezeket az igealakokat csak a felszólító módban mondhatjuk *t* nélkül és hosszú szszel: *osszuk el!, ébresszük föl!, halasszák* (holnapra)!

Érdekes, hogy az *szt* végű igéket helytelenül ragozó embertársaink nagy része a többi *t* végű igét (pl. *bont, fűt, kerget, lát, mutat*) jól használja, tehát általában nem beszél „suk-sük nyelven”, sőt műveletlennek minősíti azokat, akik így beszélnek: „Ha felbontsuk a csomagot, meglássuk, mit küldtek benne.” (Helyesen: „Ha felbontjuk a csomagot, meglátjuk, mit küldtek benne.”) Persze, a kijelentő módban nemcsak a „csuk-csük” és a „suk-sük”, hanem a „szuk-szük” is nagy hiba, amikor *t* végű igét ragozunk.

De miért is olyan súlyos hiba a *t* végű igéknél felszólító alakot használni a kijelentő helyett, amikor pedig a nem *t* végű igék ragozásában többnyire egyformák a kijelentő módbeli és a felszólító módbeli *j*-s szóalakok? (Pl. kijelentő: *óvja, kérjük*; felszólító: *óvja!, kérjük!*) Azért ítéljük hibásnak a *bontjuk—bontsuk, látjuk—lássuk, osztjuk—osszuk* stb. különbségének egybemosását, mert az ilyen igealakok megkülönböztetése sok évszázados hagyomány a művelt magyar nyelvhasználatban.

A *t* végű igéknél a felszólító mód jele — az *szt, st* végű igék kivételével — nem *-j*, hanem tulajdonképpen *-s*, tehát alakját tekintve ez nem azonos a személyragok *j* elemével: *bontsa!, fűtsük!, tanítsátok!* (ebben a típusban változatlan a tővégi *t*); *kergessük!, lássátok!, mutassák!* (ebben a típusban a tővégi *t* is *s*-re változik). A kijelentő mód megfelelő igealakjait természetesen *j*-s személyraggal használjuk: *bontja, fűtjük, tanítjátok; kergetjük, látjátok, mutatják*.

Az *szt* végű igéknek (*ébbresszt, halaszt, oszt* stb.) és az egyetlen *st* végű *fest* igének a végéről a felszólító módban kiesik a *t*; a *-j* módjel pedig ugyanolyan hasonulással járul hozzájuk, mint a közönséges *sz* vagy *s* végűekhez: *ébbressze, halassza, ossza, jesse* (ahogy pl. a *halászik* és a *vész* ige megfelelő alakjai: *halássza, véssze*). Persze a kijelentő módban az *szt, st* végű igék megtartják *t* elemüket: *osztja, osztjuk, osztjátok, osztják, halasztja, ébbressztjük, festjük*.¹

¹ A rendhagyó ragozású tárgyas *tesz, vesz, hisz, visz, eszik, iszik* igénél — ellentétben a *halászik, szaglász(ik)* típusú igékkel — a felszólító mód jele nem *-j*, hanem *-gy*, s így ezeknél is mindig különbözik a kijelentő meg a felszólító szóalak: *teszük—tegyük, isszák—igyák* stb. (A *lesz* igének — minthogy tárgyatlan ige — nincs t á r g y a s ragozása.) P. E.

Már az Árpád-kor nyelvemlékeiben is megfigyelhetjük a *t* végű igék kijelentő és felszólító alakjainak határozott elkülönülését. Legrégibb összefüggő szövegű magyar nyelvemlékünkben, az 1100-as évek végéről fennmaradt Halotti Beszéd és Könyörgésben kijelentő értelemben két helyütt is *latiatuc* van írva, azaz mai helyesírással: *látjátuk*; nem pedig *lassatuc*, azaz mai helyesírással: *lássátuk*. (Az utolsó szótag *u* hangja azóta *o*-ra változott: *látjátok*.) Ellenben a *keát* — a mai *kiált* — igének ugyanott ilyen felszólító alakját találjuk: *keassatuc*; azaz mai helyesírással: *keássátuk* ('kiáltásatok'). A kijelentő mód megfelelő alakja az Árpád-korban kb. így hangzott: *keátjátuk* ('kiáltjátok').

A Halotti Beszédben a *t* végű igéknek összesen kilenc olyan szóalakját számloltam meg, amelyben ma a kijelentő módban *j*-t, a felszólító módban viszont *s*-et írunk; közülük öt a kijelentő, négy a felszólító, s e két módban az alakjuk már akkor is határozottan elkülönült egymástól. A tárgyas igeragozásban ez a különbözőzés nemcsak a többes szám második személyű alakjaira érvényes, ahonnan az iménti példákat idéztem, hanem az egyes szám harmadik személyű alakjaira is. Ilyen kijelentő igealakok a Halotti Beszédben a következők: *mige zokoztia* (mai helyesírással: *migészokoztja* 'megszakasztja'), *mulchotia* (mai helyesírással: *múlhotja* 'elmúlhatja, elkerülheti'); és ilyen felszólító: *bulcassa*, *bulsassa* (mai helyesírással: *bulcsássa* 'bocsássa'), *zoboducha* (mai helyesírással: *szoboduhha* 'szabadítsa').

Végül van a Halotti Beszédben egy *-jük* személyragos, többes szám első személyű kijelentő módú igealak is: *tumetive* (mai helyesírással: *tümetjük* 'temetjük'); amint látjuk, ezt sem írták a felszólító móduval azonos alakban, vagyis *tumessuc*, *tumessuc* (mai helyesírással: *tümessük* 'temessük') formában.

Ha nyolcszáz évvel ezelőtt a Halotti Beszéd írója — személy szerint máig sem ismert lejegyzője — már ilyen jól „tudta a nyelvtant”, akkor mi, mai magyarok sem lehetünk igénytelenebbek a *t* végű igék helyes használatában.

Pásztor Emil

Kelemen József

1910. február 12—1982. november 9.

Hosszú szenvedés után elhunyt a hazai magyar nyelvtudomány kimagasló művelője, a Magyar Nyelv Értelmező Szótárának egyik szerzője, a Nyelvtudományi Intézet szótári osztályának volt vezetője, a magyar gyakorisági szótár megtervezője. Nem vehetjük már közvetlenül igénybe hatalmas tudását, a nyelvelmélet, a szókinccstan, a grammatika és a magyar nyelvtörténet adatainak lexikonnal felérő élő tárházát. A sokféle betegség felőrölte szívósan ellenálló életerejét, az utolsó hónapok sorvadása fokozatosan halványította, végül teljesen kioltotta ragyogó elméjének szikráit.

Gondolatai azonban tovább élnek és csiráznak azokban, akiket tanított, irányított, akikkel együtt dolgozott, töprengett, vagy akikkel vitatkozott. Barátai, segítőtársai és vitapartnerei egyaránt sokat tanulhattak tőle.

A *vita* szóról eszünkbe juthat az ő szava: viaskodás. És ez nemcsak egyszerűen vitatkozást jelentett a számára, hanem szenvedélyes, olykor gyötrelmes küszködést. Mert viaskodás, harc volt az élete. Viaskodott a nyelv jelenségeivel, amelyek nehezen akartak beférni a korabeli szűk nyelvtani kategóriákba. Küszködött az összegyűjtött nyelvi adatok óriási tömegével, és megpróbálta őket úgy rendezni, hogy napfényre kerüljenek eddig rejtett finom törvényszerűségek. Harcolt a maradiság, az iskoláság merev korlátokat szabó nézetei ellen anélkül, hogy tüzes forradalmár lett volna vagy sértette volna a hagyománytiszteletet. Kész volt engedményekre is egy-egy fontosabb cél érdekében. Küzdött mindazért, amit igaznak és igazságosnak tartott: anyanyelvünk mélyebb megismeréséért, munkatársainak szociális és anyagi megbecsüléséért.

Kelemen József Somogy megyében született, felsőbb tanulmányait Szegeden folytatta. Nyelvészeti ismereteit Erdélyi Lajos, Csefkó Gyula, Horger Antal tanítványaként alapozta meg. Tanárként is elsősorban a magyar nyelvvel, nyelvtannal foglalkozott. A Nyelvtudományi Intézet értelmező szótári osztályának megalakulásakor hozzáfogott a nagyszótári gyűjtés értékesebb irodalmi anyagának kijelöléséhez, hogy ezzel gazdagítsa az akkor még csak tervezett értelmező szótár idézetanyagát. A főiskolai tanárságot abbahagyva is tanított: idősebb és fiatalabb munkatársakat irányított, 1951 után értelmező brigád élén, beszélgetésekben és előadásokban felvilágosított, magyarázott.

De nem csupán szóban adta át tudását, megfigyeléseit, a nyelv vizsgálatának új kutatásra ösztönző szempontjait, bár igaz, hogy talán többet adott a tudománynak előszóban, mint megjelent művekben. Jó néhány kisebb, de jelentős írás és egy nagy monográfia tanúskodik sokoldalú érdeklődéséről. Első könyvismertetései, tanulmányai azt mutatják, hogy kezdetben inkább a nyelvjáráskutatás módszere, a fonológia, a rokon értelmű és a játékos szavak érdekelték, a hangtan, a néprajz és a nyelvészet határterületei. Majd részt vett egy Iliceumi magyar nyelvkönyv írásában (mely azóta, sajnos, alig hozzáférhető), és ott érvényesítette először nyelvtani szemléletének eredeti szempontjait. E szempontokat azután nagyobb szabású szótári vállalkozásokban teljesítette ki. Az Értelmező Szótár hét kötetének nyelvtani vonatkozásai és nyelvtani címszavai (az ún.

formaszók) magukon viselik az ő elgondolásait, sőt nagyobbreszt az ő saját kidolgozásában épültek bele a szótár egészébe. A jelzők osztályozásáról vallott felfogásának nyoma van akadémiai nyelvtanunkban is, a készülő gyakorisági szótár koncepciója és kivitelezési terve pedig úgyyszólván teljes egészében tőle származik. Nagygyűléseken, kongresszusokon, tanácskozásokon nemegyszer felszólalt grammatikai (elsősorban szófajtani) kérdésekben, később a nyelvi adatgyűjtés és adattárolás, adatfeldolgozás gépesített lehetőségeinek ügyében. Közben kitért egy-egy etimológiára, névmagyarázatra, szótártörténeti érdekesség felkutatására, de annak a reálisan alig megválaszolható — pedig a nagyközönség körében sokszor feltett — kérdésnek a fejtegetésére is, hogy hány szó van a magyar nyelvben. Részt vett lektorként Mikes Kelemen műveinek kritikai kiadásában, annak filológiai ellenőrzésében, foglalkozott a Jókai-kódex sajtóságaival és Madách verselésének jambusaival, továbbá a magyar íróép-billentyűzet szabványosításával. E kitérések miatt csak későn tudta megjelentetni a magyar mondatzókról írt nagyszabású könyvét, mely szótártani és mondattani munkásságának mintegy a kereszteződéséből jött létre. Másik nagy monográfiáját, a jelzős szerkezetekről szólót, mely a mondatzóknál is jelentősebbnek ígérkezett, nem tudta befejezni a vállalt egyéb kötelezettségek és nagyon is korán jött betegsége miatt. És sajnos, csupán néhány gépirásos példányban van meg a szótárirás főbb kérdéseiről szóló előtanulmánya, mely alapja volt az Értelmező Szótár szerkesztéségi megbeszéléseinek, de sokat forgatták más szótárak szerkesztői is.

Mennyit tanultunk tőle, akik a szótárirásban közvetlen munkatársai voltunk! Nem győzte eleget hangoztatni a dialektikus elvet: a nyelvet és minden elemét mozgásban kell szemléltetni. A nyelv írott adataira nézve nem szabad emlékezetünkre hagyatnunk, mindennek utána kell nézni. Minél több adatot kell összegyűjteni, csak azután foghatunk a teljes kép összeállításához. A nyelv jelenségei közt sok átmeneti, kevert típusú jelenséggel kell számolnunk.

Mindezeket az elveket elsősorban maga igyekezett követni. Hatalmas koncepciók, elgondolások felvázolása mellett — melyek közé tartozott az akadémiai nagyszótár terve is — nem sajnálta az időt a részletkutatásokra, a kidolgozás apró munkálataira sem. A nyelvet teljességében törekedett megfogni. Az írásos adatok, cedulák mellé sorakoztak az élő beszédre, a fonetikai megvalósulásra vonatkozó, prozódiai megfigyelései.

Valami alapvető ellentmondásosságot hordozott magában. Ha visszaemlékszünk arra, hány embert segített ügyes-bajos személyi dolgaiban, tájékoztatott kollegiális készséggel szakmai kérdésekben, milyen gondosan gazdálkodott a közösség pénzével (leghuzamosabb ideig mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárosa), hányszor tanúsított okos józanságot feszült politikai helyzetekben, azt kell mondanunk: az emberiség mintaképe volt. Ha ránéztünk az íróasztalára, melyen hónapról hónapra dagadt a könyvek halma, ha arra gondolunk, hogy minden gondossága ellenére — vagy talán éppen azért — nem bírta a vállalt határidőket mindig megtartani, sajnálhatjuk, hogy nem tudott számolni erejének és idejének véges voltával, tervei jóval felülmúlták egy ember teljesítő-képességét. De ha arról sem feledkezünk meg, hogy az összevisszaságnak látszó könyv- és irathalmazban mindig nagyon hamar megtalálta az éppen szükséges dokumentumot, hogy a magyar nyelv korábbi szakaszaiból éppúgy tudott idézni adatokat, mint a lexikográfia és a lexikológia külföldi irodalmából, vagy hogy a pályakezdő nyelvészek gondolatmagvaiban mindjárt felismerte a továbbfejlesztésre érdemes csírákat, hogy küzdő, viaskodó természete mellett nagyon ügyelt a tapintatosságra, a lehetséges sértések és sértődések elkerülésére, azt kell megállapítanunk: nagy tehetséggel és jóssággal megáldott, nem mindennapi ember volt.

Most számot kell vetnünk azzal is, hogyan gazdálkodjunk tovább Kelemen József szellemi örökségével. Egyik fő tervének, a magyar gyakorisági szótárnak a megvalósulása folyamatban van; igaz, hogy a gazdasági lehetőségek az eredeti elgondolásnak csak egy

csonka változatát engedik megjelentetni. Be kell fejezni és ki kell adni a jelzős szerkezetekről szóló nagy disszertációját. És fel kellene kutatni összegyűjtött cédulakötegei közül azokat, amelyek rendezett állapotban alkalmasak egy-egy téma kidolgozására. Kiváló szelleme így eleven erőként hat a magyar nyelvtudományban továbbra is, és ezzel elviselhetőbbé válik az a veszteség, amit eltávozásával okozott.

Elekfi László

Pályázati felhívás

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pályázatot hirdet az „Adalékok a magyar, illetőleg magyarországi nyelvtudomány történetéhez” című tárgykörből. A pályázaton bárki részt vehet, aki egyetemet vagy főiskolát végzett, és nem rendelkezik akadémiai tudományos fokozattal; ezenkívül egyetemi és főiskolai hallgatók is pályázhatnak.

A pályaműveket 1984. március 15-ig kell beküldeni a következő címre: Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. 1052.

A dolgozat terjedelme nem haladhatja meg a 100 gépelt lapot (kettes sorközzel). Pályaműként szakdolgozat vagy egyetemi doktori értekezés is benyújtható.

A követelményeknek megfelelő pályaművek a következő díjazásban részesülnek: I. díj: 6000 Ft; II. díj: 4000 Ft; III. díj: 3000 Ft. Ezenkívül az arra érdemes pályaművek 2000–2000 Ft-tal jutalmazhatók. A Magyar Nyelvtudományi Társaság gondoskodni óhajt a legjobb pályaművek megjelentetéséről, valamennyi dolgozat archiválásáról, s folyóiratában, a Magyar Nyelvben közölni fogja a szerzők és a dolgozócímek teljes listáját.

A jelzett tárgykörön belül bármilyen témájú dolgozat benyújtható, mégis a pályázók figyelmébe ajánljuk a következő témákat: Kalmár György nyelvtudományi munkássága; Kempelen Farkas nyelvtudományi munkássága; Teleki József nyelvbölcseleti munkássága; Arvay József grammatikai munkássága; Vörösmarty Mihály nyelvtudományi munkássága; Táncsics Mihály nyelvészeti munkássága; Kertész Manó grammatikai munkássága; Balogh Péter grammatikai munkássága; Szeremlei Császár Lóránt jelentéstani nézetei; Négyesy László stilisztikai munkássága; Zlinezky Aladár stilisztikai munkássága; Zolnai Gyula nyelvtudományi munkássága; Györke József nyelvtudományi munkássága; Laczkó Géza nyelvtudományi munkássága; Fokos Dávid finnugor nyelvészeti munkássága; Gáldi László romanisztikai munkássága; Gyomlay Gyula latin és magyar nyelvészeti munkássága; Petz Gedeon germanisztikai munkássága; Asbóth Oszkár tudományos pályája; Kalmár László matematikai nyelvészeti munkássága. — Az egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság története; A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének története; német jövevényszókatásunk története 1900-ig, a „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes” című munka megjelenéséig; a magyarországi bohemisztika Melich János felléptéig. — A következő folyóiratok története: Magyarosan; Népünk és Nyelvünk; Nép és Nyelv; Szegedi Füzetek; Magyar Népnyelv. A Nyugat nyelvészeti vonatkozású írásai; a Széphalom vagy más hasonló típusú folyóirat nyelvészeti cikkei.

A fenti ajánlások csupán iránymutatásul szolgálnak, s nem kívánják korlátozni a pályázók témaválasztását.

A pályázóknak — kérésükre — a Magyar Nyelvtudományi Társaság tanácsadót ad segítségül. Az ilyen irányú kérelemmel K i s J e n ő egyetemi docenshez, a Társaság titkárához forduljanak a pályázók.

Szemle

Békési Imre: Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (Ismerteti: Szabó Zoltán)	487
Baróti Dezső: Árnyékban éles fény (Ismerteti: Szabó Zoltán)	489
Kántor Lajos: Líra és novella (Ismerteti: Szabó Zoltán)	492
Lengyel Zsolt: Gyermeeknyelv (Ismerteti: Salga Attila)	494
Penavin Olga: A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Ismerteti: Achs Károlyné)	497

A Nyelvőr postája

Pásztor Emül: „Ha fölbresszük Pistát ...”	500
---	-----

A Nyelvőr hírei

Elekfi László: Kelemen József	502
-------------------------------------	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215–96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen* 1 Ft
3. *Farkas Vilmos: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról* 1 Ft
[A 2–3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)* 4 Ft
4. *Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága* 1 Ft
5. *Vértes O. András: A beszédhibákról* 1 Ft
6. *Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője* 3 Ft
7. *Benedy József–Deme László: Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-
ságai* 2 Ft
8. *Grétsy László–Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése* 5 Ft
9. *Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája* 5 Ft
10. *Kiss Lajos–Kovalovszky Miklós–Lőrincze Lajos–Mátyás Ferenc: O.
Nagy Gábor emlékének* 2 Ft
11. *Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában* 2 Ft
12. *Beszédkulturánk időszerű kérdései*

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ara: 13:— Ft
Évi előfizetés: 52,— Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0236

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougriстик in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffirmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor. Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*. Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971*. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8